Україна крізь віки

О.С.Рубльов, О.П.Реєнт

УКРАЇНСЬКІ ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1917-1921 рр.

10 том

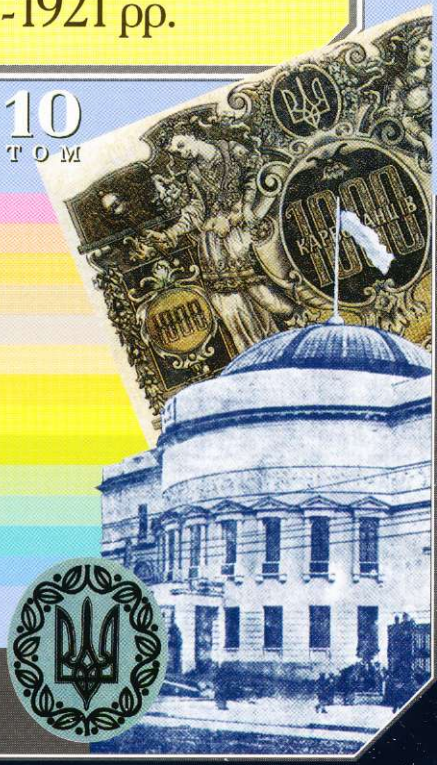

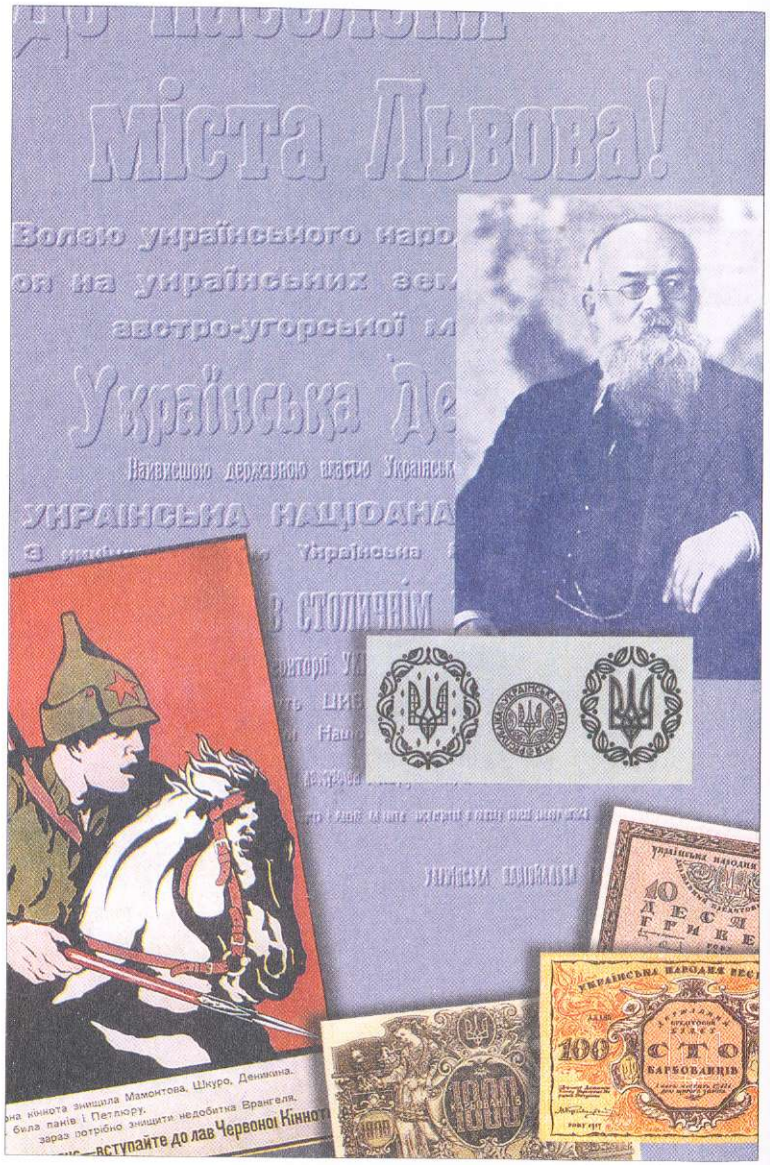
міста Львова!
Українська Де
Найвисшою державною властю Українськ
УКРАЇНСЬКА НАЦІОНА
в столичнім
Українська
Українська
Українська

Рубльов
Олександр
Сергійович

Реєнт
Олександр
Петрович

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смолія

Автори:
О.С.Рубльов – розділ VII
(вступ, висновки – у співавторстві з О.П.Реєнтом);
О.П.Реєнт – розділи I – VI
(вступ, висновки – у співавторстві з О.С.Рубльовим)
Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 320 стор.

Десятий том 15-томного видання
"Україна крізь віки" присвячений
буремним подіям 1917-1921 рр.,
коли Україна вперше в XX ст.
намагалася вибороти незалежність.

Всім, хто цікавиться історією України.

Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський

Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»

ISBN 966-7217-26-4
ISBN 966-7217-21-3 *(том 10)*

© О.С.Рубльов, О.П.Реєнт, 1999
© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 1999
© Видавничий дім «Альтернативи», 1999

ВСТУП

Загальновизнано, що в багатовіковій історії українського народу чимало (іноді — занадто багато) драматичного й повчального. Періоди злетів і піднесення, розквіту державного будівництва чергуються з драматичною боротьбою за національне існування, напруженим протиборством з іноземними поневолювачами, повсякденним відстоюванням права на власну національну ідентичність, своє місце в історії. Не бракує в ній і такого, що можна, здавалося б, визначити як "*пропащий час*". Але й тоді нібито вже приспана назавжди національна енергія йшла вглиб, з тим, щоб згодом вийти на поверхню суспільно-політичного життя, привести в дію розбуджені сили начебто безнадійно "неісторичної нації".

Ось чому знову й знову привертають суспільну увагу, розбурхують уяву, хвилюють, викликають палкі суперечки, а іноді й гострі дебати події Української революції 1917-1921 рр. Феномен визвольних змагань України вісім десятиріч перебуває в епіцентрі наукових дискусій, породивши таку літературу, порівняння з якою щодо кількості може витримати у вітчизняній історії хіба що доба Богдана Хмельницького.

Втім, на контроверсійну думку відомого історіософа І.Лисяка-Рудницького, "*події 1917-21 років не можна ставити на одну дошку з Хмельниччиною, яка дійсно була вибухом динамічних сил, нагромаджених у Козацькій Україні, і прямим революційним зударом з чужою державністю*". Натомість "1917 рік почався не в Києві, а в Петербурзі". Але й за цих обставин на землях Наддніпрянщини відбулося народження українства як політичної нації (В.Винниченко назвав це "відродженням нації"). За словами того ж І.Лисяка-Рудницького, "*просто на очах, упродовж місяців чи максимально двох-трьох літ, відбувся у головокружно прискореному темпі процес національної кристалізації, що нормально повинен був простягатися на десятиліття [...]. Це не міняє нічого в тому [...], що українська революція була поражена всіма дитячими недугами політичної недозрілости; що засадниче завдання впорядкування "стихії" осталося не розв'язане; що наддніпрянське українство, хоч і піднялося вже тоді до ідеї держави, але фактично до власнодержавного життя було ще не доросло*

й тому не зуміло ідеї держави виповнити конкретним змістом і тільки вичерпалося в черзі непослідовних і суперечних спроб розв'язати державницьку проблему (УНР, Гетьманщина, УРСР)".

На відміну від Наддніпрянщини, в Галичині напередодні подій Першої світової війни українці вже були сформованою політичною нацією, а 1918 р. застав обидва тамтешні антагоністичні національні табори (українців та поляків) як два цілковито окремі суб'єкти, між якими можливе було мілітарне протистояння й перемога одного із них, але виключалася, за І.Лисяком-Рудницьким, *"ідейна і політична амальгама, що характеризувала [...] українсько-російські взаємини на нашому Сході"*.

Очевидно, і це широко обговорюється сьогодні, що поразку визвольних змагань України спричинила, насамперед, внутрішня слабкість національного руху, недостатній ступінь його зрілості та сконсолідованості на час та в процесі вирішальних дій, різновекторність його політичних сил. Цілком зрозуміло, що за всієї різниці зрілості українського руху на сході й заході нашої Батьківщини спільним слабким місцем національних політиків були надто тривалі парламентські та федералістські ілюзії політичної еліти (і щодо Росії, і щодо Австрії), недооцінка (а іноді й відверте нехтування) силових чинників, насамперед війська та військовиків, у будівництві національної держави. Бракувало консолідуючих зусиль політичного проводу для згуртування всього населення довкола відновлення Української держави. Політичні провідники першого плану зустріли добу визвольних змагань із різним ступенем відповідності вимогам моменту. Декому (С.Петлюра, П.Скоропадський та ін.) знадобилося від 3 до 10 років, щоб *"дозріти"* до рівня національного державного діяча (і сталося це, на жаль, переважно вже "в екзилі"). Дехто (яскравий приклад — В.Винниченко) виявив свою неспроможність бути політичним лідером, виконувати конструктивну роль будівничого національної держави, доклавши натомість значних зусиль, щоб українську історію таки не можна було читати без брому. Були й такі, що мали власну програму національного відродження, але опинилися в ізоляції — на становищі *"волаючого в пустелі"* (М.Міхновський).

Перелік причин поразок у визвольних змаганнях можна продовжувати й продовжувати. Але не це найбільше нас цікавить. В центрі нашої уваги — увесь комплекс подій цієї героїчної доби.

У пропонованих увазі читача історичних нарисах на основі широкого кола джерельно-документального матеріалу, а також новітньої історіографічної літератури ми намагалися в популярній формі висвітлити добу українських визвольних змагань 1917-1921 рр.

Значне місце відведено характеристиці українського визвольного руху початку XX ст., можливостей його розвитку, які з'явилися з вибухом Лютневої революції в Російській імперії. Період стрімкого піднесення національного руху яскраво втілився у створенні та перших кроках діяльності Української Центральної Ради, котру перебіг історичних подій привів до проголошення незалежності Української Народної Республіки в січні 1918 р.

Хитросплетіння подальших подій — Брестський мир, прихід австро-німецького війська в Україну, гетьманський переворот та створення Української Держави П.Скоропадського, повалення гетьманату й проголошення Директорії УНР, антиукраїнська діяльність московських більшовиків та їхніх місцевих підголосків, поразка українських визвольних змагань внаслідок, насамперед, слабкості та внутрішніх суперечностей у національному політичному таборі — подаються в контексті тогочасних міжнародних подій, коли із завершенням Першої світової війни докорінно змінилася геополітична ситуація, а відтак — і політична мапа Європи, на якій, на жаль, не знайшлося місця незалежній Україні.

Окремо змальовано складний і напрочуд яскравий епізод історії національних визвольних змагань — проголошення на західних теренах нашої Батьківщини Західноукраїнської Народної Республіки, драматичну історію її самоорганізації та перманентної боротьби з переважаючими силами зовнішнього супротивника — відродженої Польщі.

1917-1921 рр. — один із найдраматичніших періодів вітчизняної історії — дають сприятливу можливість мільйонам громадян сучасної України дізнатися, як минулі покоління нашого народу виборювали незалежність своїй Батьківщині, склавши на вівтар її прийдешньої свободи незліченні жертви.

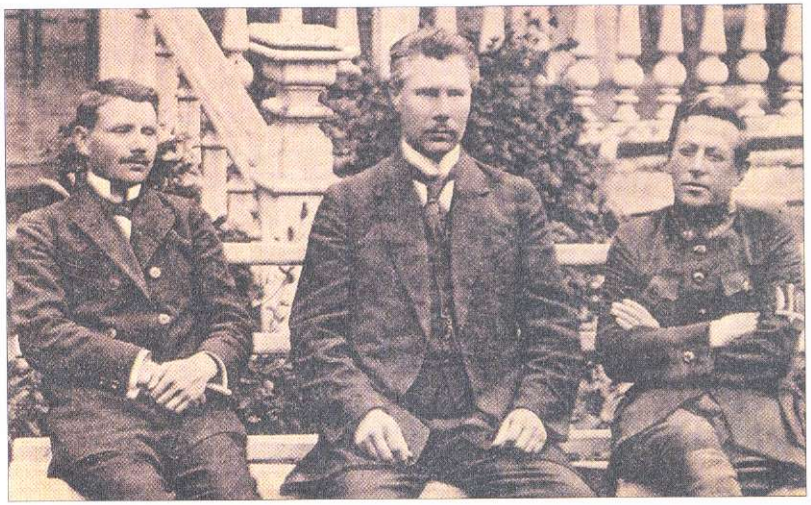

Директорія Української Народної Республіки. А.Макаренко, Ф.Швець, С.Петлюра

УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ ДИРЕКТОРІЇ У. Н. Р.

Ми, **Директорія Української Народньої Республіки**, даємо цю прилюдну урочисту обітницю, що вірно будемо служити Народові Українки і утвореній ним Українській Народній Республіці; волю синів її, національну, релігійну та горожанську, невпинно боронитимем; всі свої сили обіцяємо покласти, аби закріпити народньо-республіканський устрій України основним законом. Організованно - виявленій волі народа будемо коритися; в державному управлінню будемо керуватись тільки волею народа про його добробут і благо Республіки; стоятимем на сторожі її інтересів та скарбів, ні в чому не порушимо її законів, пильно стежити будем, аби встановлені закони ретельно й справедливо всіма виконувались і правда ні в чому не порушувалась."

Висока Директорія У. Н. Р.
А. Макаренко Ф. Швець С. Петлюра.

НАРОДЕ УКРАЇНИ!

Отдаючи сили свої на боротьбу, за долю рідного краю, сьогодня ми приносимо прилюдну урочисту обітницю, вірно служити своєму народові не припиняючи боротьби, доки не звільнимо нашу Україну від усіх ворогів, доки знеможений народ наш не стане на певний шлях спокою і добробуту, доки під захистом міцної республіканської влади не стане він вільним господарем Рідного Краю й доки не закріпить здобуту землю і волю.
З зак. 14. X. 1919, м. Кам'янець-Подільський.

Урочиста Обітниця Директорії УНР

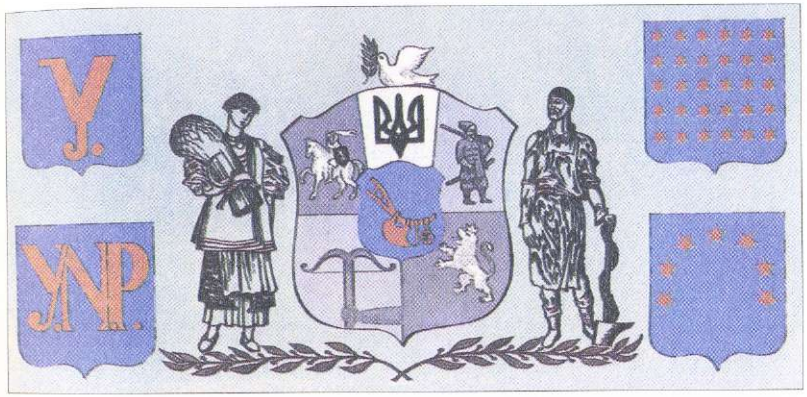

Проект Державного Герба УНР, запропонованого М.Грушевським. 1917 р.

Державні герби — великий і малий — та печатка УНР

Перші українські гроші: знак Державної скарбниці номіналом 50 крб. 1918 р.

Українська Народна Республіка. Державний кредитовий білет номіналом 100 крб.
Перша банкнота самостійної України

Українська держава Павла Скоропадського.
Знак Державної скарбниці номіналом 1000 крб. 1918 р.

О.Хвостенко-Хвостов. Плакат. 1920 р.

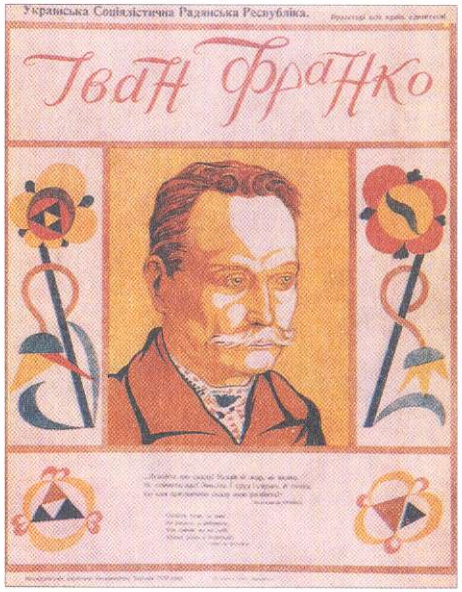

Невідомий художник. Плакат. 1920 р.

Невідомий художник. Плакат. 1920 р.

О.Курилас. Портрет Т.Шевченка. Олія. 1918 р.

О.Мурашко. Автопортрет. Олія. 1918 р.

Г.Нарбут. Обкладинка журналу "Наше минуле". 1918 р.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

§1. Напередодні революції

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ ПЕРЕД РЕВОЛЮЦІЄЮ

Багатовіковий процес національного творення в Україні супроводжувався спробами визначити головні напрямки етносоціального та політичного розвитку українства, усвідомити його місце й роль у євразійському просторі, сформулювати ідейно-теоретичні засади й орієнтири в боротьбі за національну самодостатність, суверенність, оформлені в незалежну державу. Так народилися два споріднені поняття — "українська мрія" й "українська ідея". Провісниками української мрії були ще Іван Мазепа та Пилип Орлик, а протягом XIX ст., за словами С.Грабовського, "*ця мрія, змістом якої було передусім прагнення до свободи в його конкретно-індивідуальних виявах, стає світоглядною особливістю української ментальності*". Її втіленням виступають соціальні утопії, твори мистецтва, стратегічні політичні програми. На відміну від мрії, котра охоплює бажане, ідеал окреслює сферу належного, того, що має бути. Українська ідея, що є відбитком національної свідомості, комплексу почуттів, соціально-філософських побудов, відображає прагнення народу осягнути свою місію й стати самовладним рушієм історичного наступу.

Першим термін "**українська ідея**" вжив П.Куліш, вкладаючи в нього усвідомлення, розуміння людьми належності до свого народу, його культури та віри. Згодом це поняття зустрічається в М.Драгоманова, С.Рудницького та інших діячів науки й культури, однак уже в значно ширшому розумінні. Перерісши обмежені рамки аполітичного українофільства з його чисто культурницьким спрямуванням, українська ідея вийшла на суспільно-політичний рівень. Це дало можливість усвідомити й сформулювати українське питання — своєрідну концепцію, яка не лише констатувала наявність геополітично значущої етноісторичної спільноти людей — українського народу з його мовою, звичаями, віросповіданням, мистецтвом, територією, національною самосвідомістю, виробничими традиціями, а й моделювала його дії, спрямовані на відродження власної державності. Майже 250-літній бездержавний період в історії українського народу наклав свій відбиток на характер, форми і засоби самоорганізації. Геополітичне становище України надало українському питанню особливої гостроти. Перебуваючи на перехресті економічних і політичних інтересів різних держав, поміж них і не безпосередніх сусідів, Україна постійно ставала об'єктом експансії, анексій, експлуатації сировинних і людських ресурсів. Роз'єднаний і підпорядкований різним державам народ чутливо сприймав ідею соборизації, згуртування в єдине національне тіло, відчував поклик до державотворення. Національна самоідентифікація політично активних прошарків українства знайшла вияв у виникненні громадських об'єднань і партій, спектр політичної орієнтації яких був надзвичайно широким.

Революційне піднесення в європейських країнах і самодержавній Росії викликало до життя цілу плеяду речників української ідеї в її націоналістичній формі. Організаційною предтечею українського націоналізму стало утворене 1891 р. "Братство Тарасівців" (І.Липа, М.Міхновський, М.Коцюбинський, Б.Грінченко, М.Вороний та ін.), на базі якого в 1900 р. виникла Революційна українська партія (РУП). Програмним документом першої української політичної партії стала написана М.Міхновським брошура "Самостійна Україна". Родоначальник українського націоналізму висунув у ній гасло "*однієї, єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від Карпат аж по Кавказ*". Оскільки РУП відразу після створення заявила про себе як виразника інтересів селянства, а програма далеко не в усьому відповідала цій спрямованості, в партії стався розкол. У 1902 р. група М.Міхновського заснувала самостійницьку Народну українську партію. Ще одне угруповання на чолі з Б.Ярошевським, вийшовши з РУП, організувало Українську соціалістичну партію. Обидва ці утворення, не маючи соціальної бази, виявилися нежиттєздатними. Частина ж членів РУП, очолювана М.Меленовським-Баском і О.Скорописом-Иолтуховським, у 1904 р. створила Українську соціал-демократичну спілку (УСДС). Причиною виходу їх із РУП стали незгоди програмного характеру, які досягли апогею на з'їзді РУП. Стрижнем дискусій стало питання про автономію України. Майбутні засновники спілки виступили проти того, щоб включити вимогу автономії для України до партійної програми. Їхні опоненти в грудні 1905 р. оголосили про появу нової політичної організації — Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), яку очолили С.Петлюра, В.Винниченко, М.Порко, Л.Юркевич. Програмний документ УСДРП містив положення про право націй на самовизначення та автономію України. Брак опори в широких верствах суспільства, одначе, не дозволив УСДРП стати

масовою партією, здатною реалізувати програмні засади на практиці. Поступово діяльність її членів звелася до агітаційно-пропагандистських заходів. Не стала провідником українських національних домагань і спілка. Закликаючи міський та сільський пролетаріат до страйкової боротьби, УСДС водночас заперечувала таку форму класової боротьби, як збройне повстання. Долю аграрного питання мала вирішити так звана Всенародна конституційна рада. Невміння порозумітися та співпрацювати з іншими українськими партіями, жорсткі заходи з боку самодержавства зумовили самоліквідацію спілки.

Ліберально-демократичні сили 1904 р. оформилися в Українську демократичну партію. В наступному році частина її членів організувала Українську радикальну партію (УРП). Програмні засади обох партій збігалися у визначенні майбутнього статусу України як автономії в складі федеративної демократичної Росії. Та в моделюванні принципів, на яких мали будуватися стосунки України з центром, ідеологи УРП в особі Б.Грінченка, С.Єфремова, Ф.Матушевського пішли далі. До компетенції федерального парламенту мали належати міждержавні контакти, військові, митні справи та позадержавна торгівля, а всі інші функції державного управління на рівні автономії повинні були здійснювати Український парламент, а на місцях — окружні сейми та громади. Отже, мова йшла про нові форми і зміст взаємин між Україною та Росією в межах федерації, які могли б стати значним кроком у розв'язанні українського питання.

Полеміка, що велася на сторінках партійної преси, сприяла політичному прозрінню суспільства, активізації мас. Аргументовано та безкомпромісно відстоював платформу своєї партії Л.Юркевич. Вказуючи на диференціацію українського суспільства, він вважав, що провідну роль у боротьбі за національні інтереси повинен відігравати середній стан, очолюваний інтелігенцією. Середні класи краще розуміли потреби "низів" і боляче сприймали національний гніт. Констатуючи наявність двох ворогів українського пролетаріату — російського та українського капіталу, — Л.Юркевич вважав необхідним створення робітничої політичної організації за національною ознакою. Проти цього рішуче виступив В.Ленін, який водночас декларував "право націй на самовизначення". Л.Юркевич викривав підступний, кон'юнктурний характер більшовицьких подвійних стандартів, за якими крилося замасковане прагнення до суворої централізації та ігнорування національних інтересів українства.

Протягом 1905-1907 рр. у закордонному бюро УСДРП працював талановитий публіцист Д.Донцов. Однак крайні погляди основоположника "вольового націоналізму" розходилися з позицією партійного

керівництва. Д.Донцов фактично опинився поза УСДРП. Спрямовуючи гостроту критики проти лібералізму, він проводив думку, що метою українського народу має стати політичний сепаратизм, розрив з Росією. У статті "Сучасне політичне положення нації і наші завдання" Д.Донцов писав: "*Українство в Росії має і довго ще буде мати, в цілій майже російській суспільності, політично активній, своїх здецидованих і невблаганних противників*". У полемічному запалі Д.Донцов переносив звинувачення в антиукраїнських настроях з російських лібералів, які на чолі зі своїм лідером П.Струве справді виступали проти автономії України, на все російське суспільство. Водночас він впадав в іншу крайність, проповідуючи орієнтацію на Австрію на тій підставі, що ця країна нібито співчувала українським змаганням до самовизначення. Подальші події показали ілюзорність цих поглядів.

Як ліберальні, так і соціал-демократичні кола, засуджуючи русофобію та ксенофобію націонал-радикалів, не скористалися шансом об'єднатися навколо ідеї української державності, проголошеної останніми. Та чи був насправді такий шанс? Очевидно, лише теоретичний. Незрілий суспільно-політичний рух в Україні на початку XX ст. проходив стадію становлення й самоусвідомлення груп різної орієнтації. Їхня діяльність відбувалася переважно в теоретично-агітаційній площині, що зумовило певну відстороненість від потреб широких верств народу.

Революція 1905-1907 рр. примусила самодержавство піти на певні поступки: 17 жовтня 1905 р. царським маніфестом проголошувалися демократичні свободи. Протягом 1906 р. стали виходити 18 україномовних періодичних видань у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Петербурзі та Москві. Популярний в Україні журнал "Киевская старина" перебрав назву "Україна". З'явилися видавництва, які друкували літературу українською мовою.

Незважаючи на поразку революції, український національний рух набув досвіду й досяг перших успіхів у боротьбі проти антиукраїнської політики уряду.

І все ж одна спроба інтеграції політичних сил виявилася результативною. У 1908 р. виник блок українських ліберальних діячів під назвою "Товариство українських поступовців (ТУП). Лідери ТУП в особі М.Грушевського, С.Єфремова, Д.Дорошенка покладали надії на конституційно-парламентські засоби боротьби за вирішення українського питання. Маючи досвід такої діяльності в Петербурзькому політичному клубі "Українська національна громада", вони сприяли тому, що на засіданнях Думи лунали протести з приводу культурного та політичного безправ'я українського народу. В 1912 р. з думської трибу-

ни про "українське питання" говорили депутати, які репрезентували пролетаріат України.

Провідною постаттю ТУП, як і всього ліберального руху, став М.Грушевський. Висуваючи гасло національно-територіальної автономії, він вважав його адекватним тодішньому ступеню розвитку українського політичного руху. Штучне прискорення подій могло б викликати репресивні дії царизму. На відміну від націонал-радикалів, М.Грушевський не гіперболізував українське питання, пов'язуючи його вирішення з досягненням рівноправності всіх народів, котрі входили до складу імперії. Щоб створити в країні відповідну суспільну думку стосовно українського питання, він пропонував провадити інтенсивну роз'яснювальну роботу серед російської громадськості.

ТУП об'єднало на ліберально-демократичній платформі колишніх членів різних партій і зберегло кадри українських політичних діячів до революційних подій 1917 р.

Діяльність перших українських політичних партій сприяла виробленню новітньої національної ідеології, популяризації ідей національно-визвольного руху серед мас. Урядові кола, представники російських партій змушені були рахуватися з наявністю українського питання як політичної, соціально-економічної, культурно-етнічної реальності. Організаційно-теоретична робота громадсько-політичних інституцій творила підґрунтя для боротьби за українську державність у роки революції.

СВІТОВА ВІЙНА ТА ЗАГОСТРЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ КРИЗИ

Перша світова війна, що розпочалася як збройний конфлікт між двома групами імперіалістичних країн, поставила Україну в епіцентр воєнно-політичних подій. Українську "карту" в ті роки прагнули розіграти Німеччина, Австро-Угорщина, Румунія, свої інтереси в цьому регіоні намагалися відстояти Англія і Франція. Українці, розділені кордонами й фронтами, змушені були воювати один проти одного за чужі їм інтереси. Так, у збройні сили Росії з 1914 до 1917 р. було мобілізовано 4,5 млн. українців (близько 35% усієї кількості призваних до армії). Українці воювали також в австрійській армії в складі 1-го полку січових стрільців (близько 2 тис. чоловік). Німецьке командування з українських військовополонених, що воювали в російському війську, створили так звану Синю дивізію.

У ставленні до війни сформувалися чотири основні табори. Проросійську позицію зайняли лідери ТУП Д.Дорошенко, А.Вязов,

А.Ніковський. Вони, як пізніше і С.Петлюра, стали членами Всеросійського союзу земств і міст, який разом з іншими громадськими організаціями сприяв зміцненню обороноздатності російської армії. Австрійську орієнтацію обрали сили, які репрезентували інтереси українців, що проживали в межах імперії Габсбургів. 1 серпня 1914 р. представники трьох партій — Національно-демократичної, Радикальної та Соціал-демократичної — заснували Головну Українську Раду на чолі з К.Левицьким. Саме з її ініціативи було створено легіон Українських січових стрільців.

Тоді ж у Львові виник Союз визволення України (СВУ), що став позапартійним об'єднанням, до якого ввійшли В.Дорошенко, М.Меленевський-Баск, О.Скоропис-Йолтуховський, Д.Донцов та інші діячі УСДРП та колишньої спілки. Вони сподівалися на те, що перемога у війні Німеччини створить передумови для розбудови української самостійної держави, яка набуде форми конституційної монархії з демократичною політичною системою, громадянськими та релігійними свободами, самостійною українською Церквою.

Найменш чисельна група на чолі з Л.Юркевичем посіла центристську позицію, орієнтуючись на власні українські сили й національні інтереси України.

З початком воєнної кампанії збіглося посилення антиукраїнських заходів російського уряду. В Києві було закрито газету "Рада", місячники "Літературно-науковий вісник" та "Українська хата", тижневик "Село", журнали "Дзвін", "Україна", "Рідний край", "Наша кооперація". Редактора "Української хати" П.Богацького було заслано до Сибіру. Надійшло розпорядження про заборону діяльності "Просвіти", українських видавництв. М.Грушевського, який повернувся з Австрії до Києва, було заарештовано й вислано спочатку до Симбірська, потім — до Казані й, нарешті, — до Москви, де він перебував до початку революційних подій 1917 р.

Та найбільше постраждало населення етнічних українських територій у складі Австро-Угорської імперії. Війська, що відступали, чинили масові репресії проти місцевих жителів, звинувачуючи їх у зраді. Опосередковано до цього спричинилася діяльність Карпато-руського визвольного комітету, який виник у Києві після початку війни з ініціативи карпатських русофілів і ставив за мету знайомити російську громадськість і командування російських військ із національно-культурним та політичним становищем руського Прикарпаття.

Друга хвиля репресій прокотилася краєм після приходу російської армії. Ставлення російського офіцерства до місцевого населення формувалося не в останню чергу під впливом брошури члена Карпато-

руського визвольного комітету Наркевича "Сучасна Галичина", яку командування Південно-Західного фронту роздало всьому командному складу. У брошурі негативно характеризувалися галицькі громадські організації, політичні партії та їхні керівники, греко-католицька Церква. Український рух подавався як цілком проавстрійський, мазепинський, антиросійський.

Призначений генерал-губернатором завойованих територій граф О.Бобринський не приховував своїх намірів: "*Я буду вводити тут російську мову, закон та устрій*". Місцева адміністрація, яку складали далеко не кращі представники російського чиновництва й місцеві русофіли, миттю взялася до справи. Відразу після вступу російських частин до Львова були закриті всі українські періодичні видання, а 18 вересня — всі українські та польські інституції, школи, книгарні. Наступного дня бібліотекам було заборонено видавати українські книжки.

Організований у жовтні жандармський відділ при генерал-губернаторстві розпочав переслідування українських громадських діячів. У звіті жандармського полковника Мезенцева зазначалося, що протягом кількох місяців було проведено близько 1000 обшуків і 1200 арештів. 578 осіб, зокрема 34 представників уніатського кліру, за постановою генерал-губернатора було заслано у віддалені райони Росії.

Попри всі заяви про толерантність у справах віросповідань російська адміністрація розгорнула переслідування греко-католицької Церкви й примусове насадження православ'я. Здійснення православної акції св.Синод покладав на волинського архієпископа Євлогія. За його розпорядженням на греко-католицькі парафії, тимчасово залишені уніатськими священиками, призначалися православні настоятелі. Внаслідок того, що перед вступом російської армії на територію Західної України частина греко-католицького кліру виїхала на Захід, а кілька десятків священиків були ув'язнені російськими властями вже після приєднання краю до імперії, православні служителі культу дістали змогу посісти близько 200 вакантних приходів. В одному зі звітів генерал-губернатор досить об'єктивно подав ситуацію, яка виникла у зв'язку з цими змінами, підкреслюючи, що "*ставлення населення до призначених православних священиків було позбавлене будь-яких ворожих проявів, але вони не здобули собі любові й поваги прихожан. Причиною цього були, з одного боку, їхні невисокі особисті якості проти священиків-уніатів, з другого боку, матеріальні умови, в які вони були поставлені, — про це духовна влада своєчасно не потурбувалась*".

Випробування, що випали на долю греко-католицьких священиків та вірних, повною мірою розділив їхній архіпастир — митрополит Андрей Шептицький. 19 вересня 1914 р. його було заарештовано й

вивезено до Курська, а потім до монастирської в'язниці в Суздалі, звідки він вийшов лише з початком революції 1917 р. Серед інших діячів уніатської Церкви, які зазнали репресій, було вивезено ректора Львівської духовної семінарії отця Й.Боцяна. Натомість позиції православ'я посилювалися: до березня 1915 р. в Галичині було відкрито 33 церковно-парафіяльні школи.

Контрнаступ австро-угорських військ, розпочатий у квітні 1915 р., мав наслідком визволення до літа всієї Галичини й частини Волині. Відступ російської армії супроводжувався новою антиукраїнською хвилею. До 12 тис. осіб, які з початку окупації краю були вивезені на схід імперії лише через київські етапи, додалися 700 заручників галичан і десятки тих, кого було заарештовано в останні дні перебування російської влади. Разом із російськими військами відступали родини тих, хто перейшов з уніатства в православ'я та боявся помсти австро-угорців. Кількість біженців досягла 100 тис. чоловік.

В цей час активізувала свою діяльність відновлена у Відні Загальна Визвольна Рада, яка наполегливо домагалася від австрійських властей упровадження автономії для Східної Галичини та Буковини. Оскільки ж офіційний Відень більше опікувався інтересами поляків, Рада в знак протесту оголосила про саморозпуск, а інтереси українців відтоді представляв український клуб австрійського парламенту з Є.Петрушевичем на чолі.

Поразки російської армії в 1915 р. зумовили зміни у ставленні російської громадськості та урядових кіл до українського питання. Попри опір П.Струве, його соратник по партії П.Мілюков домігся прийняття конференцією кадетів резолюції про визнання прав українців на широке культурне самовизначення (червень 1915 р.) На осінній сесії Державної Думи з різким осудом політики Росії в Галичині виступили депутати Мілюков, Суханов, Чхеїдзе. На одному із засідань фракції соціал-демократів і трудовиків пролунав запит щодо знищення української преси. Під час дискусії з цього приводу позиції уряду були піддані різкій критиці у промовах депутатів Александрова, Дзюбинського, Чхеїдзе. Значний суспільний резонанс мав лист красноярського єпископа Никона, вміщений у часописі "Біржові Відомості" під назвою "Орли і ворони" 4 червня 1915 р. Викривальна публікація засуджувала "чорних круків" у середовищі російського духівництва й адміністрації, які підтримали антиукраїнські заходи царату.

У серпні 1915 р. міністр освіти Ігнатьєв прийняв українську делегацію в складі депутата Державної Думи професора Є.Іванова, письменниці С.Русової та журналіста Д.Матушевського. Члени делегації

передали меморіал про потреби народної освіти в Україні й необхідність запровадження української мови в школах.

У лютому 1916 р. група громадських діячів Полтави надіслала на адресу депутатів Мілюкова і Чхеїдзе документ, в якому висувалися такі вимоги: 1) український народ в Росії має бути рівний у правах з російським; 2) викладання українською мовою в народних школах; 3) свобода української преси та видавничої справи; 4) вільна діяльність українських культурно-просвітніх товариств; 5) законодавче закріплення ґарантій держави для національно-культурного розвитку українського народу. Депутати Чхеїдзе і Керенський одержали від студентської молоді й робітників найбільших міст України петицію з домаганнями автономії України на тих же правах, які обіцяно Польщі; повної свободи українського слова і друку; відкриття "Просвіти"; повернення із заслання всіх українських політичних в'язнів та їх амністії.

Активний рух за відродження української культури й освіти розгорнувся на місцях. На різноманітних губернських і повітових професійних і громадських зібраннях ухвалювалися рішення про запровадження української мови у школах, зведення пам'ятників видатним діячам національної культури, надання їхніх імен культурно-освітнім установам.

Тоді як члени Союзу визволення України й далі підтримували Німеччину, сподіваючись на створення під її егідою Української держави, політичні сили, що гуртувалися навколо ТУП, виступали проти війни та підтримки будь-якої з воюючих сторін. У грудні 1916 р. Товариство українських поступовців оприлюднило декларацію Ради ТУП під назвою "Наша позиція", в якій виклало своє розуміння тогочасної ситуації та українського питання. Окреслюючи свої завдання, поступовці наголошували, що вони боролись і боротимуться за "*демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому розвиватися й поступоватись економічно, а єдиним простим шляхом до цього уважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя: школи, суду, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і таке інше*".

Усвідомлюючи глибину потрясінь, в які втягнула український народ правляча верхівка, деякі політичні організації пішли в своїх програмних вимогах ще далі. Наприклад, катеринославський Ініціативний комітет Українського самостійного союзу домагався повної незалежності України.

Протягом 1915-1916 рр. активізували свою діяльність і партії соціал-демократичної та радикальної орієнтації, використовуючи складну соціально-економічну ситуацію для зміцнення своїх позицій у масах.

Війна до крайніх меж загострила кризові явища в суспільстві. Половина працездатного населення України змушена була одягнути військові шинелі. Багато з них не повернулися додому або ж дістали поранення, що зробили їх інвалідами. Протягом двох років воєнних дій Росія втратила 1,5 млн. чоловік убитими, 4 млн. — пораненими та 2 млн. — полоненими.

Події 1914-1917 рр. особливо негативно позначилися на аґрарному секторі економіки країни. Внаслідок воєнних мобілізацій у селянських господарствах України залишилося менш як 39% працездатних чоловіків. У 1916 р. посівні площі в Україні зменшилися на 1,9 млн. десятин проти 1913 р., а валовий збір сільськогосподарської продукції — на 200 млн. пудів. При цьому насамперед потерпали незаможні верстви села: на початок 1917 р. з 3 млн. 980 тис. селянських господарств 640 тис. не мали засівів, 1 млн. 400 тис. — коней, 1 млн. 142 тис. — корів. Тривало соціальне розшарування села. Саме в Україні була найбільша частка його крайніх груп, тобто, найбідніших і найзаможніших, — 47,5%, тоді як в інших регіонах імперії — близько 30%. Малоземелля і безземелля стали причиною інтенсивних міграційних процесів, вимивання сільського населення в міста, їх пролетаризації та люмпенізації. Наприклад, у Харківській губернії частка малоземельних і безземельних селян становила 72,8% загальної кількості від'їжджаючих. Селянство знемагало під тягарем державних податків, що збільшилися вдвоє, земських і мирських поборів, шляхової, гужової, пожежної та інших повинностей.

Воєнні умови ускладнили становище пролетарських верств українських міст. Мілітаризація промисловості супроводжувалась обмеженням дії робітничого законодавства, введенням обов'язкових понаднормових робіт, ліквідацією обмежень на жіночу й дитячу працю. Підвищення номінальної заробітної плати робітників нівелювалося дорожнечею. Так, реальна місячна зарплата робітників металургійних заводів півдня країни за час війни знизилася на 11-43%. Посилення штрафних санкцій на державних і приватних підприємствах, зниження рівня охорони праці, що призводило до зростання виробничого травматизму, погіршення житлово-побутових умов спричиняли щораз організованіші форми протесту робітничого класу. З серпня 1914 до вересня 1915 р. відбулося 100 страйків, в яких узяли участь понад 43 тис. пролетарів України. За період з жовтня 1915 до вересня 1916 р. в Україні сталося 225 страйків, що охопили 210 тис. робітників. У робітничому русі особливо популярними були соціально-економічні та політичні гасла, висунуті партіями соціалістичного напряму.

Зростав селянський рух: усього протягом серпня 1914 - грудня 1916 рр. в Україні відбулося більш як 160 виступів селян і батраків. Ширилися заворушення в армії та на флоті. Відмова продовжувати війну, братання на фронті, невиконання наказів командування стали звичним явищем у Збройних силах Росії. Активну антивоєнну позицію посіло українське студентство. Акції громадянської непокори, в яких брали участь представники інтелігенції та студенти, були зафіксовані в найбільших містах України.

Сказане вище підводить до розуміння того, яким чином загальноросійські кризові явища в усіх сферах життя підштовхнули розвиток українського руху в 1917 р. М.Грушевський сформулював своє бачення передумов Української революції в кількох тезах: 1) період між двома революціями та Перша світова війна знаменувалися не згасанням українського руху, а його піднесенням; 2) посилення антиукраїнських заходів царизму в роки війни спричинило поширення, зокрема на західноукраїнських землях, стійких антиросійських настроїв; 3) занепокоєння української громадськості з приводу підтримки Австро-Угорщиною польських змагань за відновлення власної держави, яка восени 1916 р. стала реальністю, сприяло активізації українських політичних сил у боротьбі за національну незалежність.

В.Винниченко першопричину українських визвольних змагань вбачав у цілеспрямовано антиукраїнській політиці самодержавства. У праці "Відродження нації" він писав, що "*українство не могло пожалітись на поміркованість політики російського монархічного уряду щодо України. Всі форми утиску, експлуатацій й нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі прав людини й громадянина, так притаманні всій системі, всьому характеру упорядкування царизму, щодо українства прикладалися в самих щедрих розмірах і без усякого маскування*".

Своє бачення причин українського руху стисло висловив і П.Христюк: "*Безглузді репресії викликали незадоволення проти уряду навіть у напівсвідомих українських масах, не кажучи вже про національно свідоме робітництво та інтелігенцію*".

Отже, український революційний рух був зумовлений національним, соціально-економічним гнітом з боку царизму, загальною кризою політичної системи Російської імперії.

§2. Біля витоків національної державності

СТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

На початку 1917 р. Петроград нагадував розтривожений вулик. Доведених до відчаю робітників підтримували солдати з 200-тисячного запасного контингенту, який чекав відправлення на фронт. Перебої з постачанням продуктів харчування стали тією іскрою, від якої спалахнула революційна пожежа. Сутички на вулицях північної столиці супроводжувалися жертвами як серед поліції, так і серед робітників. У зв'язку з тимчасовим припиненням діяльності Державної Думи 27 лютого* було створено її Тимчасовий Комітет на чолі з М.Родзянком.

Одночасно виникла Рада робітничих і солдатських депутатів, що спричинило появу двовладдя. 2 березня цар зрікся престолу, а наступного дня було проголошено склад Тимчасового уряду, який мав діяти до скликання Установчих зборів.

Уже 28 лютого до України докотилися перші звістки про петроградські події. Дізнавшись про них, голова Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст Ф.Штейнгель зібрав нараду, на яку прибули, головно, члени ТУП — М.Біляшевський, А.Вязлов, Д.Дорошенко, Ф.Матушевський, А.Ніковський. На цій зустрічі було вирішено розпочати консультації з представниками громадськості щодо майбутньої програми дій. 3 березня київські газети повідомили про падіння монархії. Це спонукало українських політичних діячів активно шукати можливості для співпраці.

У другій половині дня в українському клубі "Родина" відбулися збори, на яких були присутні представники кількох організацій. Після повідомлення С.Єфремова про "дії останніх днів" розгорнулася дискусія, в перебігу якої виникла думка про створення Центральної Ради як всеукраїнського керівного органу. Тут же було обрано ініціативну

* *Дати до 15 лютого 1918 р. подаються за юліанським календарем (старим стилем), а з 16 лютого 1918 р. — за григоріанським.*

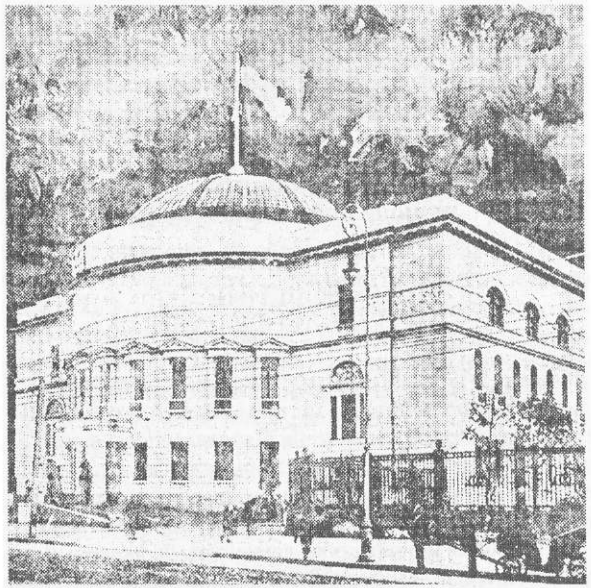

Рис. 1. Резиденція Української Центральної Ради

групу з десяти осіб. Але щодо принципу формування нової структури розгорнулася кількаденна гостра полеміка. Представники ТУП С.Єфремов, Д.Дорошенко, А.Ніковський, Л.Старицька-Черняхівська вважали, що ядром Ради має стати ТУП, інші організації дістануть у громадах поступовців відповідне представництво. Лідери соціал-демократії, зокрема Д.Антонович, відстоювали принципово інші підходи, пропонуючи сформувати новий орган на основі пропорційного представництва різних українських політичних, кооперативних, громадських, професійних об'єднань. Оскільки в Києві на той час єдиною реальною силою було Товариство українських поступовців, Антонович, за словами М.Грушевського, "*вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва с.-децької закваски — до церковних хорів включно, і домагався для них представництва, аналогічного з ТУП-ом*". Досвідчені поступовці розуміли, що спосіб формування представницького органу в майбутньому визначатиме його характер і спрямування. Отже, мова йшла про політичний вибір, про вартісні орієнтири Центральної Ради — ліберально-демократичні чи соціал-демократичні.

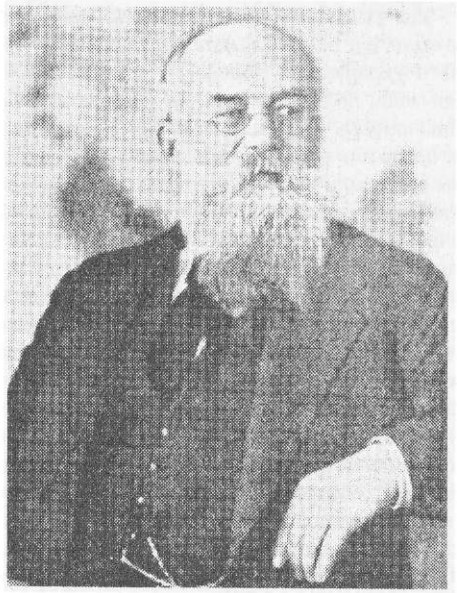

Рис. 2. М.Грушевський — Голова Української Центральної Ради

В заснуванні Центральної Ради взяли участь представники різних суспільних верств і організацій: інтелігенція, військовики, студенти, робітники, православне духівництво, члени Українського наукового товариства, Педагогічного товариства, Товариства українських техніків та аґрономів, різних гуртків і громад. ТУПівці були представлені Д.Дорошенком і В.Науменком, які обіймали посади заступників Голови Ради, С.Єфремовим, Д.Матушевським, О.Волошиним, соціал-демократів репрезентували заступник голови Ради Д.Антонович, С.Веселовський, М.Вороний, М.Єремієв, І.Стешенко, В.Садовський. На посаду Голови Центральної Ради було обрано М.Грушевського. Така комбінація забезпечила на певний час компроміс між різними політичними силами.

Серед перших документів Центральної Ради — привітання на адресу Голови Тимчасового уряду Г.Львова та міністра юстиції О.Керенського, а також відозва "До Українського народу". "*Впали вікові пута, — писалося у відозві. — Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.*

... Уперше, Український тридцятип'ятимільйонний народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як

окрема нація". До скликання Установчих зборів Центральна Рада закликала "*спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав*", які повинен мати український народ. "*А в найблизшім часі право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інстанціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, народе, того ж права для української мови від пасторів церкви, земств і всх неурядових інстанцій на Україні.*

Народе Український! Селяни, робітники, солдати, городяни, духівництво і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом щиро й уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український національний фонд і вибирайте своїх українських людей на всі місця — організуйтесь!"

Саме організаційна робота стала найбільш примітною рисою початкового періоду Української революції. Після того, як Тимчасовий уряд змінив царський адміністративний апарат (губернатори поступилися місцем губернським комісарам, а всі посади стали виборними), до місцевих органів влади прийшли представники революційних організацій. Київським губернським комісаром було призначено М.Суковкіна. На земських з'їздах обиралися губернські виконавчі комітети. До Київського виконкому було обрано М.Грушевського, Д.Дорошенка, Х.Барановського, Д.Антоновича, П.Линниченка, А.Красовського, О.Степаненка.

В Україні виникали нові політичні партії: Соціал-демократична (під проводом В.Винниченка, Д.Антоновича, М.Порша, С.Петлюри), Соціал-революційна (М.Ковалевський, Л.Ковалів, П.Христюк, В.Залізняк, М.Шраг, О.Севрюк), Українська селянська спілка. Товариство українських поступовців було реорганізовано в Союз українських федералістів-автономістів. Як партія української інтелігенції з досвідом дореволюційної боротьби союз відстоював ліберально-демократичні вимоги. Українська партія самостійників-соціалістів (голова — П.Макаренко, заступники — І.Луценко та М.Андрієвський) домагалася незалежної Української республіки, а Українська демократично-хліборобська партія як основну висунула вимогу суверенності українського народу.

19 березня в Києві відбулася акція, що засвідчила піднесення українського руху. 100-тисячна маніфестація під національними прапорами пройшла вулицями міста. На майдані міської ради М.Грушевський виголосив промову, в якій закликав боротися за автономію України. Учасники маніфестації присягнули на вірність ідеалам українського народу. На Софійському майдані багатотисячне віче ухвалило рішення

про підтримку Тимчасового уряду, вимогу широкої автономії та скликання Установчих зборів.

Активно включилася в політичну боротьбу українська діаспора в Росії. Ще 2 березня Тимчасовий український революційний комітет, що утворився з початком революції в Петрограді, оприлюднив звернення до української громади міста, в якій закликав її спрямувати свою енергію на завоювання "*власних національно-політичних прав*". Після утворення Центральної Ради в Петрограді й Москві постали українські національні ради, очолювані відповідно О.Лотоцьким та О.Саліковським.

Разом з українськими організаціями на авансцену політичного життя вийшли ради робітничих і солдатських депутатів, які поступово перетворилися в осередки впливу ліворадикальних партій (більшовиків, есерів, меншовиків, бундівців).

Таким чином, весною 1917 р. в Україні діяли три носії владних повноважень: представники Тимчасового уряду, Центральна Рада і ради робітничих і солдатських депутатів. Подальше протистояння між ними визначатиме зміст і напрямок розвитку революційних подій в Україні.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ З'ЇЗД-КОНГРЕС

Керівництво Центральної Ради оголосило про його скликання наприкінці березня. Готуючись до конгресу, українські політичні організації активізували свою діяльність: 25-26 березня відбувся з'їзд ТУП, 4-6 квітня установчий з'їзд Української партії есерів та конференція Української соціал-демократичної робітничої партії, 6-7 квітня поновила свою діяльність Українська радикально-демократична партія.

Центральна Рада інтенсивно вирішувала організаційні питання, пов'язані зі скликанням конгресу. В оголошенні, надрукованому українськими газетами, повідомлялося: "*В Київі 6-7 квітня... збереться Український національний з'їзд. Представників мають прислати всі українські організації — політичні, культурні, професійні, територіальні, які приймають домагання широкої національно-територіальної автономії України і всеї повноти політичного і культурного українського життя, себто: організації партійні; товариства культурні, просвітні і економічні; організації робітничі, селянські, військові, духовенства, службовців, молоді всяких шкіл; села, міста і повіти*". В оголошенні подавалися норми представництва на з'їзді, а також порядок денний його роботи.

Великий обсяг роботи для підготовки конгресу виконав М.Грушевський. Орган Центральної Ради "Нова Рада" опублікував на своїх шпальтах 10 його статей, які готували громадську думку до сприйняття завдань, що стояли перед народом України на переломному етапі її історії. У статті "Всеукраїнський з'їзд" М.Грушевський викладав суть концепції та етапів державотворення. Центральним завданням з'їзду він вважав вирішення організаційних питань. "*Центральна Рада, створена у Києві з представників усіх київських організованих українських верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом, — відзначалося в статті. — З'їзд має дати йому останню форму, вибрати в постійнім уже складі .., одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію*".

Отже, конгрес-з'їзд вважав важливим етапом перехід від української національної до територіальної організації. Наступним кроком мало стати сформування всеукраїнського органу, до складу якого ввійшли б представники "*не тільки від українського народу, а й від усіх народностей української землі — української більшості і неукраїнських меншостей*". Саме такий орган у вигляді ради чи комітету повинен скликати організаційні збори для вироблення автономного статусу України, розробити його проект і подати на обговорення та затвердження зборів.

Ґрунтуючись на враженнях від рішень і резолюцій, ухвалених різними конференціями, нарадами, М.Грушевський висловлював переконання в тому, що всі активні елементи української людності підтримають політичну платформу, наріжним каменем якої було домагання широкої національно-територіальної автономії України в Російській федеративній республіці на демократичних підвалинах, із міцним забезпеченням національних меншин. "...*Програма куцого культурного самовизначення, яку недавно виголосив в одній із своїх промов голова Тимчасового уряду князь Львов, нікого на Україні не задовольнить*", — писав голова Центральної Ради в статті "Повороту нема".

Під час підготовки з'їзду атмосфера навколо нього підігрівалася, з одного боку, антиукраїнськими виступами в російськомовних виданнях "Русские ведомости", "Русское слово", "Киевлянин", а з другого — чутками про самостійницькі наміри Центральної Ради. В першому випадку мова йшла про шовіністичні випади проти права українського народу на самовизначення, в другому — про намагання ліворадикальних сил контролювати процес волевиявлення народу України, щоб не допустити розвитку сепаратистських тенденцій. 4 квітня 1917 р. з цього приводу навіть було проведено об'єднане засідання президій виконавчого комітету ради об'єднаних громадських організацій, рад робітничих, військових депутатів та коаліційної Студентської ради. На засідання були запрошені М.Грушевський, В.Винниченко, Д.Антонович, Д.Дорошенко, Х.Крижанівський, А.Ніковський, які спростували звинувачення в узурпації ними виняткового права вирішувати долю України. Порозуміння, якого вдалося досягти в перебігу з'ясування позицій кожної зі сторін, зняло напруження у взаєминах між Центральною Радою та лівими партіями й організаціями.

Визначаючи мету і завдання конгресу, В.Винниченко писав: "*Конгрес зовсім не мав на меті проголошувати себе Установчими зборами й брати державно-політичну владу в свої руки. Насамперед, ми не мали для цього відповідних ні фізичних, ні матеріальних, ні кадрових сил. Військо, отой штик, яким нас погрожували ще раз знищити, було не наше, хоч, може, частками й складалось з українського елементу. Вся адміністрація, всі органи управління були не наші. Незважаючи на те, що вся провінція, всі села були українські, руська демократія вважала справедливим і потрібним, щоб керуючі центри були неукраїнські.*

... Але Конгрес мав, дійсно, державний характер, тільки як підготовчий етап. Це був огляд наших сил. Це була генеральна перевірка зробленого. Це був могутній засіб організації дальшої. Центр нації, Центральна Рада, потребував тривкого, міцного опору й підкріплення своїх позицій. Авторитет голосу всієї землі української мав зміцнити силу й вираз голосу Центральної Ради. Не купка інтелігентів, не групки партійних людей, не фантасти говорили, а 700 представників, виборних людей усіх губерній і всіх громадсько-соціальних формацій українського народу заявляли свою волю. З цим повинні були рахуватися ті, від яких залежало здійснення волі українського народу".

Український національний конгрес розпочав свою роботу 6 квітня 1917 р. в залі Купецького зібрання (нині — будинок філармонії в Києві). Загалом делегатів було 1500 осіб. На відміну від В.Винниченка, інші дослідники, зокрема Д.Дорошенко та П.Христюк, вважають, що вирішальний голос мали 900 із них.

На відкритті форуму з привітальним словом виступив М.Грушевський. За його пропозицією було обрано президію з'їзду в такому складі: С.Єрастов — голова, представники Петроградського гарнізону Овдієнко і Гайдай — заступники голови, представники від українського війська — полковник Глинський, солдат Колос, від селянства — Х.Барановський та С.Єфремов, від робітників — В.Винниченко, від інтелігенції — О.Левицький і Ф.Штейнгель, від духівництва — отець П.Погорілко. Почесним головою з'їзду обрали М.Грушевського.

Після рефератів, виголошених Д.Дорошенком, О.Шульгіним, Ф.Матушевським, відбулося їх обговорення. У виступах делегатів, які репрезентували різні громадські релігійні та професійні організації, поряд із політичними ставилися й гострі соціально-економічні питання.

У резолюціях першого дня роботи конгресу втілювалося прагнення делегатів забезпечити національно-територіальну автономію України в складі федеративної і демократичної Росії при забезпеченні прав національних меншин в Україні й таких же прав української меншини в Росії.

Характеристиці автономного устрою України, основою якого мало стати громадське самоврядування, був присвячений змістовний реферат М.Ткаченка, яким розпочався другий день роботи з'їзду. У рефераті В.Садовського, що базувався на даних етнографічних і соціологічних досліджень, було подано аналіз національного складу українських земель, їх територіальних меж.

Конгрес отримав понад 350 привітань із різних куточків колишньої Російської імперії. У зв'язку з цим другий день діяльності конгресу, як писала одна з газет, став "*днем незабутньо величезного братання представників мало не всіх народів, які населяють Росію, і слов'янських племен поза її межами. В цьому одбився настрій всіх недержавних народів, які прагнуть здобути волю, постановити так, щоб ні одна нація не мала права і змоги неволити другу. Зал засідань став місцем єдності не тільки українського народу, але й усіх тих, хто зазнав лиха від панування централізму*".

В резолюціях, ухвалених 7 квітня, відзначалося: 1) до скликання Установчих зборів, які санкціонують повний лад в Росії та Україні, український народ "*в порозумінні з меншими народностями України має негайно творити підстави її автономного життя*"; 2) "*Український з'їзд, визнаючи право всіх націй на політичне самовизначення, вважає: а) що кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею пограничної людності і б) що для забезпечення того необхідно, щоб були допущені на мирну конференцію, крім представників воюючих держав, і представники тих народів, на території яких відбувається війна, в тім числі і України*".

8 березня відбулися вибори. Головою Центральної Ради було обрано М.Грушевського, заступниками — В.Винниченка і С.Єфремова, членами — 118 делегатів. До новоутвореного комітету Центральної Ради (пізніше він дістав назву Мала Рада) ввійшло 20 осіб, зокрема відомі діячі українського руху Х.Крижанівський, Х.Барановський, А.Ніковський, Л.Старицька-Черняхівська, П.Христюк та інші.

Центральна Рада дістала право кооптувати до свого складу нових членів, що вона й робила. Спочатку до неї ввійшли обранці всеукраїнських селянського, військового і робітничого з'їздів, а згодом — представники національних меншин. У серпні 1917 р. в Раді налічувалося 798 членів. Але в повному складі цей орган збирався тільки на сесії, а між ними всю роботу здійснював виконавчий комітет.

Серед резолюцій останнього дня роботи конгресу звертають на себе увагу дві. В одній висловлювався протест із приводу зазіхань Польщі на українські землі. В другій мова йшла про рішення Селянської спілки щодо заборони продажу, закладу землі, а також довгострокової оренди земель, винищування лісів, продажу, закладу та довгострокової оренди підземних скарбів (вугілля, руди тощо). Конгрес ухвалив передати це питання на розгляд Тимчасового уряду.

Оцінюючи наслідки роботи Українського конгресу, В.Винниченко писав, що то був перший крок "*відродження нації по шляху державності. Будучи одночасно сильним і організуючим і агітаційним засобом, він став першим, підготовчим етапом у творенні як ідеї української держави, так і в частковому переведенні її в життя*". З цього часу Центральна Рада стала "*представницьким, законним (по законах революційного часу) органом усієї української демократії... В кожному разі для українства.., української нації Всеукраїнський Конгрес у квітні 1917 р. і вибрана ним Центральна Рада були революційно-правними органами, а воля їхня, постанови їхні мали морально обов'язковий характер*". Сільські збори, повітові, губернські та всеукраїнські з'їзди (військовий, селянський, робітничий) заявили про своє визнання Центральної Ради. В рішеннях багатьох із них вирішальною умовою підтримки Тимчасового уряду висувалося визнання останнім Центральної Ради крайовим органом влади в Україні.

В недалекому майбутньому планувалося скликати другий, територіальний конгрес за участю представників усіх народностей, що населяли Україну. Це мало перетворити Центральну Раду з національного у всеукраїнський орган.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БАЗА ТА ХАРАКТЕР УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Революційні події сколихнули всі прошарки українського суспільства. Споконвічні сподівання народу, його ідеали вийшли на поверхню й набули оформлення в програмах і деклараціях політичних партій, громадських і професійних об'єднань. Кожна соціальна група дістала

можливість заявити про свої вимоги і наміри в перебігу будівництва нової української держави.

Лідером українського руху традиційно залишалась інтелігенція. Завдяки її зусиллям на початку століття творилося організаційне та ідейно-теоретичне підґрунтя Української революції. У дореволюційний період домінуючу роль відіграло ліберально-демократичне крило інтелігенції, що домагалося національно-культурної автономії для України. Революція винесла на гребінь подій політичні сили соціал-демократичної орієнтації. Це було об'єктивним процесом, оскільки платформи лівих партій відбивали настрої широких мас, розбуджених подихом великих перетворень.

З погляду чисельності інтелігенція була найменшою верствою, диференційованою за своїм національним, майновим, професійним складом. Національний зріз свідчить, що найбільшою групою інтелігенції були українці, значну кількість становили росіяни, меншу — євреї, поляки, німці, болгари, представники інших національностей. За професійним складом переважали вчителі, далі йшли аґрономи, лікарі, юристи, творча й науково-технічна інтелігенція.

Як порівняти з російською в метрополії, українська інтелігенція відігравала особливу роль у суспільстві. Вона була не лише сіячем доброго, розумного й вічного в народі, а й сприяла формуванню його національної самосвідомості. Крім того, їй доводилося протистояти російським шовіністам, чорносотенцям, які мали в Україні свої періодичні видання й організації. Нагромадивши досвід боротьби за збереження української культури, інтелігенція очолила визвольні змагання в 1917 р.

Переважна більшість української інтелігенції перебувала за межами політичних партій, маючи аморфні уявлення про майбутнє України та засоби будівництва нового ладу. Але її найбільш активні й свідомі представники не лише генерували визвольні ідеї, а й втілювали їх у життя через партійні організації різних напрямів. Про політичні пріоритети української інтелігенції в післялютневий час М.Скрипник писав: "*Взагалі інтелігенція — особливо сільська, дрібна інтелігенція, а також селянство і міщанство, досить широкі верстви навіть робочих — вся ця більшість місцевого населення України з перших же кроків революції була під все більш зростаючим впливом різних партій соціал-патріотизму української фарби. Національне пригнічення, проведене жорстокою рукою царату.., ставило до порядку денного питання національне*". Все це сприяло тому, що боротьба класів в Україні на перших кроках одягалась у шати національного питання, проходила під гаслами національної культури, національної автономії, ба навіть національної незалежності. Попередня довголітня вперта праця прихильників українського національного руху виробила значну кількість представників цього руху, захопила національним питанням досить широкі верстви населення.

Однак у великих містах український табір дещо поступався російському, оскільки останній знаходив підтримку в зрусифікованій частині міського населення. Саме це визначало напругу й драматизм політичного протистояння українських національних сил та їхніх представників різних напрямів.

У Центральній Раді організована українська інтелігенція була представлена такими впливовими силами, як Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), очолювана М.Ковалевським і М.Грушевським, та Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП) на чолі з В.Винниченком і С.Петлюрою. Разом з Українською партією соціалістів-федералістів (УПСФ), яка складалася з політичних діячів старшого покоління, вони обстоювали федералістські принципи відносин між Україною і Росією.

Деяка частина інтелігенції стояла на самостійницьких позиціях, домагаючись повної незалежності України, однак вирішального впливу на події вона не мала.

Основну частину населення України становили селяни, тому від їхньої позиції багато в чому залежала доля революції. У праці "Соціологія українського відродження" М.Шаповал досить песимістично окреслював революційний потенціал сільського населення: "*Українське селянство протягом ста років обробляється пануючими в антиукраїнському напрямі, тобто всякими засобами. У ньому викорінюють навіть підстави для витворення ідеї місцевого, українського суспільства. Тому викорінюється мова, пісня, мистецтво, побут і т.д., взагалі всякі індивідуальні риси. Селянство під натиском господарських і людських кривд протягом століття бореться в першій половині — проти кріпацтва, в другій і далі — за землю. Повстає під впливом безпосередніх утисків, рухається іноді неясними споминами про волю козаччини (1854-1855 рр.), повстає просто, повстає під впливом агітації і чуток про царські милості; нарешті, 1902 року повстає проти поміщиків, губить віру в царя, але не має ясних понять політичних, бо не усвідомлює себе національно ні "по-руському", ні по-українському. Це сира маса, що провадить майже вегетативний спосіб життя, не усвідомлюючи своєї колективної сили, не маючи колективного ідеалу. Селянська думка не має ніякого соціологічного світогляду ні в якій формі: ні в релігійній, ні в суспільно-політичній, ні в національно-культурній. В такому становищі були 3/4 населення України. Над цією аморфною масою панувала 1/4 населення, національно,*

суспільно-політично і культурно іншого, об'єктивно антиукраїнського напряму".

Зовсім по-іншому оцінював соціальну місію українського села М.Грушевський: "*Протягом цілого століття українство і селянство стало ніби синонімами,* — писав він у праці "На порозі нової України". — *З цього часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва, і на нього покладало воно свої надії. Україна зможе встати тільки тоді, коли встане на ново сей скинений в безодню пітьми й невідомости тітан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон*". М.Грушевський висловлював переконання, що "*в українськім житті мають будучність і матимуть вплив, встають ся тільки елементи, які стоятимуть в тіснім і щирім контакті з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться. І як підстава української стихії спеціально, і як основа соціальної й економічної структури нашого краю взагалі селянство дістається фундаментом, на котрому треба будувати все*". Лютневі події відродили в найширших селянських верствах сподівання на власний наділ землі. Цим скористалися ліворадикальні партії, зокрема есери, які обіцяли землю за членство в партії та її підтримку. Спекуляції навколо аґрарного питання анархізували село, збуджували марні надії. П.Христюк, який добре знав настрої аґраріїв, визнавав, що "*організація селянства проводилася не на національно-політичному, а на соціяльно-економічному, класово-професійному грунті*".

Позицію лідерів українського руху в цьому питанні сформулював у статті "Хто такі українці і чого вони хочуть" М.Грушевський: "*Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казьонні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав маєтки треба викупити коштом українського краєвого скарбу (казни) і роздавати в користування людям, які будуть на тій землі працювати*". Порядок розподілу землі — "*скільки землі зоставити у теперішніх землевласників, яким способом відібрати від них лишки — за яким викупом, і як наділяти потім людей землею з того земельного фонду*" — мав вирішити "український сейм". Розуміючи вибуховий потенціал аґрарного питання, М.Грушевський застерігав від необдуманих, легковажних кроків: "*Се справа складна, котру треба добре обміркувати, щоб не скривдити непотрібно людей, не витворити даремного і шкідливого заколоту. Тепер до неї пориватися не можна. Охорони, Боже, хапатися тепер захоплювати землю, ділити її силоміць або нищити чиєсь хозяйство*".

Нагадуючи про гіркий досвід революції 1905-1907 рр., він наголошував: "*Тоді теж почалася свобода — та упущено її. Треба насамперед укріпити свободу, здобути волю Україні, її автономію, а тоді трудящий народ буде хазяїном на Україні і упорядкує земельну справу на українській землі так, аби було для нього найкраще, і щоб до неї ніхто сторонній не мішався*".

Бурхливий розвиток промисловості на рубежі XIX і XX ст. зумовив кількісне зростання міського пролетаріату, підвищення його ролі в суспільних процесах. Та якщо в Росії робітники стали рушієм революційних перетворень, опорою соціал-демократів, то в Україні склалася дещо інша ситуація. Особливість її полягала в тому, що робітничий клас України за своїм національним складом був надзвичайно неоднорідним. За підрахунками М.Шаповала, на 1914 р. у 8 губерніях частка українців серед робітників становила 3,6%, росіян — 21%, євреїв — 32%, поляків — 14%. Про перевагу російського пролетаріату в складі робітництва свідчить і перепис 1897 р. На території 9 українських губерній було зафіксовано 243 тис. робітників родом не з України. 93% росіян, які працювали на підприємствах України, становили робітники трьох важливих промислових районів: степового (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), Харківщини та Київщини. У Правобережній Україні в пореформенний період картина була іншою — там росіяни становили 6% серед зайшлого робітництва. Натомість значно більшою була частка поляків, білорусів, литовців, німців та інших.

У 1897 р. росіяни становили 10% усього міського населення, зосереджуючись переважно в робітничих селищах та невеличких містах. На зламі століть їх частка в загальній кількості мешканців міст зросла, причому вони стабільно осіли в провідних індустріальних центрах України — Харкові, Катеринославі, Луганську, Одесі, Миколаєві та інших містах. Одночасно виникали й російські робітничі селища.

Революція 1905-1907 рр. і столипінська аґрарна реформа істотно змінили характер економічних і соціальних процесів. Прискорені темпи розвитку товарних відносин викликали на півдні імперії гостру потребу в кадрах. Тому царський уряд і далі заохочував росіян переїжджати на заводи, копальні та шахти, що виникали сотнями. Внаслідок цього невеликі населені пункти на Донбасі стали переважно російськомовними. На 1907 р. у таких містечках, як Луганськ, Юзівка, Дружківка, Алчевськ, Єнакієво, Микитівка, Лідіївка та Ясинувата, налічувалося лише від 5 до 10% українців. Різко зросла кількість росіян у великих містах: у Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі, Миколаєві, Херсоні вони становили близько половини населення.

Внаслідок світової війни національний склад пролетаріату України змінився ще більше. Незважаючи на стрімке зростання з початку XX ст. кількості пролетарів корінної національності, у 1917 р. більшість промислових робітників була не українцями, а росіянами.

Довга російська неволя підірвала сили українського робітництва. Його політичне й національне згуртування почалося значно пізніше, ніж російського. Оскільки російські робітники кількісно переважали, вони істотно впливали на соціально-економічний і політичний розвиток українських пролетарів. Зрусифіковане робітництво було пасивним і байдужим до української справи. Закономірно, що в соціал-демократичному русі спостерігалося тяжіння робітників України до великоруських братів по класу. Наслідки такого становища ще більше посилювали русифікаційні тенденції в Україні. Вплив російських більшовиків, дрібнобуржуазних партій на робітничі маси ставав дедалі вагомішим. На Донбасі в березні 1917 р. налічувалося близько 500 більшовиків, у квітні — 5,5 тис., у серпні — 16 тис., у жовтні — близько 28 тис. Чисельність російських есерів зросла протягом того ж періоду з 18-20 до 38-40 тис. осіб.

Частина пролетарського прошарку українських міст потрапила під вплив чорносотенних організацій — "Русского собрания" і "Союза русского народа". Завдяки фінансовій підтримці царського уряду чорносотенці в Україні мали змогу провадити масові маніфестації, створювати робітничі артілі. Безперешкодний екстремізм чорносотенців, який супроводжувався втягненням робітників у єврейські погроми, антиукраїнські виступи, став невідривною ознакою життя багатьох міст напередодні і на початку революції.

Таким чином, лише незначна частина пролетаріату підтримувала українські визвольні змагання.

Рушієм буржуазних революцій у західноєвропейських країнах були представники національної буржуазії, яким заважали пута монархічно-феодальних пережитків. В Україні національно свідомі діячі заможних верств становили одиниці. М.Шаповал писав, що тут "*промисловість велика, середня і частина дрібної знаходиться в руках чужонаціональних груп: московської, польської, єврейської і закордонного капіталу*". Торгівля — "*в руках єврейської, московської, польської, почасти несвідомо національної української міщанської, і дуже мала частина — в руках української споживчої кооперації*". З огляду на це, промислова буржуазія та фінансовий капітал в Україні характеризувалися як "*національно-московські за походженням або за ідеологією. Зденаціоналізовані українці і євреї займають деяке місце в цім класі. ... Вся промисловість в руках цього класу (гірництво і сільськогосподарська промисловість і т.д.). Національно-українських свідомих елементів у цій сфері суспільного життя нема (крім одиниць)*".

Аналогічна оцінка буржуазії містилася в доповідній записці делегації Центральної Ради Тимчасовому уряду та виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. У ній, зокрема, вказувалося, що "*в даний момент української буржуазії, котра визнає себе такою, на Україні нема. Є окремі особи, невеличкі групи, котрі гуртуються по своїх класових інтересах коло економічно пануючих класів, але класів... ще нема*".

Найбільш революціонізованою частиною українського суспільства стало військо. Солдатська маса, втомлена війною, була чутливою до агітації різних партій. Реальну її силу продемонстрував Всеукраїнський військовий з'їзд (Київ, 5-8 травня 1917 р.). Понад 700 делегатів, що репрезентували 993 400 українців, одягнених у шинелі, рішуче виступили на підтримку Центральної Ради. В резолюціях з'їзду його учасники ухвалили "*вимагати від Тимчасового правительства та ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом національно-територіальної автономії України*".

Більшовики підштовхували Центральну Раду до рішучих дій у стосунках з Тимчасовим урядом. З'їзд започаткував українізацію військових з'єднань, обрав Український військовий генеральний комітет, який у повному складі був кооптований до УЦР. За словами П.Христюка, з'їзд "*зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів до здійснення даних їй Національним конгресом доручень і обрав в допомогу майбутній делегації Центральної Ради до Петрограда свою спеціальну військову делегацію*".

Отже, на першому етапі української революції найактивнішими її рушіями виступили національна інтелігенція та військо. Надалі соціальна база революційних перетворень визначалася складною внутрішньою динамікою, перегрупуванням сил, які або йшли за Центральною Радою, або ж відкололися й поповнили табір її противників.

Лідери українського руху по-різному оцінювали рушійні сили революції. С.Єфремов, Д.Дорошенко, В.Прокопович, які висловлювали правоцентристські погляди, вважали, що доля української державності залежатиме від позиції "середнього класу", забезпечених верств суспільства. На противагу їм М.Порш, П.Христюк та інші "ліві", вказуючи на соціальну диференціацію, доводили необхідність урахування інтересів незаможних, трудових низів. Позицію, котру можна охарактеризувати як центристську, зайняв В.Винниченко: "*Нас об'єднує ідея національної організації. Всі ми, усі наші класи повинні об'єднатися в процесі національної революції. У нас немає ще таких класів, які не*

могли б працювати разом з демократичними масами, і в цьому наше щастя... У нас ще немає капіталістичного класу, бо ми, як нація, ще не сформувались".

Різні підходи до оцінки перспектив Української революції та свого місця в ній демонстрували політичні партії. Дещо модернізовану доктрину ТУП, генеровану такими корифеями дореволюційного українського руху, як С.Єфремов, А.Ніковський, Д.Дорошенко, О.Лотоцький, О.Шульгін, а до початку 1917 р. М.Грушевський, становила платформа Української партії соціалістів-федералістів (з березня до червня 1917 р. мала назву "Спілка українських автономістів-федералістів"). У програмному документі УПСФ підкреслювалося, що "*партія соціалістична, бо в основу свого світогляду і своєї практичної роботи вона кладе інтереси й потреби трудящих мас, їх обороняє, з них виходить, оцінюючи ті чи інші громадські події, ними керується і в програмних заявах, і в тактичних виступах. Національні змагання свої партія єднає із загальнолюдськими ідеалами рівності, волі й братерства, що зможуть справдитися повною мірою тільки тоді, коли настане пора повного розкріпачення праці, коли прийде лад соціалістичний*". УПСФ стояла осторонь форсованих виступів низів, сповідуючи поступовість і поетапність у досягненні мети.

За кількісним складом (75 тис. членів) і реальним впливом у масах на українському політичному подіумі домінувала Українська партія соціалістів-революціонерів. Її лідери П.Христюк, М.Шаповал, М.Ковалевський, а також М.Грушевський, який приєднався до УПСР, вважали своїм завданням перебудову капіталістичного ладу на соціалістичний. "*З тою метою партія організує українську демократію — робітництво та трудове селянство,* — наголошувалося в програмі українських есерів. — *Її практичним завданням являється об'єднання всіх шарів працюючого, визискуваного люду для того, щоб вони визнали себе єдиним трудівничим класом, побачили в цьому єднанні запоруку свого класового визволення і шляхом планомірної організованої боротьби дійшли до соціального перевороту, який тільки забезпечить їм всебічний гармонійний розвиток духовних і фізичних сил та поведе людство на вищі щаблі поступу*".

Якщо УПСР більше орієнтувалася на селян, то Українська соціал-демократична партія вважала себе виразником інтересів українського робітництва. Партію, яка налічувала близько 5 тис. членів, очолювали досвідчені політики — В.Винниченко, М.Порш, М.Ткаченко, І.Мазепа, С.Петлюра, Б.Мартос та інші. Однак посилення лівого крила в партії призвело її до розколу, внаслідок якого в грудні 1917 р. утворилася УСДРП (лівих).

За партійними квотами представництво УПСФ у Центральній Раді обмежувалося 5 мандатами, УСДРП — 4, УПСР — 3. Але завдяки тому, що члени вказаних партій увійшли до УЦР через селянський, військовий і робітничий з'їзди, кількість мандатів у них була значно більшою.

Для всіх трьох партій об'єднавчими пунктами стали вірність принципу національно-територіальної автономії України, а також соціалістична орієнтація. Тому на першому етапі діяльності Центральної Ради існували реальні підстави для консолідації сил, які уособлювали інтереси всього українського суспільства.

Потенційними противниками названих партій виступали організації самостійницького напряму — Українська народна партія, Українська партія самостійників-соціалістів та Українська хліборобсько-демократична партія. В програмних засадах УХДП її теоретиком В.Липинським поряд із тезою соціального примирення (читаймо — збереження статус-кво заможних верств) у сфері національній проголошувалися ідеї, що межували з шовінізмом і розпалювали вороже ставлення до інших народів. Радикалізм цих партій позначився на їхньому представництві у Центральній Раді, де самостійники отримали квоту в 1 мандат, а хлібороби-демократи взагалі не мали квоти.

Таким чином, в авангарді Української революції перебували партії, що змогли акумулювати революційний потенціал широких верств суспільства, зацікавлених у докорінній зміні національних і соціально-економічних відносин.

Лютнева революція 1917 р. в Росії хрестоматійно вважається буржуазно-демократичною. Революційні події в тогочасній Україні, принаймні, по кількох параметрах, виходять за межі даного означення. Насамперед, це стосується національно-визвольних мотивів, з яких до революційного руху приєдналися політичні сили різної соціальної орієнтації. Засоби, якими користувався перший легітимний орган — Українська Центральна Рада, — дозволяє класифікувати революцію як національно-демократичну. Керманичі УЦР наголошували на соціальній спрямованості її діяльності. Так, М.Грушевський у праці "На порозі Нової України" писав: "*Нашій народній державі ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а проведення й поглиблення правдивого послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу...*"

Ліворадикальні діячі докоряли Центральній Раді тим, що вона була дрібнобуржуазною. Відповідаючи на ці звинувачення, П.Хри-

стюк у "Замітках і матеріалах до історії української революції" висловлював своє бачення проблеми: "*Звичайно, з точки погляду прихильників комуністичної революції, українська революція була в той час по своїй соціально-економічній природі дійсно дрібно-буржуазною і ні в якому разі не соціалістичною і тим більше не комуністичною ...Закиди в дрібнобуржуазності і контрреволюційності йшли на адресу українського революційного руху ... з боку тих російських і зрусифікованих єврейських партій (соціял-демократів, соц.-революціонерів і навіть правіших груп), які самі вважали революцію буржуазною і ставили її метою збудування російської демократичної, тобто справжньої буржуазної республіки з порожніми, обманчивими політичними і громадськими свободами. В порівнянні з ними, соціально-економічні позиції, які боронила в революції українська демократія, були (хоч може не завше ясно сформульовані), безсумнівно, завше більш революційними, виходячи далеко за межі завдань "буржуазної революції"*.

Вказуючи на непослідовність у діяльності УЦР, В.Винниченко вважав, що відступи від соціалістичного курсу зрештою й зумовили її долю. Таким чином, характер Української революції визначався поєднанням, хоч і невідповідним, її національно-державних і соціальних складових.

§3. Діяльність Центральної Ради

РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО МЕХАНІЗМУ

Організація державної влади в Україні почалася з утворенням Центральної Ради. М.Грушевський проектував такі принципи обрання її членів, які могли перетворити її на всеукраїнський представницький орган. У своїх "Споминах" Голова Центральної Ради з цього приводу писав, що в такий спосіб "*мав утворитися національний парламент, а заразом проведена при тім національна організація (при проведенні виборів) мала приготовити грунт до парламенту України як території ("краєвої ради")... Не дуже твердий з погляду принципів державного права проект сей мав... корисну сторону, що давав постійне перманентне краєве [управління], яке поповнювалось поволі, постійно і непомітно, не творячи безхазяйних антрактів, не відкриваючи гострих агітаційних періодів, що в тодішніх незвичайно хитких і неурівноважених відносинах могло бути дуже небезпечним*". І хоча реалізувати ідею виборного представництва шляхом загального голосування М.Грушевському не вдалося, він із гордістю підкреслював, що Центральна Рада жила і діяла як революційний орган.

На час утворення Центральна Рада складалася з Голови, двох заступників, писаря, скарбника, а також дев'яти комісій. Згідно з наказом загальних зборів УЦР від 27 квітня 1917 р., всю роботу новоствореного органу мали провадити загальні збори та Комітет Центральної Ради. Чергові збори відбувалися щонайменше один раз на місяць, екстрені — скликалися при нагальній потребі. Всього відбулося дев'ять загальних зборів УЦР, на яких ухвалювалися найважливіші рішення, пов'язані з життєдіяльністю нової влади. На думку відомого дослідника історії Центральної Ради В.Верстюка, загальні збори, незважаючи на високі повноваження, виявилися найменш ефективною структурою Центральної Ради. На сесійних засіданнях політична демагогія, популістські декларації, нестримна емоційність часто домінували над здоровим глуздом і конструктивною політикою, що надавало їм мітингового характеру.

Комітет Центральної Ради (згодом — Мала Рада) складався з членів президії УЦР (голови і двох заступників), 17 обраних загальними зборами членів, а також кооптованих Комітетом осіб — загалом із 33 чоловік. Комітет утворював комісії для ведення окремих справ та підготовки різних питань на розгляд Комітетом і ЦР, а також обирав їхніх керівників. У компетенції Комітету перебувала й діяльність канцелярії Центральної Ради. Досить швидко в його руках опинилися найважливіші важелі управління роботою УЦР. Саме він готував проекти найважливіших політичних рішень, здійснював зв'язок із місцями, контролював фінанси.

Після утворення Генерального Секретаріату (червень 1917 р.) Комітет став "Малою Центральною Радою", яка повинна була виконувати законодавчі функції в період між сесіями "Великої Центральної Ради". Відтоді Комітет дістав повноваження щодо вирішення всіх "негайних справ", які належали до компетенції УЦР. У зв'язку з цим його склад зріс до 40 осіб, а в липні поповнився ще 18 новими члена-

ми, кооптованими від національних меншин. Після цього Комітет остаточно перебрав назву "Мала Рада".

На засіданні Малої Ради 1 серпня 1917 р. було вироблено й ухвалено новий регламент її роботи. Чергові збори відбувалися щотижня, а надзвичайні — при нагальній потребі. Для вирішення справ законодавчого характеру встановлювався кворум у 2/3 членів Малої Ради та 1/2 — для інших поточних справ. Діяльністю Малої Ради керував її голова, який мав досить широкі повноваження. Він не лише вів збори, через нього на обговорення надходили всі негайні справи. Беззмінний Голова УЦР і Малої Ради М.Грушевський виявив себе на цій посаді як умілий політичний диригент, забезпечуючи дотримання обраного революційного курсу. Засідання Малої Ради були відкритими. У надзвичайних випадках Мала Рада могла оголосити засідання закритим, і тоді в ньому брали участь лише члени Малої Ради, Генерального Секретаріату та окремі особи, запрошені для обговорення особливо важливих справ. Залежно від ситуації голосування могло бути закритим (записками), відкритим або ж поіменним. Мала Рада інформувала УЦР про стан справ під час сесій, але її рішення прирівнювалися до ухвал Великої Ради.

Як порівняти із загальними зборами, Мала Рада була дійовим органом, менше політизованим, наближеним до конкретних проблем, що поставали. Саме завдяки плідній роботі Малої Ради з'явилися Перший, Третій та Четвертий Універсали, статут Генерального Секретаріату, Конституція УНР, закони про адміністративно-територіальний устрій України, громадянство УНР, грошову одиницю, про запровадження григоріанського календаря, про ратифікацію Брестського мирного договору.

Для розгляду та підготовки різних питань утворювалися комісії. Всі законопроекти, постанови, приписи, подані членами Малої Ради і Генерального Секретаріату, спочатку опрацьовувалися в комісіях і лише після цього подавалися для прийняття Малою Радою. Комісії мали право кооптувати осіб із дорадчим голосом.

Партійний склад Малої Ради був таким: формально позапартійний голова мав чотирьох заступників від різних українських партій; два відповідальні секретарі президії належали до УПСР, ще два — до УСДРП; у серпні 1917 р. з 65 членів Малої Ради 35 представляли українські партії, 15 — єврейські, 10 — російські, 4 — польські. На початку діяльності Комітету УЦР М.Грушевський досить стримано оцінював потенціал його членів: "*Склад комітету був доволі сірий і мало революційний: забагато було інтелігенції, забагато с-фів (крім Єфремова, Прокоповича, — Ніковський, Старицька-Черняхівська, Вілінський, Бойко, Мірка), з с-деків, крім Винниченка, — В.Садовський, Стасюк, Чикаленко, з с-рів тільки Христюк*". У Малій Раді вже склався паритет між УСДРП та УПСР (по 14 представників), який тривав до початку 1918 р. На останніх загальних зборах (січень 1918 р.) українські есери домоглися розширення складу Малої Ради до 82 осіб в основному за рахунок своїх представників, що дало їм можливість фактично керувати і ЦР, і Радою Народних Міністрів УНР.

Місцеві органи влади формувалися, згідно з постановою УЦР від 23 квітня 1917 р., у вигляді губернських, повітових та міських українських рад.

Названі органи налічували 70-80 осіб із представників партійних, професійних, просвітніх, економічних організацій і обирали комітети для ведення поточних справ. Таким чином формувалася вертикальна вісь влади, народжена революційною творчістю.

СТВОРЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ

Центральна Рада, що творилася на представницьких засадах, за регламентом і формою своєї діяльності не могла виконувати необхідних функцій виконавчого характеру. Винниченко, обстоюючи створення спеціального інституту, говорив: "*Центральна Рада досягла в своїй національно-політичній діяльності серйозного, відповідального моменту. З виконавчого органу поєднаних партійних і громадських груп, яким вона була з початку революції, вона стала вищим і не тільки виконавчим, але й законодавчим органом всього організованого українського народу.*

... Головним завданням Центральної Ради до деякого часу було об'єднання української демократії на грунті тільки національно-політичних домагань.

Але життя потроху розсунуло ці вузькі рямці. Самих національно-політичних домагань стало мало, час ставить вимоги ширші: народ хоче об'єднатись для задоволення і розв'язання всіх питань, які висуває йому і економічна, і соціальна обстановка. І через те Центральна Рада мусіла поширити свою платформу, мусіла стати національним Сеймом, в якому мають освітлюватися і розрішатись всі ті питання, які висуває життя.

І тому-то утворення Генерального Секретаріату було необхідним щаблем розвитку иншого представницького органу. Тому-то інститут Генерального Секретаріату має охоплювати всі потреби Українського народу".

Рис. 3. Перший Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради. 1917 р.

Щодо компетенції нового органу влади, то в Центральній Раді не існувало єдиної думки. Одні вважали його тимчасовим українським урядом, інші — неурядовою установою, оскільки Україна не була самостійною державою і тому не могла мати власного уряду. Коли на початку червня 1917 р. на сесії УЦР обговорювалося питання про необхідність розмежування законодавчих і виконавчих функцій, присутні сприймали аргументи на користь створення виконавчого органу в теоретичній площині. Після оприлюднення Першого Універсалу настав час для практичних кроків. 15 червня Комітет Центральної Ради ухвалив рішення про організацію Генерального Секретаріату в такому складі: голова Генерального Секретаріату і головний секретар внутрішніх справ — В.Винниченко, генеральний писар — П.Христюк, генеральні секретарі: фінансових справ — Х.Барановський, міжнаціональних — С.Єфремов, продовольчих — М.Стасюк, земельних — Б.Мартос, військових — С.Петлюра, судових — В.Садовський. П'ята сесія УЦР затвердила це рішення, доповнивши склад генеральним секретарем у справах освіти І.Стешенком.

Стурбований кроками УЦР в напрямку реалізації ідеї автономії, Тимчасовий уряд довго ігнорував появу українського уряду. Зрештою, 1 вересня Петроград визнав Генеральний Секретаріат і затвердив його склад, хоча це й не усунуло хронічного тертя в їх взаєминах. Від часу заснування Генерального Секретаріату до 3 січня 1918 р. відбулося

63 засідання, на яких було розглянуто понад 430 питань політичного, економічного, військового, дипломатичного характеру. Бурхливий розвиток політичних подій, більшовицький переворот у Петрограді спонукали керівництво Генерального Секретаріату до активізації своєї діяльності. Саме в цей час він виступив із важливими ініціативами перед УЦР і Малою Радою. Реорганізований в Уряд Української Народної Республіки, вищий виконавчий орган поширив свою владу на територію всіх українських губерній.

Під час сьомої сесії Центральної Ради 1 листопада було ухвалено рішення про розширення компетенції Генерального Секретаріату і його складу. Уряд поповнився генеральними секретарствами продовольчих справ (М.Ковалевський), праці (М.Порш), юстиції (М.Ткаченко), військових справ (С.Петлюра), торгівлі та промисловості (В.Голубович), шляхів сполучення (В.Єщенко), пошти і телеграфу (О.Зарубін). Крім того, один із представників національних меншин входив до складу уряду без портфеля й водночас виконував обов'язки генерального контролера.

21 грудня Мала Рада ухвалила рішення про утворення генерального секретарства морських справ. Наступного дня генеральне секретарство в національних справах було реорганізовано в генеральне секретарство міжнародних справ. На початку 1918 р. з'явилися ще три секретарства — у справах великоруських, польських та єврейських.

У зв'язку з проголошенням України самостійною державою (11 січня 1918 р.) Генеральний Секретаріат Четвертим Універсалом було перейменовано в Раду Народних Міністрів. На той час до її складу входили: голова РНМ та міністр внутрішніх справ В.Винниченко, його заступники І.Красковський, О.Карпинський, Л.Абрамович, міністри: закордонних справ — О.Шульгін, військових справ і праці — М.Порш, судових справ — М.Ткаченко, продовольчих справ — М.Ковалевський, шляхів сполучення — В.Єщенко, пошти й телеграфу — М.Шаповал, морських справ — Д.Антонович, освіти — І.Стешенко, торгу й промисловості — В.Голубович, великоруських справ — Д.Одинець, польських справ — М.Міцкевич, єврейських справ — М.Зільберфарб, заступник міністра фінансів — О.Золотарьов, державний писар — І.Мірний.

Вимога українських есерів відкликати з уряду українських соціал-демократів спричинила урядову кризу, внаслідок якої В.Винниченко подав у відставку. 18 січня дев'яті загальні збори затвердили новий склад уряду під головуванням В.Голубовича. Окрім двох міністрів-членів УСДРП — М.Ткаченка і Д.Антоновича — до кабінету ввійшли есери та співчуваючі їм А.Немоловський (військові справи),

П.Христюк (внутрішні справи), С.Перепелиця (фінанси), Є.Сакович (шляхи сполучення), М.Ковалевський (продовольчі справи), Н.Григор'єв (освіта), А.Терниченко (хліборобство).

Перевантаженість поточною роботою змусила Раду Народних Міністрів удатися до створення Малої Ради Міністрів (до неї ввійшли заступники керівників міністерств). На цей допоміжний орган покладалося вирішення другорядних справ.

Після того, як УЦР та Уряд Української Народної Республіки 26 січня 1918 р. змушені були залишити Київ, відбулося істотне скорочення урядових посад. В.Голубовичу, Г.Сидоренку, П.Христюку було запропоновано очолити по два міністерства.

Повернувшись у березні до Києва, уряд знову зазнав змін. Ухвалена 29 квітня 1918 р. Конституція УНР законодавчо закріплювала за Радою Народних Міністрів статус вищого виконавчого органу, який став однією з трьох гілок влади разом із Всенародними зборами та Генеральним судом УНР. Та часу для створення уряду відповідно до конституційних норм історія вже не залишила. На політичну арену виходили інші сили.

НА ШЛЯХУ ДО НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ. ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ УЦР

Революційні події розбурхали українське суспільство, активізували громадське життя в місті й на селі. Незважаючи на досить поширені професійні настрої в промислових центрах, український рух набуває дедалі більших масштабів. У всіх губерніях України (їх налічувалося 5) виникали українські школи, клуби "Просвіти", видавалися газети українською мовою. Численні селянські, військові та інші з'їзди ухвалювали резолюції про підтримку Центральної Ради, вимагали автономії для України та скликання Установчих зборів. Значну роль в організації національного життя відігравали земства, де працювало багато українців. Так, у Катеринославі відбувся український губернський з'їзд. У день відкриття на соборній площі архієпископ Агапит відслужив урочистий молебен, після чого відбулася велична маніфестація вулицями міста. Харківська міська дума постановила з початком навчального року запровадити в усіх початкових класах викладання українською мовою. Губернське земство організувало курси українознавства для вчителів народних шкіл Харківщини.

Виявом високої національної свідомості й готовності боротися за українську справу стали з'їзди "Селянської спілки" Київщини, Катеринославщини, Полтавщини, Чернігівщини, Херсонщини, селянські з'їзди в губернських і повітових центрах. Селянські форуми засвідчили не лише підтримку Центральної Ради, а й прагнення до творення нових аграрних відносин. Прикладом може служити скликаний у червні селянський з'їзд Харківської губернії. Його учасники ухвалили рішення про те, що загальні принципи земельного законодавства мають встановити всеросійські Установчі збори, тоді як практичне розроблення законів про землю відповідно до особливостей України повинно здійснюватися українським "соймом".

Швидкими темпами відбувалась українізація військ. З'ясувалося, що провідна роль у цьому процесі належить не Центральній Раді, а самостійницькій течії українського руху, що гуртувалася навколо військового клубу імені гетьмана П.Полуботка (М.Міхновський, Ю.Ган, полковник Матюшенко, генерал Нуждженський та інші). Навіть організацію першого національного збройного формування — 1-го Українського полку ім.Б.Хмельницького — було здійснено швидше проти волі УЦР, ніж за бажанням її лідерів. Керівники Центральної Ради не тільки не зуміли очолити солдатські маси, повести їх за собою, а й, навпаки, доводили (як це робив В.Винниченко) шкідливість українізації армії.

Втім, позиція УЦР не збентежила військовиків: рух на підтримку національних домагань невпинно розростався. На початку травня в Катеринославі відбулося віче солдатів-українців 228-го полку, яке обрало полкову раду та ухвалило резолюцію з домаганням автономії України у федеративній Росії. На святі 1 травня весь катеринославський гарнізон виступив під жовто-блакитним прапором. В Одесі у квітні з ініціативи військового лікаря І.Луценка було утворено "Одеську Українську Військову Раду". Згодом вона організувала "Одеський Український Військовий Кіш", районом дії якого визначено Одеський воєнний округ, Чорноморський флот і Румунський фронт. У липні українська військова організація вже диктувала свою волю місцевій військовій владі, не дозволяючи штабу військового округу відправляти на фронт жодного українця доти, доки не сформуються не лише дозволені вже роти, а й полки, дивізії, батареї і доки ці частини не будуть підлягати українському командуванню.

Волевиявлення солдатських мас продемонстрували всеукраїнські військові з'їзди. Перший із них (5-8 травня 1917 р.) ухвалив резолюцію, в якій вимагав від "*Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України, як найкращого забезпечення національно-політичних прав українського народу і*

всього краю". Серед першочергових завдань делегати з'їзду висували призначення міністра в справах України при Тимчасовому уряді. З'їзд висловив повну підтримку Українській Центральній Раді, вважаючи її "*єдиним компетентним органом, призначеним вирішити всі справи, що стосуються цілої України та її відносин до Тимчасового правительства...*" Обраний військовим форумом Український військовий генеральний комітет у повному складі (18 осіб) був кооптований до УЦР.

Тверда позиція армії спонукала Центральну Раду до більш рішучих кроків у відносинах із Тимчасовим урядом. Було створено навіть спеціальну військову делегацію для підтримки й допомоги майбутній делегації УЦР, яка мала вести переговори в Петрограді.

У середині травня до російської столиці прибули посланці Української Центральної Ради на чолі з В.Винниченком та С.Єфремовим. Намагаючись необережними діями не викликати зворотної реакції Тимчасового уряду на вимоги автономії України, делегація все ж привезла з собою наказ від УЦР, проекти декларацій Тимчасового уряду в справі автономії України, щодо утворення Крайової Ради і Крайового комісаріату. Виразно негативне ставлення Тимчасового уряду і Петроградської ради робітничих депутатів підштовхнуло керівництво Центральної Ради до перегляду тактичних засобів у взаєминах із центром. Результатом поїздки української делегації став перехід до практичних кроків у напрямі набуття Україною автономного статусу.

В цей час у Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд, який фактично примусив Центральну Раду підготувати відповідний документ, що в концентрованому вигляді містив би вимоги широких верств українського народу.

10 червня 1917 р. на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді В.Винниченко зачитав текст Першого Універсалу УЦР. 2,5 тис. одягнених у військову форму вчорашніх робітників і селян із захопленням сприйняли всі положення цього історичного документа, який проголошував: "*Не оділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори*".

Оприлюднення Першого Універсалу викликало сплеск ентузіазму в українських колах. За словами М.Грушевського, перша половина червня стала "*апогеєм українського руху*". Наступним кроком, який засвідчив серйозність намірів УЦР зміцнювати автономію краю, стало утворення Генерального Секретаріату.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА Й ТИМЧАСОВИЙ УРЯД: НА ШЛЯХУ ПОРОЗУМІННЯ

У Петрограді стривожились у зв'язку з подіями в Україні, й Тимчасовий уряд, пообіцявши забезпечити право українського народу в місцевому управлінні та самоврядуванні, звернувся із закликом не відриватися від єдиної батьківщини і не розколювати армію. Однак марність подібних відозв стала настільки очевидною, що 29 червня до Києва прибула російська делегація на чолі з міністрами О.Керенським, І.Церетелі, М.Терещенком для переговорів із Центральною Радою. Платформою для переговорів представники Тимчасового уряду обрали тезу про те, що українська сторона має відкласти остаточне вирішення питання про статус України до Установчих зборів, а до того часу буде лише "*готувати автономний устрій*". Кошти на організацію управління краєм росіяни обіцяли виділити в тому разі, якщо державні структури будуть підпорядковуватися Петрограду. В такому ж дусі була витримана й постанова Тимчасового уряду про затвердження Генерального Секретаріату, надіслана до Києва 3 липня 1917 р. після закінчення переговорів. Цим документом за Генеральним Секретаріатом закріплювалося становище "*вищого органу для керування крайовими справами на Україні*". Склад українського уряду мав затверджувати Тимчасовий уряд. Петроград не заперечував проти створення українських військових частин, однак стояв на тому, щоб зберігалась єдність командування, дотримувався мобілізаційний план, а українські національні формування вчасно відбували на фронт. Переговори на певний час зняли напругу в стосунках УЦР із російськими правлячими колами.

3 липня Центральна Рада проголосила свій Другий Універсал, яким стверджувалась єдність дій з Тимчасовим урядом. УЦР брала зобов'язання поповнити свій склад представниками національних меншин, щоб стати "*єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю*". В Універсалі вказувалося, що Центральна Рада "*підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчих зборів*". УЦР виступала проти "*самовільного*" здійснення автономії України до часу їх скликання. В документі також ішлося про намір мати своїх представників при кабінеті військового міністра, Генеральному штабі та Верховному головнокомандувачі, які мали брати участь у комплектуванні українських підрозділів.

У дусі домовленостей, досягнутих на переговорах із петроградською урядовою делегацією, Мала Рада на засіданні 16 липня ухвалила

"Статут Генерального Секретаріату". Згідно з ним, Генеральний Секретаріат формувався Центральною Радою, відповідав перед нею, але затверджувався Тимчасовим урядом. При петроградському уряді мав бути статс-секретар у справах України, який призначався за погодженням із Центральною Радою. Генеральний Секретаріат мусив передавати на санкціонування Тимчасового уряду законопроекти та фінансові обрахунки видатків на потреби України, розглянуті й затверджені Центральною Радою. Всі урядові установи в Україні підлягали Генеральному Секретаріату, що встановлював, які органи і в яких межах та випадках могли зноситися безпосередньо з Тимчасовим урядом. Усі невиборні посади урядовців в Україні заміщувалися Генеральним Секретаріатом.

На думку авторів "Статуту...", цей документ закріплював баланс українських і російських інтересів. Та в Петрограді з цього приводу існувала інша думка. Слід мати на увазі, що результати київських переговорів стали причиною урядової кризи, внаслідок чого міністри-кадети, заперечуючи узгоджений варіант взаємин із українськими владними структурами, вийшли зі складу Тимчасового уряду. О.Керенському довелося формувати новий коаліційний уряд, в якому не знайшлося місця для головного прихильника досягнутих у Києві умов — І.Церетелі. Делегація Генерального Секретаріату, запрошена до Петрограда, відразу зрозуміла, що новий склад Тимчасового уряду прагне скасувати угоду 3 липня та урізати до мінімуму здобутки українського державотворення.

Урядова комісія не погодилась визнати "Статут...", замінивши його "Тимчасовою інструкцією Генеральному Секретаріату". Ігноруючи результати попередніх переговорів, російське керівництво знецінювало роль Центральної Ради як всеукраїнського народно-представницького інституту, а Генерального Секретаріату — як вищого органу виконавчої влади в Україні. Вплив останнього обмежувався 5 губерніями з 9 (Київською, Волинською, Подільською, Полтавською і частково Чернігівською). З його компетенції вилучалися військові, судові, продовольчі справи, шляхи сполучення, пошта і телеграф, право призначення державних посадових осіб. Тимчасовий уряд міг здійснювати зв'язки з місцевими органами влади в Україні, минаючи Генеральний Секретаріат. Всі ініціативи українського виконавчого органу мали затверджуватися в Петрограді, так само як і кандидати на посади генеральних секретарів, пропоновані Центральною Радою.

"Інструкція..." обурила в українські кола. У Центральній Раді її підтримали тільки представники кадетів. Українські есери вимагали відкинути її та явочним порядком впроваджувати в життя "Статут..."

Демонстративна конфронтація з Тимчасовим урядом могла б, за словами М.Грушевського, перетворити Центральну Раду на "нелегальну організацію". Тому голова УЦР закликав зберігати розсудливість і не дозволити спровокувати себе на поспішні, непродумані дії. Українські соціал-демократи запропонували засудити дії офіційного Петрограда як недемократичні, імперіалістичні, але залишити простір для маневру й можливість для досягнення компромісів. Шості загальні збори УЦР, які майже повністю були присвячені обговоренню ситуації, що склалася, ухвалили пропозицію соціал-демократичної фракції. В резолюції зборів ішлося про порушення з боку Тимчасового уряду угоди від 3 липня, але нічого не говорилося про ставлення до "Інструкції..." Водночас на затвердження центру подавалися прізвища 9 (з 14-ти) секретарів, як і передбачалося "Інструкцією..."

Поступки російським адептам "єдиної і неділимої" держави болюче сприймалися українськими лідерами. Майже всі вони розуміли, що для серйозного протиборства з Тимчасовим урядом не вистачає організаційного досвіду, політичного хисту, відповідної підготовки мас, фінансів.

Одначе "капітуляція" перед тиском центру не мала фатальних наслідків для національного державотворення, хоча доволі стрімкий ритм революційного життя, емоційний і моральний заряд українського руху були істотно підірвані. Особливо відчутно це виявилося в перебігові "міністерської кризи", коли міжпартійні та особисті суперечності породили майже місячний параліч у роботі Генерального Секретаріату. Протягом першої половини серпня В.Винниченко двічі подавав у відставку, зрештою, новий склад цього органу було запропоновано сформувати Д.Дорошенку. Ця кандидатура позитивно сприймалася також російським урядом, який пов'язував із ним сподівання, що в українському питанні більше не виникатиме загострень. Та коли й Д.Дорошенко відмовився 18 серпня від керівництва Секретаріатом, до справ знову повернувся В.Винниченко. 21 серпня Мала Рада погодилась із запропонованим ним списком членів Генерального Секретаріату, а 1 вересня Тимчасовий уряд затвердив його.

Останній епізод діалогу між Тимчасовим урядом і Центральною Радою виявився швидкоплинним. Під час обговорення "Інструкції..." на шостих загальних зборах УЦР фракція українських есерів внесла пропозицію про підготовку й скликання Всеукраїнських Установчих зборів. Коли ця ідея знайшла широку підтримку в Малій Раді та Генеральному Секретаріаті, Тимчасовий уряд розцінив це як антидержавний крок. В.Винниченка викликали до Петрограда давати пояснення. Центральна Рада опинилася під загрозою розпуску. Однак жовтневі

Рис. 4. М.Грушевський приймає парад частин Вільного козацтва

події в північній столиці імперії не дозволили довести цю справу до кінця.

Підсумок даного етапу підвів голова Секретаріату В.Винниченко: "*Найголовніший, найважливіший здобуток усієї нашої боротьби за цей період — ідею української державности було затверджено, зреалізовано, введено в життя. Яка б ні була та Інструкція, які б обмеження й перепони вона ні ставила, а все ж таки це була Конституція автономної України, це був державний правосильний акт, це був історичний, великої ваги факт, який провів виразну, чітку лінію в відносинах України й Росії...*

Це найкращий період у боротьбі за відродження нашої нації. Революційний, одважний, повний віри, натхнення, ентузіазму".

Переоцінка реальних революційних здобутків у вказаний час, вочевидь, пояснюється тим, що діячі УЦР і Генерального Секретаріату й не намагалися підняти планку політичних вимог вище. Зрешою, доводилося задовольнятися тим, що дозволяли обставини.

Однією з помітних подій завершального періоду діяльності Центральної Ради став з'їзд представників народів та областей колишньої Російської імперії (вересень 1917 р.).

Цей форум за участю М.Грушевського, який був його почесним головою, ухвалив підсумкову резолюцію "Про федеративний устрій Російської республіки". Вироблений учасниками з'їзду документ передбачав розв'язання найважливіших проблем державного устрою:

1) національного визволення на засадах "*федерації, побудованої на національному принципі*";

2) створення справді демократичного суспільства за широкої участі громадян у державному житті та законодавчого, а не адміністративного регулювання;

3) оптимізації державного управління шляхом його децентралізації.

На початку жовтня в Чигирині відбувся з'їзд Вільного козацтва. 2 тис. його делегатів, які представляли 60 тис. організованих вільних козаків України й Кубані, обрали Генеральну Раду з 12 осіб та почесного отамана — командира 1-го Українського корпусу генерала П.Скоропадського. У зверненні до громадян України учасники з'їзду закликали зберігати спокій, стояти на сторожі інтересів народу й творити козацькі підрозділи на місцях.

Генеральний Секретаріат, вбачаючи у Вільному козацтві опору влади, затвердив його статут, хоча лідери Центральної Ради з неприхованим скептицизмом ставилися до цього руху. Однак і його сил забракло, щоб убезпечити Україну від суворих випробувань, які на неї чекали.

§4. Центральна Рада в кінці 1917 - на початку 1918 рр.

УКРАЇНА В ЖОВТНЕВІ ДНІ 1917 р.

Непослідовна, нерішуча політика Центральної Ради дедалі більше позначалася на революційному русі. Лідери УЦР, які повсякчас нагадували про вірність ідеям соціалізму та автономії України, йдучи за подіями, перетворилися на пасивних спостерігачів. Замість того, щоб вести маси до чітко визначеної мети, вони потрапили у безвихідь. Роль локомотива революційних процесів стали відігравати громадські організації, витворені різними верствами суспільства.

Рис. 5. Парад на Софійському майдані Києва під час 3-го Всеукраїнського військового з'їзду. 1917 р.

20-29 жовтня 1917 р. в Києві проходив 3-й Всеукраїнський військовий з'їзд. Виступаючи перед його 965 делегатами, М.Грушевський головним завданням найближчого часу визначив перехід до "*творення української держави — Української Народної Республіки*". В.Винниченко запевнив присутніх, що Генеральний Секретаріат не відступить від своєї декларації, проголошеної 29 вересня, й домагатиметься незалежності української виконавчої влади від Тимчасового уряду та скликання Всеукраїнських Установчих зборів. Загальний настрій з'їзду, як писав П.Христюк, підштовхував Центральну Раду до "*останнього бою з російською буржуазією за національно-політичне визволення українського народу*".

Водночас Козацький з'їзд, що в ці дні також працював у Києві, висловився проти сепаратистських тенденцій, підтвердивши вірність "єдиній і неділимій" Російській державі.

Петроградські події 25 жовтня відлунювалися в Україні закликами київських більшовиків підняти повстання й захопити владу. У відповідь на це ввечері 25 жовтня на спільному засіданні Малої Ради з представниками Українського Генерального Військового Комітету, Всеукраїнської й Київської рад робітничих депутатів, залізничників та інших організацій було засновано "Крайовий Комітет для охорони революції на Україні", який мав "розпоряджатися всіма силами революційної демократії" і якому підлягали б усі органи влади "в Україні". Крайовий Комітет визнавав себе відповідальним перед Центральною Радою, хоча до його складу, поряд із членами українських партій, увійшли також представники російських і єврейських політичних організацій, зокрема й більшовики. 26 жовтня Комітет видав відозву "До громадян України", яка, на думку П.Христюка, вирішувала ряд важливих питань, зокрема, відмежовувалась од "Інструкції..." Тимчасового уряду, оголошувала об'єднання всіх українських областей під владою УЦР, перехід до неї всієї цивільної та військової влади, накреслювала "*новий курс внутрішньої політики*", що полягав у створенні "*однородного соціалістично-революційного правительства на Україні*".

Позиція Центральної Ради щодо більшовицького заколоту в Петрограді була чітко сформульована у резолюції надзвичайного засідання Малої Ради 26 жовтня та зверненні Генерального Секретаріату "До всіх громадян України". Обидва документи засудили заколот і вказали на небезпеку його для справи Української революції, зокрема для скликання Всеросійських і Всеукраїнських Установчих зборів. Одночасно відповідальність за петроградські події покладалась і на Тимчасовий уряд.

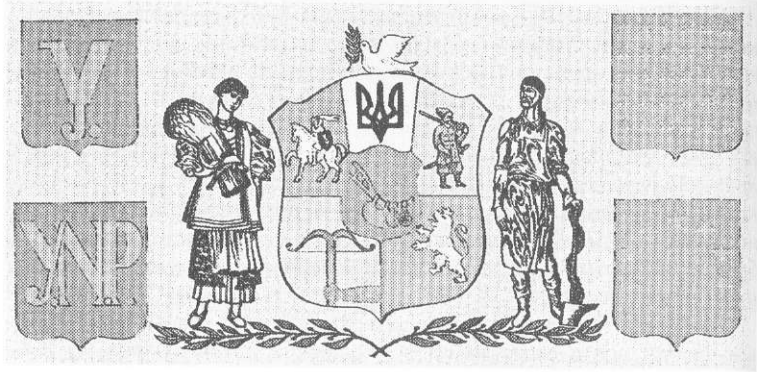

Рис. 6. Проект Державного Герба УНР, запропонованого М.Грушевським. 1917 р.

Такий підхід не сподобався представникам уже не існуючого Тимчасового уряду — штабові Київського військового округу. Присутність у складі Крайового Комітету більшовиків дала штабу КВО підстави для невизнання його легітимності. Та коли більшовики на знак протесту вийшли зі складу Комітету, стало цілком зрозуміло, що в Україні викристалізувалося три табори з різною політичною орієнтацією: Українська Центральна Рада як центр українських демократичних сил, штаб КВО, що уособлював російську контрреволюцію, і ради робітничих депутатів як осередок більшовицького впливу. За обставин, що склалися, ані Центральна Рада, ані Крайовий Комітет не спромоглися виробити чіткого плану дій. Більше того, не бажаючи відповідати за ймовірні наслідки майбутніх подій, Комітет після невдалих переговорів зі штабом КВО виніс на засідання Малої Ради пропозицію про свій розпуск. В той час, коли вона обговорювалася (28 жовтня), війська штабу КВО оточили резиденцію виконкому рад і ревкому, що утворився днем раніше, — Маріїнський палац. Військові заарештували членів ревкому — більшовиків братів П'ятакових, І.Крейсберга, Я.Гамарника, І.Кулика та інших. Сутички більшовицьких збройних формувань і робітничих дружин з нечисленними підрозділами штабу КВО мали локальний характер і через три дні закінчилися відходом останніх із Києва. Таким чином, Центральна Рада, знову опинившись осторонь головних подій, віддала на короткий час ініціативу до рук рад робітничих і солдатських депутатів та ревкому.

Повернення з Петрограда В.Винниченка вивело УЦР зі стану пасивного очікування. 28 жовтня Генеральний Секретаріат перебрав на

себе функції ліквідованого Крайового Комітету. Наступного дня вищий виконавчий орган відновив свою компетенцію у справах військових, продовольчих, залізничних, судових, пошти й телеграфу. Станом на 31 жовтня влада Генерального Секретаріату поширювалася на Херсонську, Катеринославську, Харківську, материкову частину Таврійської, Холмську, частини Курської та Воронезької губерній. Водночас із представників різних політичних партій та громадських організацій було сформовано узгоджувальну комісію, на засіданні якої ухвалено рішення про виведення зі столиці військових частин, розформування офіцерських і добровольчих загонів, реорганізацію КВО на демократичних засадах. Цим же документом повнота влади по охороні міста покладалася на Українську Центральну Раду, що мала діяти спільно з органами міського самоврядування й радами робітничих і солдатських депутатів.

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Прагнення більшовиків поширити свій вплив на всю територію України гостро поставило перед діячами Центральної Ради питання стосовно засобів і форм організації влади, конституювання державних структур. Позиції більшовиків (скликання з'їзду рад, на якому УЦР була б перетворена в Центральну раду робітничих і солдатських депутатів) не залишало сумнівів у їхній кінцевій меті — прийти до влади. На ділі це могло спричинитися до втрати Центральною Радою ролі координаційного центру українських революційних сил, вихолощення національно-визвольних елементів у її діяльності. Розуміння необхідності встановлення сильної влади породило в лідерів УЦР ідею про підведення під неї "державного фундаменту". Висловлюючи тезу про негайне проголошення Української республіки, М.Грушевський підкреслював, що вона повинна мати демократичний і соціалістичний характер. Саме ці гасла забезпечували до того часу авторитет Центральної Ради як всеукраїнського органу влади.

7 листопада Мала Рада обговорила й затвердила Третій Універсал, який проголошував створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Росією. До Установчих зборів уся повнота влади мала належати Українській Центральній Раді та Генеральному Секретаріату.

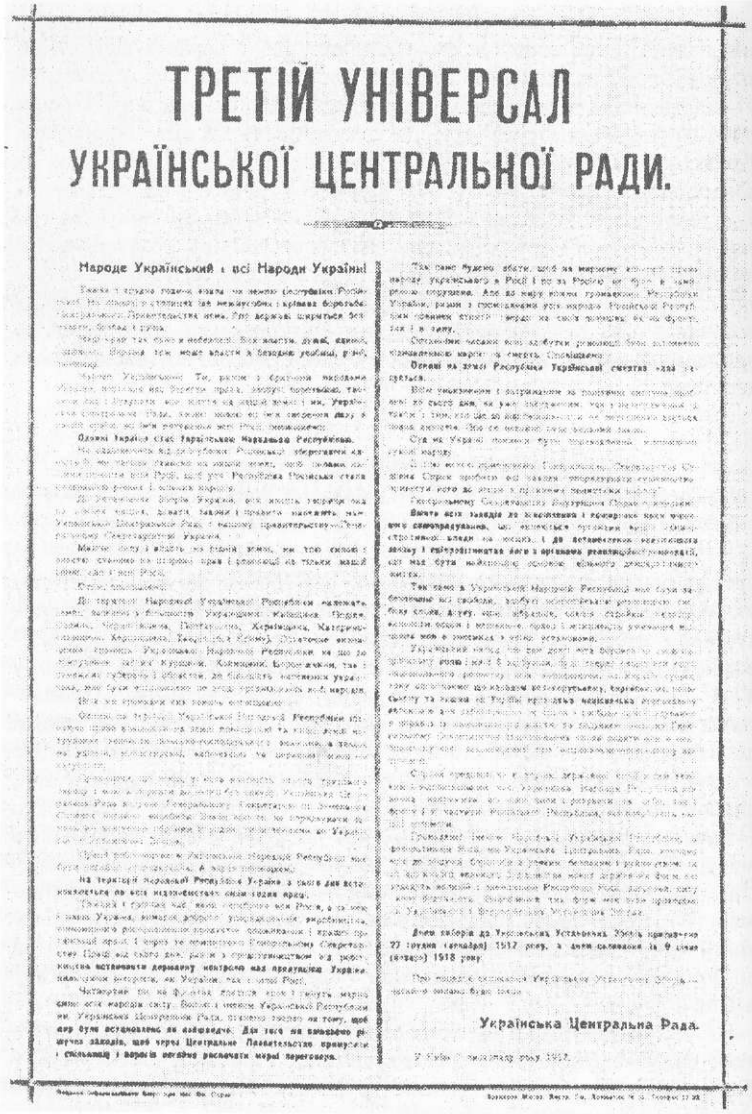

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народе Український і всі Народи України!

Українська Центральна Рада.

Рис. 7. Третій Універсал Української Центральної Ради

Третій Універсал, по суті, висував програму дій у найважливіших сферах життя. В аграрному питанні проголошувалося скасування існуючого права власності "*на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хозяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі*". Вважаючи, що земля без викупу має перейти тим, хто її обробляє, УЦР доручила генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закон про порядок діяльності обраних народом земельних комітетів.

Універсалом запроваджувався 8-годинний робочий день на промислових підприємствах і державний контроль за виробництвом і розподілом продукцією, який має здійснюватися секретаріатом праці за участю робітників.

Документ декларував наміри Центральної Ради всіма засобами домагатися припинення війни й вирішення взаємних претензій воюючих сторін шляхом переговорів.

Гуманістичного спрямування Універсалові надавала ліквідація смертної кари та оголошення амністії для політичних в'язнів. Демократична традиція в діяльності УЦР знайшла розвиток у формі положення про забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, страйків, спілок, недоторканності особи і помешкання, прав і можливостей для вживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

В галузі національної політики передбачалося найближчим часом ухвалити закон про національно-персональну автономію для національних меншин.

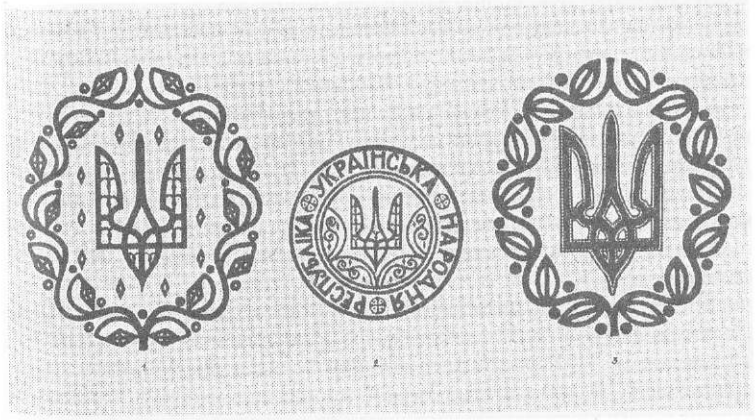

Рис. 8. Державні герби — великий і малий — та печатка УНР

Політичним стрижнем Третього Універсалу була теза про те, що Україна має всі сили спрямувати на допомогу "великій і знеможеній" Росії в ім'я будівництва оновленої федеративної держави. Надмірне захоплення цією ідеєю керівників Центральної Ради від самого початку її існування дорого коштувало українській справі, відвертаючи од вирішення невідкладних завдань національного державотворення.

І все ж у цілому Третій Універсал став помітною віхою в історії українського народу, який нарешті зміг здійснити свою віковічну мрію — створити власну державу.

Інша справа, якою вона була. Невиразні соціально-економічні пункти цього Універсалу не мали й натяку щодо кардинальних перетворень виробничих відносин на тих соціалістичних принципах, апологетами яких вважали себе творці Української держави. Якщо в земельному питанні ще було заявлено про наміри передати землю селянам, то інші галузі господарювання практично випадали з поля зору.

Третій Універсал по-різному сприйняли різні прошарки українського суспільства. Поряд зі схвальними відгуками тих, хто вбачав у ньому ґарантії поступального руху вперед по шляху зміцнення Української держави, лунали голоси тих, хто вбачав у документі ущемлення власних інтересів. Своє невдоволення Універсалом у формі відставки виявили генеральні секретарі М.Савченко-Більський (земельні справи), О.Шульгін (національні справи), О.Зарубін (пошта й телеграф), М.Туган-Барановський (фінанси), генеральний писар О.Лотоцький. Особливо гостро дебатувалося аґрарне питання. Якщо більшовики Росії оголосили декрет про повне скасування земельної власності, то УЦР залишала недоторканними наділи в 40-50 десятин, що обурило найбідніші селянські верстви. Проти скасування власності на землю заявили протест київські банкіри, власники цукроварень, члени Союзу земельних власників. Пояснення діячів Центральної Ради, що мова йде ще не про закон, що питання остаточно вирішуватиметься Установчими зборами, ситуації істотно не змінило.

Не визнали Третього Універсалу й усі польські організації, за якими стояла мільйонна польська національна меншина в Україні.

Однак усе це не зменшило державотворчого потенціалу історичного документа.

Третій Універсал активізував законотворчу діяльність. У Малій Раді було створено спеціальну комісію для підготовки законопроектів. 25 листопада УЦР ухвалила закон про порядок видання нових юридичних актів, згідно з яким в Україні залишалися чинними нескасовані закони й постанови російського уряду та установи з їхніми компетенцією і штатами, що існували на території до 25 жовтня 1917 р. Законодавчу ініціативу зберігали за собою лише Центральна Рада і Генеральний Секретаріат. Фактично даний акт закладав правові підвалини державотворчого процесу.

Напрацювати весь комплекс законів, які відображали б уявлення ідеологів української революції про новий суспільний устрій, за короткий проміжок часу було неможливо. Тому Центральна Рада і Генеральний Секретаріат користувалися правовими нормами й апаратом, який дістався їм у спадщину, намагаючись наповнити їх новим змістом. Творення нових юридичних актів було відповіддю на вимоги дня. Так, Генеральний Секретаріат видав циркуляр для місцевих органів влади з вимогою вжити заходів проти несанкціонованого захоплення земельних наділів, реманенту й самочинного вирубування лісів.

Тимчасом як російські більшовики закликали армію повернути багнети проти власних капіталістів і поміщиків, фактично розвалюючи фронт, УЦР, остерігаючись вірогідної окупації України, відстоювала позицію, згідно з якою до початку мирних переговорів усі повинні були неухильно виконувати свої обов'язки як на фронті, так і в тилу. Послідовність цієї політичної лінії підтверджувала ухвалена ще 9 листопада Генеральним Секретаріатом постанова про необхідність завершення війни й порядок підписання мирного договору. Водночас робилося все для стабілізації фронту: 23 листопада було ухвалено рішення про об'єднання Південно-Західного і Румунського фронтів в Український.

Не вважаючи більшовицьку Раду Народних Комісарів на чолі з Леніним законоправною й перспективною владою, УЦР активізувала зусилля, спрямовані на створення, за словами В.Винниченка, "*однородної соціалістичної федеративної влади — від народних соціалістів до більшовиків включно*". Оскільки більшовицька РНК, на думку діячів Центральної Ради, представляла лише Московщину, федеративний уряд репрезентуватиме всі суб'єкти федерації. Однак ці спроби можна кваліфікувати як спроби поєднати непоєднуване. Соціальна концепція більшовиків, що базувалася на "класовому расизмі", виключала будь-яку можливість співпраці "під одним дахом" з консервативними представниками Дону й Кубані чи тими, хто продовжував справу Тимчасового уряду. Тому ініціатива України не дістала очікуваного резонансу, та й не могла його дістати. Адже більшовики трактували декларoване ними право націй на самовизначення лише в межах перелицьованої на соціалістичний лад централізованої єдиної держави.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ КОНФЛІКТ

Протистояння між Українською Центральною Радою та більшовицькою Радою Народних Комісарів протягом короткого часу набуло обвального характеру. Цьому було кілька причин.

Прагнучи підкорити Дон, більшовики намагалися транзитом через Україну передислокувати туди розпропаговані ними військові частини з фронту. Центральна Рада, небезпідставно побоюючись перенасичення України військами, роззброювала їх і висилала за межі контрольованої нею території. Тим часом козацькі загони безперешкодно пропускалися на Дон, що викликало звинувачення з боку Раднаркому Росії в "контрреволюційності УЦР та у розвалі фронту". Більшовицькі агітатори в Україні всіляко дискредитували місцеву владу, називаючи її буржуазно-капіталістичною, антинародною тощо. Мали місце спроби розколу Центральної Ради за допомогою ліворадикальних елементів у фракціях УСДРП та УПСР. Розгорнулася кампанія за переобрання УЦР на Всеукраїнському з'їзді рад, де більшовики сподівалися забезпечити собі перевагу. До речі, російський уряд не визнавав Центральну Раду на тій підставі, що вона не була обрана Всеукраїнським з'їздом рад. У свою чергу, УЦР відмовляла більшовицькому РНК в праві представляти всю Росію, затягуючи формально-офіційне визнання її урядом Московщини (де-факто визнаючи РНК такою). Не приховуючи своїх намірів, російські лідери 27 листопада створили при ставці в Могилеві революційний польовий штаб для боротьби з військами Каледіна, Дутова і Центральної Ради, оголошеними контрреволюційними.

Позбавлений альтернативи, уряд УНР віддав наказ українським підрозділам, які перебували за межами України, перебазуватися на її територію. 30 листопада було обеззброєно й вислано з Києва пробільшовицьки налаштовані частини міського гарнізону. За тиждень до того на Українському фронті було укладено перемир'я.

Становище Центральної Ради напередодні військового конфлікту з радянською Росією було складним. Надмірне захоплення політичними питаннями при ігноруванні соціально-економічних підривало довіру народу до влади. В.Винниченко визнавав, що українські трудящі й солдатські маси не бачили "*з боку своєї української влади бажання стати рішуче на бік працюючих*", не бачили з її боку "*тенденцій щось радикально робити в цьому напрямі...*" Натомість чули, як "*таке бажання большевиків, така їхня оборона простого, бідного люду проти всякого пана називалася в українців демагогією, висміювалася, лаялася, запере-*

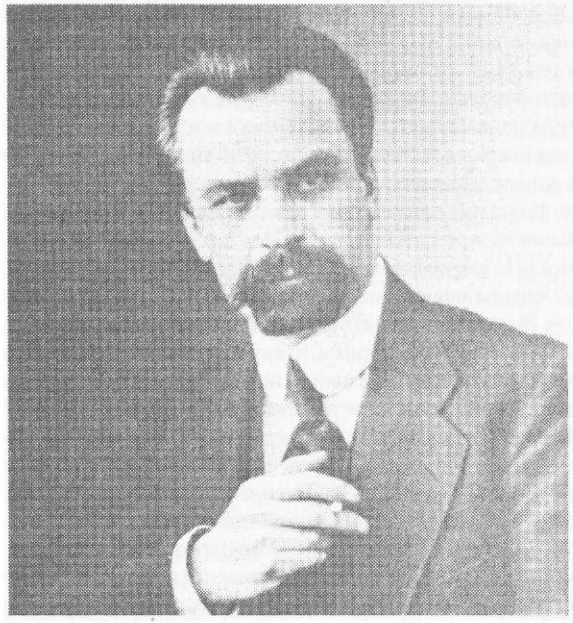

Рис. 9. В.Винниченко

чувалась". Цілком логічними з огляду на це стали більшовизація рад в Україні та прихід їх до влади в містах.

Крім того, УЦР так і не спромоглася витворити струнку виконавчу вертикаль, хоча її й підштовхували до цього. Конкретні пропозиції щодо формування життєдіяльного адміністративного механізму на місцях містилися в спеціальній постанові, ухваленій третьою сесією Всеукраїнської Ради селянських депутатів (18-23 листопада 1917 р.).

Нездатність Центральної Ради розв'язувати невідкладні проблеми державного будівництва породжувала думки про необхідність її перевиборів. Особливу зацікавленість у цьому виявили більшовики, однак перевибори не відбулися, оскільки на 9 січня 1918 р. були призначені Всеукраїнські Установчі збори.

Вибори до Установчих зборів продемонстрували існуюче співвідношення сил у кінці листопада - на початку грудня 1917 р.: більшовики отримали 10% голосів виборців, тоді як українські соціал-демократи й есери — 75%. Виходило, що навіть нестійкий авторитет УЦР був нездоланною перешкодою для більшовиків України на шляху до влади без

сторонньої допомоги. І таким вирішальним фактором, що визначив долю Центральної Ради, стали війська, підпорядковані більшовикам Росії.

4 грудня УЦР отримала телефонограму Раднаркому, в якій стверджувалося право націй на самовизначення аж до відокремлення, визнавалися Українська Народна Республіка і все, що торкалося національної незалежності українського народу. Водночас висувалися звинувачення на адресу Центральної Ради в тому, що, "прикриваючись національними фразами, вона веде непевну буржуазну політику, яка давно вже визначається непризнанням... Рад і радянської влади в Україні". Зокрема, УЦР інкримінувалася відмова скликати у відповідь на вимогу рад їх Всеукраїнський з'їзд. Телеграма, надіслана від імені Леніна і Троцького, в ультимативній формі ставила Центральну Раду перед вибором: або підтримати боротьбу російських більшовиків проти Каледіна й повернути зброю обеззброєним частинам, або ж опинитися в стані війни зі своїм могутнім сусідом.

Генеральний Секретаріат негайно відповів, що ультимативні спроби російського уряду нав'язати Україні свої підходи до вирішення наявних питань є втручанням у її внутрішні справи й українська сторона готова вжити адекватних заходів, тобто, захистити себе.

4 грудня в Києві розпочав роботу з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України. Більшовики сподівалися провести його під своїм керівництвом і переобрати Центральну Раду. Однак більшість із 2,5 тис. делегатів з'їзду підтримала УЦР і засудила "*централістичні заміри... московського (великоруського) правительства, що, доводячи до війни між Московщиною і Україною, загрожують до решти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія*". Українські більшовики відмежувалися від ультиматиму РНК, але змушені були залишити засідання, покликаючись на неправочинність з'їзду.

Тим часом уряд Леніна наказав військам під командуванням В.Антонова-Овсієнка розпочати наступ. 9 грудня російські війська були вже у Харкові. Даючи оцінку війни, М.Шаповал писав: "*Москва вже йшла огнем і мечем на Україну й у Харкові вже підготовляла новий "уряд" для України. Так московська соціяльна революція пішла війною на українську соціяльну революцію ...Москва війну затіяла ... з національних причин, а не соціяльних. Війна була національна, а не соціальна*". Щоб цілковито погодитися з цією характеристикою, слід згадати, що Українська революція на той час усе ж мала більш національне спрямування, ніж соціальне.

Відчувши силу, яка за ними стоїть, делегати-більшовики, які залишили з'їзд рад у Києві, 11-12 грудня в Харкові провели власний з'їзд

рад, який вони вважали "всеукраїнським" і "легітимним". Той факт, що 200 його делегатів репрезентували тільки 89 із 300 рад, що діяли в Україні, зовсім не бентежив організаторів з'їзду, які створили на ньому альтернативну урядову структуру — Народний Секретаріат. Те, що радянська влада трималася на російській військовій силі, ні в кого не викликало сумнівів. У наказі Муравйова за № 14 про це сказано з відвертою зухвалістю: "*Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів*".

Утворення радянського уряду в Харкові розв'язувало руки російським більшовикам, які дістали можливість маскувати власні акції, прикриваючись українськими однодумцями. Як влучно писав В.Винниченко, радянська Росія відводила від себе звинувачення в агресії — "*не вона, мовляв, уже тепер вела війну з Україною, а Харківський Український уряд боровся проти Київського, тепер, мовляв, це хатня справа самого українського народу. Натуральна річ, що це була тільки одна формальність, бо харківський уряд усі директиви одержував з Петрограда й вів військові операції силами руського уряду*". Не можна не погодитися з висновком голови Генерального Секретаріату, що утворення радянського уряду в Харкові сприяло перемозі більшовизму в Україні: "*...всі невдоволені елементи зразу знайшли собі в йому організаційний центр і точку обпертя*".

17 грудня Центральний Виконавчий Комітет Рад України (ВУЦВК) своїм маніфестом оголосив повалення Центральної Ради і Генерального Секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет для "боротьби з контрреволюцією".

Центральна Рада також здійснила низку заходів, спрямованих на організацію збройного опору більшовицькій експансії. 15 грудня було обрано Особливий комітет оборони України в складі М.Порша, С.Петлюри і В.Єщенка, а 18 грудня полковника Капкана призначено командувачем українських військ, що протистояли радянським частинам. Ще через тиждень Генеральний Секретаріат ухвалив рішення про створення армії УНР на засадах добровільності та грошового утримання. Однак цих зусиль було замало для дійової відсічі навалі з півночі. Військовий секретаріат практично нічого не зробив для формування боєздатної армії, та й не міг цього зробити, адже лідери УЦР боялися і не розуміли значення організованої збройної сили, здатної підтримати революцію. Захоплення українізацією військових частин без належного організаційного підкріплення на ділі виявилося безрезультатною витратою часу: в перших же зіткненнях із російськими частинами українські підрозділи виявилися деморалізованими, розпорошеними і

небоєздатними. Радянські війська, розпочавши загальний наступ 25 грудня, захопили Катеринослав, а на початку січня 1918 р. — Олександрівськ, Полтаву, Чернігів та інші міста. Дійшло до того, що на захист української справи стала учнівська й студентська молодь. Близько 300 юнаків під Крутами вступили в нерівний бій із переважаючими силами російських військ. Багато з них заплатили життям за нерозпорядливість і недалекоглядність українських політиків.

Невтішні реалії змусили керівників Центральної Ради переглянути свої погляди на статус України і, відмовившись від гасел автономії в складі федерації народів, стати на ґрунт повної незалежності та самостійності Української держави. Так з'явився Четвертий Універсал, який проголосив Українську Народну Республіку "*самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу*". Відтепер мирні переговори, розпочаті в Бресті, українська делегація мала вести вже від імені суверенної України. Революційно-демократична влада на місцях повинна була базуватися на співробітництві органів самоврядування і рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У соціально-економічній сфері Четвертий Універсал обіцяв з весни повсюдне впровадження земельного закону на основі безплатної передачі землі селянам, а також конверсію і демілітаризацію промисловості для забезпечення народу товарами широкого вжитку. Передбачалося запровадження зовнішньоторговельної монополії держави, а також монополії на торгівлю металом, вугіллям, шкірою, тютюном та іншими товарами, встановлення державно-народного контролю над банками.

Не заперечуючи історичного значення Четвертого Універсалу, все ж слід визнати, що він був запізнілою спробою переходу від автономістськи-федеративних принципів державного будівництва до самостійницьких. Причому лідери українського руху й тепер не відкидали взагалі ідеї федеративного зв'язку України з іншими державними утвореннями в рамках єдиного об'єднання, а лише до кращих часів відкладали її.

На середину січня 1918 р. більшовики захопили владу майже на всій Правобережній Україні. 14 січня з їхньої ініціативи розпочалися збройні виступи проти Центральної Ради в Миколаєві та Одесі. В Києві того ж дня було введено стан облоги. Та 16 січня підрозділи міського гарнізону й озброєні робітничі дружини заводу "Арсенал" підняли повстання проти Центральної Ради, яка могла покладатися лише на загони Вільного козацтва під командуванням М.Ковенка, гайдамацький кіш Слобідської України на чолі з отаманом С.Петлюрою та Курінь січових стрільців (командир — Є.Коновалець, начальник штабу — А.Мельник). Українські полки, розташовані в столиці, так і не виступили на захист УЦР. Але й без них 22 січня більшовицький заколот у місті був придушений.

Тим часом під тиском есерів уряд В.Винниченка подав у відставку. Формування нового уряду було доручено В.Голубовичу. Він устиг ухвалити рішення про відрядження до Брест-Литовського нової делегації на чолі з О.Севрюком.

Утім, загального розвитку подій це не змінило. Війська Муравйова були вже під Києвом і розпочали артилерійський обстріл його найважливіших об'єктів. 25 січня члени Малої Ради і Ради Народних Міністрів (так став називатися уряд після проголошення Четвертого Універсалу) змушені були виїхати зі столиці в напрямку Житомира.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УЦР. БРЕСТСЬКИЙ МИР

Лютнева революція в Росії на довгий час прикувала увагу зарубіжної дипломатії. Злам старого державного механізму колишньої імперії, традиційних зв'язків династії Романових із правлячими колами інших країн поставили на порядок денний проблему формування якісно іншої системи міжнародних відносин, в яких брали б участь нові державні утворення, що виникли на руїнах Російської імперії.

До утворення Української Народної Республіки контакти закордонних дипломатів із Центральною Радою мали спорадичний, напівофіційний характер. Тимчасовий уряд із насторогою сприймав візити представників інших держав до Києва, побоюючись сепаратизму та пронімецьких настроїв в Україні. Найбільшу активність виявила Франція: у травні 1917 р. до Києва в супроводі О.Керенського прибув міністр продовольства А.Тома. Однак він зустрівся з представниками виконкомів рад солдатських і робітничих депутатів, а УЦР увагою обійшов. Натомість журналіст Ж.Пелісьє, хоча й приїхав до України як неофіційна особа, зумів установити з Центральною Радою тісні стосунки й переконати офіційні французькі кола в необхідності відмовитися від позиції нейтральних спостерігачів. У жовтні до Києва прибула військова місія в складі генерала Табуї та полковника Перльє, які цікавилися станом української військової справи. Побував у столиці України й представник англійського посольства в Петрограді проф. Піре. Під час зустрічі генерального секретаря фінансів М.Тугана-Барановського з французьким послом у Петрограді Нулансом обговорювалися можливості надання французьких кредитів Україні.

Проголошення УНР підвищило інтерес різних країн до неї. Цьому сприяв переїзд до Києва військових місій Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Бельгії та Сербії після того, як було вбито головнокомандувача російських військ генерала М.Духоніна. На початку січня 1918 р. генерала Табуї призначили офіційним представником Франції при уряді Української Народної Республіки. Таку ж посаду обійняв колишній консул Великобританії в Одесі. Активність країн Антанти пояснювалася тим, що вони планували створення кількох українських корпусів, які разом із чехословацькими та польськими з'єднаннями зайняли б найважливіші ділянки Румунського та Південно-Західного фронтів. Оскільки до планів Центральної Ради це не входило, її представники досить стримано спілкувалися із зацікавленими іноземними посланцями. Однак зобов'язання перед союзниками утримувати фронт УЦР змушена була виконувати. Лише коли з'ясувалося, що ця позиція не знаходить підтримки в широких верствах українського народу, а російські більшовики виступають проти продовження війни й прагнуть сепаратного миру з країнами Четверного союзу, керівники української держави змінили курс. На засіданні Малої Ради 21 листопада 1917 р. було вироблено резолюцію такого змісту: "*Направити своїх представників на румунський фронт для участі в переговорах про перемир'я; звернутися від імені УНР до всіх союзних і ворожих держав з пропозицією почати мирні переговори; повідомити Раднарком і уряди інших республік для координованого ведення цієї справи*".

Цілком прагматично підійшовши до визначення мети переговорного процесу, Центральна Рада водночас і далі залишалася в полоні ілюзорної ідеї формування для ведення переговорів "однородно соціалістичного, федеративного" уряду з "представниками усіх крайових урядів", що діяли на території колишньої Російської імперії. Доки українські лідери шукали засобів до реалізації свого утопічного проекту, Раднарком Росії уклав сепаратну угоду про перемир'я з німецьким і австро-угорським командуванням. Це стало поштовхом для більш реалістичної політичної лінії УНР. 11 грудня Генеральний Секретаріат у ноті до учасників воєнних дій та нейтральних держав засвідчив свій намір стати "на дорогу самостійних міжнародних відносин". У ноті відзначалося, що "*мир, який хоче заключити Росія зі своїми представниками, може мати силу для Української Народної Республіки тільки тоді, коли його умови прийме й підпише правительство Української Народної Республіки*". Крім того, український уряд наголошував на необхідності укладення не сепаратного, а загального миру.

Через три дні на ім'я В.Винниченка й О.Шульгіна надійшла телеграма, підписана представниками "центральних держав", в якій говорилося: "*Нота Генерального Секретаріату Української Народної Республіки до всіх воюючих і нейтральних держав вважає за безумовно потрібне, щоб представники УНР взяли участь в переговорах в Берестю-Литовськім. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина вважають необхідним зазначити, що вони готові привітати участь представників УНР в мирних переговорах в Берестю-Литовськім*".

Домігшися права вступити у "велику політику", Центральна Рада надіслала до Брест-Литовського делегацію в складі В.Голубовича (голова), М.Любинського, М.Полозова, М.Левитського, О.Севрюка. Інструкції М.Грушевського членам делегації зводилися до того, щоб боротися за включення до складу України Холмщини, Підляшшя, проведення плебісциту в Східній Галичині, на Північній Буковині та в Закарпатській Україні. Таким чином, це був перший крок на шляху до соборності українських земель.

9 січня 1918 р. близько 400 представників держав, залучених до переговорів, узяли участь у першому пленарному засіданні в Брест-Литовському.

Напередодні переговорів німецькі експерти міжнародного права заявили, що у випадку укладення мирного договору з Росією його положення матимуть обов'язковий характер і для України. Голова української делегації В.Голубович заперечив, висунувши таку аргументацію: зв'язок України з Росією обумовлювала Переяславська угода; оскільки один із учасників укладення цього акту — династія Романових — позбувся влади, він втратив чинність разом з усіма зобов'язаннями України щодо Росії. Німецька сторона погодилася з правомірністю цих суджень, а проголошення УНР самостійною державою зміцнило її статус рівноправного учасника переговорів. Російська делегація в особі Л.Троцького також заявила, що "*не бачить жодної перешкоди для самостійної участі делегації Генерального Секретаріату в мирних переговорах*". Де-факто глава російської делегації визнав право українців на самовизначення.

Після кількох днів роботи вирішено було зробити перерву, щоб делегації погодили позиції з урядами своїх країн. Дев'яті загальні збори Центральної Ради обговорили хід переговорів. Міністр УНР М.Ткаченко дав їм таку оцінку: "*Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, чого тільки можна було досягти. Українському народові забезпечено право національного самовизначення всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині, яку він заселяє. Згідно з торговельною частиною мирного договору, ввіз товарів із-за кордону*

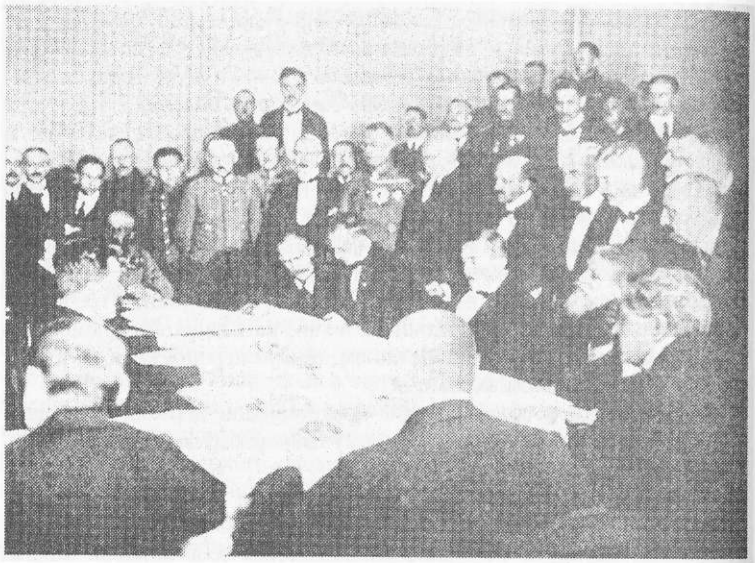

Рис. 10. Підписання Брестського миру. 9 січня 1918 р.

і вивіз їх з України є монополією Української держави. Дев'яті збори уповноважили Раду Народних Міністрів підписати договір. Внаслідок нестабільної ситуації, що склалася в країні, право ратифікації майбутньої угоди було надано членам української делегації на переговорах".

Відновлення процесу переговорів супроводжувалося спробою більшовиків усунути делегацію УНР від участі в них на правах повноправного суб'єкта міжнародного права. Л.Троцький заявив, що інтереси українського народу на конференції мають представляти члени українського радянського уряду в особі Є.Медведєва і В.Шахрая. Однак тверда позиція посланців УНР зірвала підступні спроби російського уряду. Більше того, глава делегації Австро-Угорщини граф О.Чернін від імені чотирьох союзних держав заявив: "*...ми бачимо далі причину визнати Українську Народну Республіку вже тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані укладати самостійно інтернаціональні договори*".

9 лютого договір між Україною та державами Четверного союзу було підписано. Ним скасовувався воєнний стан між воюючими сторонами, встановлювалися кордони України, дипломатичні зносини та економічні зв'язки. Оскільки територіальні претензії української делегації

зачіпали інтереси Австро-Угорщини, представники обох країн підписали таємну декларацію, згідно з якою райони Східної Галичини з переважаючим українським населенням мали бути відлучені від королівства Галичини й з'єднані з Буковиною в один коронний край у складі Австро-Угорщини. Кордони між УНР і Австро-Угорщиною відповідали довоєнним російсько-австрійським. У межах відроджуваної Польської держави їх повинна була визначити спільна комісія на підставі "*етнографічних відносин і з урахуванням бажань населення*". Угода не містила взаємних анексіоністських та контрибуційних вимог. Натомість у додатковому договорі визначалися принципи регулювання консульських відносин, приватних справ, обміну військовополоненими і надлишками сільськогосподарських та промислових товарів. Сторони взяли на себе зобов'язання встановити паритетні курси національних валют.

Брестський договір було ратифіковано спеціальним законом Центральної Ради від 17 березня 1918 р. В.Винниченко високо оцінював цю угоду: "*Для української держави цей мир, безперечно, був би з різних боків дуже корисний. Перш усього, ним українська держава визнана такими поважними суб'єктами міжнародного права, як центральні держави. А маючи до цього на увазі ще признання Англії та Франції, можна було би тепер її уважати цілком повноправним, рівним членом світових держав. Далі цей мир досить справедливо й корисно розв'язував питання про територіальні межі, особливо щодо Польщі (Холмщина, Підляшшя). У фінансовому відношенні також для України була реальна користь від цього миру. Наприклад, золота валюта українського карбованця стояла тоді дуже високо (100 німецьких марок дорівнювали 46 українським карбованцям). Навіть торговельні умови було складено вигідні для України*". Винниченко вважав брестські домовленості дуже корисними за умови, "*коли б при цьому мир явився не результатом збігу сприятливих обставин, а наслідком нашої сили і волі, коли б ми тою силою могли реалізувати, охоронити й затвердити за собою всі наслідки миру*".

Однак на кінець січня - початок лютого ситуація склалася так, що Центральна Рада змушена була звернутися по допомогу до своїх недавніх партнерів за столом переговорів — Німеччини й Австро-Угорщини. Країни Четверного союзу були зацікавлені в тому, щоб надати таку допомогу з кількох причин: Україна зобов'язувалася до 31 липня надати їм мільйон пудів збіжжя; крім того, європейські країни турбувала більшовицька експансія, про що недвозначно заявив генерал Е.Людендорф. Отже, в альтернативі "більшовики чи іноземне втручання" Центральна Рада обрала друге, що, як тоді здавалося, могло гарантувати збереження української державності.

ПЕРШИЙ ПРИХІД БІЛЬШОВИКІВ ДО ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Вступ військ під командуванням Муравйова до Києва супроводжувався нечуваними репресіями. Їх вістря спрямовувалося насамперед проти діячів українського руху, а також російського офіцерства, яке шукало притулку в Україні, але, не дійшовши згоди з УЦР, зайняло в конфлікті позицію нейтрального спостерігача. Червоноармійці замордували колишнього міністра земельних справ О.Зарудного, членів Центральної Ради журналіста І.Пугача й старого політичного діяча есера Л.Бочковського. За австрійськими донесеннями, муравйовці розстріляли 2 тис. 576 російських офіцерів.

Тим часом на легальному становищі перебували активісти УПСР Д.Дорошенко і колишній генеральний писар О.Лотоцький, у Києві виходила газета "Нова Рада".

17 грудня в Харкові було створено радянський уряд — Народний Секретаріат, до якого ввійшли Артем (Ф.Сергеєв) (справи торгівлі й промисловості), В.Ауссем (фінанси), Є.Бош (внутрішні справи), С.Бакинський (міжнаціональні справи), В.Затонський (народна освіта), Е.Лугановський (продовольчі справи), М.Скрипник (справи праці) та інші. Брак будь-якого авторитету нової влади, прохолодне ставлення з боку харківської ради робітничих депутатів та більшовицького комітету змусили ЦВК і Народний Секретаріат шукати щастя в Києві. Лише за сприяння командувача російських військ В.Антонова-Овсієнка вищі радянські органи змогли розпочати свою діяльність. Скасувавши всі розпорядження Центральної Ради, українську грошову систему, ЦВК і Народний Секретаріат поширили дію декретів РНК про землю, робітничий контроль, націоналізацію промисловості на територію України. Вища рада народного господарства РРФСР взяла під контроль індустрію України. Навіть націоналізація окремих підприємств здійснювалася не українським, а російським урядом.

Процес розбудови української державності за таких умов припинився. Більше того, всупереч вказівкам Леніна стали виникати адміністративно-територіальні утворення — Донецько-Криворізька Республіка, Республіка Таврида, — які намагалися провадити власну політику. Це свідчило про неефективність організаційних зусиль радянської влади, брак дійової вертикалі управління країною. Особливо наочно це виявлялося у виробничій сфері. Різке падіння дисципліни й продуктивності праці, зростання безробіття, зменшення реальних прибутків трудящих ставали буденною ознакою життя.

Більшовики прийшли до влади в період значної дезорганізації суспільства, яку вони посилили своїм "чорно-білим" сприйманням, зображаючи буржуазію і представників старої влади єдиними винуватцями народного горя. Такі погляди саме й відповідали антиринковим уявленням сільської громади, що відчувала дискомфорт внаслідок втрати державою контролю над господарським життям. Тоді як Центральна Рада намагалася утримати селян від свавільного захоплення земель, реманенту, худоби, більшовицький уряд взимку 1918 р. прирік великі сільськогосподарські маєтки, високорентабельні господарства на пограбування. Згідно з радянським декретом про землю, бідні господарі розбирали худобу, інвентар, насіння, "*вирівнюючи*" таким чином майновий стан українського села. Та розрахунок на те, що селянська стихія змете старий устрій і стане надійною опорою більшовиків, не справдився. Коли для радянського уряду настали тяжкі часи, селянство не кинулося захищати його. У п'ятьох радянських арміях, створених в Україні, налічувалося лише 25 тис. солдатів та офіцерів. Якщо проти армії УНР більшовики ще воювали більш-менш успішно, то добре навченим і оснащеним військам Німеччини й Австро-Угорщини серйозного опору вчинити не змогли. 27 лютого Народний Секретаріат переїхав до Полтави, а згодом, 9 березня, — до Катеринослава.

17-19 березня в Катеринославі відбувся II Всеукраїнський з'їзд рад. 22 березня новообрані ЦВК та Народний Секретаріат (на чолі з М.Скрипником) змушені були виїхати до Таганрога.

Осмислюючи невдачу більшовицької спроби закріпитися в республіці, новий голова Народного Секретаріату згодом писав: "*Наша трагедія на Україні полягає саме в тому, щоб за допомогою робітничого класу, російського за національністю або зрусифікованого, що зневажливо ставиться часом навіть до найменшого натяку на українську мову і українську культуру, за допомогою його і силами його завоювати селянство і сільський пролетаріат, за національним складом український, який у зв'язку із складними історичними умовами упереджено й недовірливо ставиться до всього російського, "московського"*".

ДІЯЛЬНІСТЬ УНР НА ПОЧАТКУ 1918 р.

Рішення про запрошення іноземних військ в Україну далося лідерам Центральної Ради нелегко. Розуміючи можливі наслідки такої "послуги", вони одночасно усвідомлювали, що без сторонньої підтримки не подолають більшовиків, за якими стояла радянська Росія. 2 березня німецькі й українські війська вже вступили до Києва. Та ще під час

Рис. 11. Німецько-австрійська інтервенція в Україні. 1918 р.

наступу, коли Центральна Рада перебувала в Житомирі, було ухвалено низку важливих законодавчих актів, якими запроваджувалися новий стиль, національна валюта — гривня, вироблено державний герб — тризуб Володимира Великого. Важливе значення мало прийняття закону про громадянство. З переїздом до столиці УЦР окремим зверненням заявила про незмінність свого політичного курсу, проголошеного Третім і Четвертим Універсалами. Зокрема, підтверджувалася чинність закону про землю від 31 січня, а також демократичних свобод, декларованих цими документами.

Рис. 12. Один із військових підрозділів Української Центральної Ради. 1918 р.

Центральна Рада відновила свої повноваження в Україні за складних обставин. Ціна за допомогу німецько-австрійських військ виявилася занадто високою і в економічному, і в моральному, і в політичному вимірах.

З 26 березня до 23 квітня в Києві працювала комісія з представників України, Німеччини й Австро-Угорщини по виробленню умов матеріальної компенсації. УЦР прийняла зобов'язання надати Німеччині й Австро-Угорщині 60 млн. пудів зерна та виробів з нього, 400 млн. штук яєць, 2,75 млн. пудів великої рогатої худоби (живою вагою), 3 млн. пудів цукру, а також регулярно постачати їм овочі, фураж, руди тощо.

Іноземне втручання обмежило суверенітет УНР, змінило співвідношення сил на користь Центральної Ради. Недаремно П.Христюк писав, що окупаційне "*військо стало рішаючим чинником для внутрішньої політики Республіки спочатку посереднім, а потім і безпосереднім*".

Загалом ставлення різних верств населення до Центральної Ради після її повернення до Києва виявилося досить стриманим. Пояснення цього слід шукати в неефективній господарській та соціальній політиці українського уряду. Вдаючись до популістських декларацій, діячі УЦР і Генерального Секретаріату не виявили наполегливості у створенні чіткої програми соціально-економічних реформ та їх проведенні в життя. Тому вони майже постійно перебували в ар'єргарді народного руху за оновлення виробничих відносин. Із зростанням злиднів, дорожнечі, безробіття пролетарські верстви дедалі більше схилялися в бік лівих

сил, а підприємці й землевласники — в бік правих. Лідери УНР не відреагували належним чином на вимоги трудящих, поринувши у вир "чистої" політики. А пропозиції організацій, які відстоювали інтереси трудівників, містили багато корисного. Так, загальні збори київського відділення УСДРП (вересень 1917 р.) ухвалили резолюцію наступного змісту: "...*Збори вважають невідложною організацію трудових мас України під прапором українського пролетаріату для проведення в життя через Генеральний Секретаріат таких точок у цих формах, що вимагає федеративний лад Росії: 1. узаконення восьмигодинного робочого дня; 2. заведення робочого контролю над виробництвом і розподілом; 3. націоналізація всіх важніших галузей промисловості: кам'яновугільної, металевої, нафтової і т.п. 4. безмилосердне оподаткування великих капіталів і маєтків; 5. конфіскація воєнних доходів для рятунку краю від господарської руїни; 6. негайне предложення всім воюючим народам загальнодемократичного миру; 7. негайне припинення усіх утисків проти робочого класу та його організацій; 8. очищення армії від контрреволюційного складу; 9. націоналізація землі й усунення її з товарного обміну; конфіскація поміщицьких земель і передача їх у завідування земельним комітетам до розв'язки земельної справи Установчими Зборами. В разі дальшого існування коаліційності Тимчасового правительства перед соціалістичним Генеральним Секретаріатом постає завдання порвати зносини з тим правительством*".

Центральна Рада, уряд УНР виявилися неспроможними розв'язати проблему організації виробництва й розподілу, вирішити робітниче питання. Не менш складним виявилося й інше завдання, що постало перед молодою Українською державою у сфері аґрарних відносин.

18 січня 1918 р., коли Центральна Рада перебувала за межами Києва, нарешті було ухвалено довгоочікуваний закон про землю. Основною метою цього законодавчого акта, за словами П.Христюка, було "*утворити такі умови користування землею, при яких була б виключена всяка можливість капіталістичного визискування за допомогою землі людської праці, инакше кажучи — всяка можливість використовування землі, як знаряддя продукції, для експльоатації людини людиною. Поруч з цією ціллю стояла друга — утворення таких умов землекористування, які полегшували б спочатку організацію окремих великих громадських господарств з спільним, громадським веденням господарства, а потім — перехід до громадського ведення сільського господарства в загальнодержавних межах. Досягнення цих цілей мислилось в формах, які відповідали б соціяльно-економічним умовам розвитку землекористування на Україні і вели б до зросту сільськогосподарської культури і зв'язаної з нею інтенсивности та продукційности сільського*

Рис. 13. Перші українські гроші: знак Державної скарбниці номіналом 50 крб. 1918 р.

го господарства". За свідченням Д.Дорошенка, "*уряд Центральної Ради, можна думати, сподівався, що з часом йому вдасться опанувати ситуацію, спираючись на співчуття широких селянських мас, тих, що він надіявся прихилити на свій бік соціалізацією землі. Про думку й настрій інших кругів українського населення він мало журився*". Однак ці розрахунки виявилися безпідставними. Земельний закон, в основі якого лежала соціалізація землі, породив невдоволення не лише великих власників, а й середніх верств. Позиція німецької адміністрації свідчила про її страх перед тим, що соціалізація спричинить анархізацію села й ускладнить збирання сільськогосподарської продукції. Під час зустрічей міністра земельних справ і харчування УНР М.Ковалевського з німецьким послом в Україні Муммом останній радив не провадити земельних перетворень конфіскаційними засобами. Проти скасування приватної власності виступили численні селянські делегації, що прибували до Києва. 7 квітня в Лубнах відбувся з'їзд "хліборобів" шести

Рис. 14. Перші українські гроші: знак Державної скарбниці номіналом 25 крб. 1918 р.

повітів Полтавської губернії, організований Українською демократично-хліборобською партією. Учасники зібрання зажадали скасування земельного закону від 18 січня й повернення поміщикам відібраних земель. Посланці з'їзду домагалися виконання своїх вимог у Києві, але їм не вдалося виступити на засіданні Центральної Ради. На базі несприйняття аґрарної політики Центральної Ради почалося зближення УДХП з "Союзом земельных собственников", який складався переважно з російських землевласників. Обидві організації покладалися на окупаційну адміністрацію, вбачаючи в ній можливість повернення втрачених маєтностей.

Криза влади, міжпартійний розбрат усередині Центральної Ради, посилення позицій правих сил дедалі більше розхитували владу. Вбачаючи в цьому загрозу регулярним надходженням з України сільськогосподарської продукції, німецько-австрійське командування взяло на себе й певні адміністративні функції. Ще 18 березня генерал Людендорф видав директиву, відповідно до якої військові командири могли видавати накази щодо охорони порядку та безпеки німецьких військовиків. Головнокомандувач німецьких військ в Україні фельдмаршал Ейхгорн 6 квітня видав наказ,який стосувався термінів і порядку посівної кампанії. У документі підкреслювалося, що урожай належатиме тим, хто засіє площі. Селяни, які візьмуть землі більше, ніж зможуть обробити, підлягатимуть покаранню. Крім того, селян зобов'язували всіляко допомагати в обробітку поміщицьких угідь. Наказ Ейхгорна спричинив гостру дискусію в Центральній Раді. Міністр земельних справ на знак незгоди з втручанням німців у вирішення суто цивільних справ подав у відставку. По лінії Міністерства закордонних справ УЦР висловила офіційний протест Німеччині з приводу дій Ейхгорна, а по лінії Міністерства земельних справ народ України було оповіщено про те, що даний наказ виконувати не слід.

Окупаційні власті втручались і в інші сфери українського життя. Звичайною практикою стали страти й ув'язнення за вироками польових судів. Щоб запобігти цьому, міністр юстиції М.Ткаченко 23 березня видав циркуляр, в якому вказувалося, що іноземні військові судові інстанції не мають чинності в Україні, оскільки тут існують власні цивільні та військові суди.

Ці та інші акції ще більше загострили відносини між УЦР та окупаційною адміністрацією. У листуванні представників Німеччини й Австро-Угорщини зі своїм керівництвом дедалі частіше заходила мова про необхідність заміни Центральної Ради іншим органом. 24 квітня в начальника штабу німецьких військ у Києві генерала Греннера відбулася нарада за участю послів та військових аташе Німеччини й Австро-Угорщини, на якій обговорювалося майбутнє Української держави. Зустріч Греннера з делегацією "Української народної громади", що її очолював П.Скоропадський, показала, в який бік хитнувся політичний маятник.

29 квітня Центральна Рада зібралася для ухвалення Конституції УНР. Основний закон готувався ще в той час, коли, за словами П.Христюка, "*революція на Україні переходила фазу національно-політичну, коли клясова боротьба ще не ставила виразно на порядок денний завдання творення робітничо-селянської державності і коли, після цього, вся українська демократія стояла ще міцно на ґрунті демократичного парламентаризму...*" Цим пояснюється очевидна невідповідність Конституції соціальному курсу, який здійснювався Центральною Радою в завершальній фазі її діяльності.

Основний Закон ґарантував демократичні свободи, включно з активним і пасивним виборчим правом для всіх громадян, що досягли 20 років. Вищу законодавчу владу в країні мали здійснювати Всена-

Рис. 15. Українська Народна Республіка. Державний кредитовий білет номіналом 100 крб. Перша банкнота самостійної України

родні збори, виконавчу — Рада Народних Міністрів, судову — Генеральний суд. Самоврядування на місцях належало виборним радам та управам громад, волостей і земель.

Конституція визначала порядок роботи органів державної влади та управління, а також умови, за яких упроваджувалося тимчасове обмеження громадянських свобод.

Згідно з Основним Законом, "*кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цебто*

право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через орган Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР". Кожному Союзові надавалося право представництва в уряді республіки й отримання фінансової допомоги.

Ухвалений документ не вдалося втілити в життя, оскільки день його ухвали став останнім у діяльності Центральної Ради.

Ще 26 квітня імператор Вільгельм II по суті санкціонував зміну українського уряду. За наказом фельдмаршала Ейхгорна, в Україні було запроваджено військово-польові суди, обеззброєно синьожупанну дивізію, заарештовано кількох членів УЦР. Робилося все, щоб розчистити шлях до якомога безболіснішого переходу влади до рук П.Скоропадського.

Узагальнюючи наслідки діяльності Української Центральної Ради, причини її невдач і сходження з політичного небосхилу, слід зробити кілька зауважень.

Українська революція стала закономірним продовженням національно-визвольного руху, зумовленого соціально-економічним і політичним становищем народу України. Події 1917-1918 рр. створили умови для перетворення українського етносу в політичну націю, спроможну втілювати свої прагнення в конкретних державницьких формах. Революційна епоха висунула на політичну авансцену обдарованих ідеологів, теоретиків українського руху в особі М.Грушевського, В.Винниченка та інших, здатних повести за собою маси. Саме їм та їхнім соратникам слід завдячувати пробудженням, "відродженням нації", проголошенням і розбудовою Української Народної Республіки, виробленням її Конституції. Опікуючись не лише вузьконаціональними інтересами, лідери Центральної Ради, навіть на шкоду українській справі, віддали багато сил на справу федеративного устрою майбутньої держави вільних народів.

Наліт романтизації, ідеалізації позначався на сприйнятті як зовнішньополітичних зв'язків, так і внутрішнього життя країни. Захоплення ідеєю безкласовості українського суспільства, поверховий підхід до вирішення соціально-економічних завдань обернулися для Центральної Ради втратою підтримки з боку широких народних мас. До серйозних прорахунків, які зрештою й визначили долю УЦР, слід зарахувати недооцінку значення регулярних військових частин, які могли б захистити молоду державу, брак розгалуженого адміністративного апарату на місцях, котрий мав здійснювати зв'язок з вищими владними структурами. Практично всі свої конкретні кроки український уряд робив навздогін подіям, за якими не встигав.

Рис. 16. Українська Народна Республіка. Державний кредитовий білет номіналом 500 гривень

Звичайно, революційний процес в Україні зазнавав значної корекції з боку Росії, Німеччини, Австро-Угорщини, геополітичні інтереси яких перепліталися в Україні. Українські дипломати ще не володіли досконало мистецтвом політичного маневрування і, уникаючи одних підводних рифів, натикалися на інші.

Соціалістичні ідеали, вірність яким неодноразово декларували керівники Центральної Ради, не були забезпечені ні тверезим розрахунком, ні організаційними та фінансовими можливостями.

Незважаючи на всі недоліки й негаразди в діяльності УЦР, вона відіграла визначну роль у відродженні української державності, що втілювала віковічні прагнення народу України.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО В ЧАСИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Лютнева революція 1917 р. відкрила широкі можливості для відродження української культури та освіти. Найважливішим напрямком культурно-освітньої роботи в цей час стала українізація школи. Українське товариство шкільної освіти на чолі з відомим громадським діячем І.Стешенком не лише створювало українські навчальні заклади, а й домоглося від міністра освіти Тимчасового уряду дозволу на запровадження української мови й вивчення українознавчих предметів у народних школах, учительських семінаріях та інститутах, інших вищих навчальних закладах.

Рис. 17. Г.Нарбут. Обкладинка журналу "Наше минуле". 1918 р.

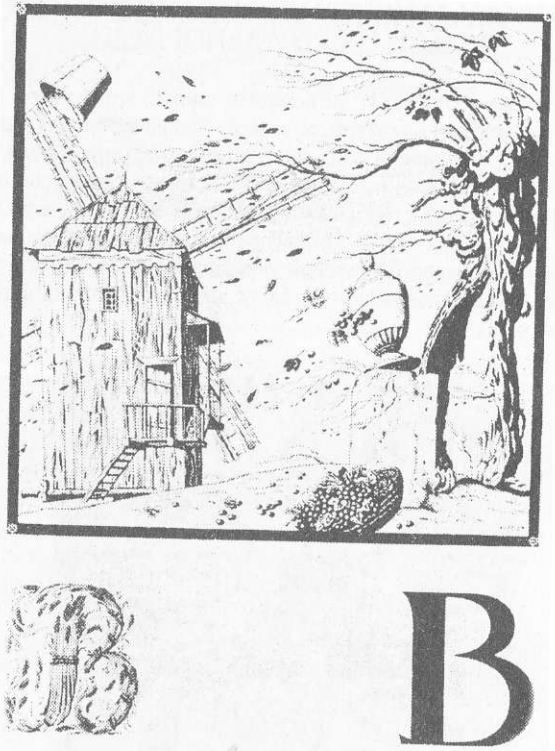

Рис. 18. Г.Нарбут. Вітер. Аркуш з "Української абетки". Туш. 1917 р.

В Києві було започатковано три державні гімназії з українською мовою викладання, а всього в містах України до осені 1917 р. відкрилося 53 середні школи.

В кінці березня 1917 р. в Києві відбувся Український педагогічний з'їзд. В резолюціях з'їзду було висунуто вимоги заснування головної української шкільної ради, утворення українських бібліотек, українізація учительських семінарій та інститутів, викладання Закону Божого українською мовою, українізація духовної школи.

Український освітянський рух наштовхнувся на опозицію російського та зрусифікованого чиновництва, антиукраїнської частини інтелігенції. Проти швидких темпів українізації школи виступили окремі діячі Київського шкільного округу, професура Київського університету.

Навіть після утворення Генерального секретарства освіти, яке очолив І.Стешенко, куратор шкільного округу В.Науменко не визнавав його державного статусу й відкрито ігнорував розпорядження цього органу.

У травні шкільна комісія Центральної Ради розпочала запровадження української мови в усіх навчальних закладах. За сприяння Товариства шкільної освіти були організовані місячні курси українознавства для вчителів із периферії. Кількість курсів сягала 100, протягом літа на них поглиблювали свої знання кілька тисяч освітян.

Консолідація українського вчительства вилилась у створення Всеукраїнської учительської спілки, заснування журналу "Українська школа". Літо 1917 р. було багатим на з'їзди й конференції, присвячені проблемам культурно-освітнього будівництва. Наприкінці липня 2-й Всеукраїнський з'їзд учителів (близько 700 делегатів) виробив рекомендації для Генерального Секретаріату в галузі освіти, запропонував створити навчальні заклади за типом єдиної школи, виробленим спеціальною комісією при Товаристві шкільної освіти. Передбачалося заснування комісії при Генеральному Секретаріаті для вироблення програм українознавства, створення Науково-педагогічної академії, організації у всіх повітах учительських спілок, а в селах — осередків "Просвіти".

На початку серпня 1917 р. відбувся Всеукраїнський професійний учительський з'їзд, який затвердив Всеукраїнську учительську спілку, започатковану ще в травні. На вересневому з'їзді просвітян засновано Всеукраїнську спілку "Просвіт", накреслено широку програму праці в галузі позашкільної освіти.

Українізація вищої школи передбачала створення кафедр українознавства (української мови та літератури, історії, економіки, права) та викладання українською мовою. Та якщо в Харківському університеті уже в липні діяли кафедри української історії та української філософії, ректорати Київського та Одеського університетів ставили всілякі перешкоди на шляху українізації керованих ними закладів. І все ж завдяки зусиллям професора П.Тутковського, доцентів І.Сушицького, О.Грушевського, І.Огієнка (Київський університет), ректора Харківського університету професора Д.Багалія й професора М.Сунцова українознавчі дисципліни впроваджувалися в навчальний процес.

Технічна інтелігенція гуртувалася навколо створеного в березні 1917 р. товариства "Праця". Під егідою цієї організації відбулися з'їзди інженерів, аґрономів, лісників, залізничників, на яких обговорювалися актуальні, життєво важливі для України питання її економічного розвитку. Започаткований 5 жовтня з ініціативи товариства Український університет, який працював за державною програмою, мав істо-

Рис. 19. О.Курилас. Портрет Т.Шевченка. Олія. 1918 р.

рико-філологічний, природничо-математичний та юридичний факультети. Заняття для слухачів цього навчального закладу провадили кращі викладацькі кадри й науковці столиці.

У грудні 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про підпорядкування всіх шкіл на території України (за винятком неукраїнських) Генеральному секретарству освіти. Потім було скасовано шкільні округи, дирекції та інспекції народних шкіл. Замість них призначалися губернські й районні комісари народної освіти, а також утворені раніше шкільні ради.

Рис. 20. О.Мурашко. Автопортрет. Олія. 1918 р.

Протягом 1917 р. в Україні було відкрито 215 нових так званих вищих початкових шкіл (до революції таких шкіл налічувалося 356). Всі вони утримувалися за рахунок громадських і приватних коштів. Крім того, в 1918 р. діяло 38 026 "нижчих початкових" однокласних шкіл та 1373 двокласні.

У березні 1918 р. Міністерство освіти УНР розробило план подальшої українізації вищої та професійної освіти, який передбачав створення мережі нових державних вищих навчальних закладів, а також розв'язання проблеми підготовки викладацьких кадрів.

Революційні події не загальмували мистецького життя, а навпаки — надали йому нового забарвлення.

У листопаді в Києві відкрилася Українська академія мистецтв, яка дістала державне утримання та всіляке сприяння. Викладачами академії стали М.Бойчук, М.Жук, Ф.Кричевський, А.Маневич, О.Мурашко, Г.Нарбут та інші відомі митці.

1917 р. відкрив не бачені до того часу можливості для українського книгодрукування й преси. Видавництва "Українська школа", "Вік", "Час", "Українське видавництво", "Добровільне товариство видання дешевих і корисних книжок", "Сіяч" та інші зосередилися на випуску підручників і популярних книжок для народу. Значна частина видавничої продукції мала агітаційно-пропагандистський характер, що цілком відповідало тому моменту. За даними Головної Книжкової Палати, в 1917 р. вийшло понад 1 тис. найменувань українських книжок.

Популярністю серед читачів користувалися газети "Нова Рада" (орган УПСФ), "Робітнича газета" (орган УСДРП), "Народна воля" (орган "Селянської Спілки").

Бурхливі соціальні потрясіння не оминули театральне життя. У квітні було створено Комітет українського національного театру, членами якого стали актори І.Мар'яненко, Л.Курбас, композитор О.Кошиць, літератори В.Винниченко, О.Олесь, Л.Старицька-Черняхівська, публіцисти С.Єфремов, І.Стешенко та інші. Найбільших творчих успіхів на ниві творення новітнього українського театру досягли Український національний театр під керівництвом І.Мар'яненка, трупа М.Садовського та започаткований Л.Курбасом "Молодий український театр", який ставив тільки нові українські або іноземні п'єси. Київська міська опера почала підготовку двох опер українською мовою — "Тарас Бульба" М.Лисенка та "Черевички" П.Чайковського. Лібрето для останньої переклала Л.Старицька-Черняхівська, декорації створив Г.Нарбут.

Наприкінці 1917 р. виник український театр в Одесі, в інших містах українське театральне життя було ще в зародковому стані.

Помітною рисою культурного життя України стало створення творчих і громадських об'єднань: Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, фонду ім.Т.Г.Шевченка для виховання обдарованих дітей, Української жіночої спілки та інших. Створене в квітні Товариство українських правників узяло активну участь у розробленні юридичної термінології, перекладі та виданні українською мовою чинних законодавчих актів.

Ряд культурних проектів так і не вдалося втілити в життя: це стосується, зокрема, ідеї створення природничого й сільськогосподарського музею та національного музею-архіву.

Рис. 21. Г.Нарбут. Титул для журналу "Мистецтво". Туш. 1919 р.

Діячі науки, культури та освіти не могли стояти осторонь того, що діялося навколо них. Кращі представники української інтелігенції з ентузіазмом сприйняли можливості для вільного розвитку національної культури. Це знаходило спротив російської та зрусифікованої частини бюрократії, політичних сил, що сповідували антиукраїнські погляди. Незаперечним фактом залишається пасивність та відчуженість провінційної інтелігенції від висунутого Центральною Радою гасла українізації суспільного життя. Однак навіть ті кроки, які молода Українська держав зробила на культурно-мистецькій та освітянській ниві, заслуговують на відзнаку й вивчення.

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Релігія в житті українського народу в усі часи відігравала особливу роль — це був один із головних чинників етногенезу, формування ментальності, національної самосвідомості українців.

У 1914 р. в Україні діяло 8606 парафій, які обслуговувало 32 246 священиків. На території 9 губерній налічувався 131 монастир, де проживали 4691 чернець та 10 331 послушник. Окрім цього, релігійні потреби населення задовольняли 3174 уніатські церкви та 79 монастирів УГКЦ.

Кризові явища, які охопили всі ланки суспільного життя, не оминули й Церкву. Одержавлення Російської православної Церкви (РПЦ), що перетворило її в збюрократизоване знаряддя релігійної політики царизму, цезаропапизм*, який пронизував усі клітини церковного буття, — все це диктувало необхідність докорінних змін. Революція відкрила реальні можливості для демократизації внутрішньоцерковних стосунків, а також взаємин між Церквою і державою.

Українське духівництво вітало Центральну Раду, прагнучи до співробітництва з нею на ниві національно-державного відродження. Київське духівництво обрало делегацію до УЦР у складі священиків А.Ходзицького, Г.Чернявського та протоієрея Шараєвського з проханням допустити її на збори Ради з правом голосу. Збори УЦР прийняли пропозицію київських пастирів. Під час Українського національного конгресу в президії засідав представник українського духівництва отець П.Погорілко, а до почесної президії було обрано єпископа Д.Уманського.

Однак переважаюча частина єпископату України (27 осіб, що становило 78%) була росіянами із походження, та й решта єпископів (три українці, два грузини, один прибалт) за незначним винятком була далека від ідеалів Української революції. Лише єпископ Катеринославський і Маріупольський Агапій (Антоній Вишневський) відкрито співчував національно-визвольному рухові співвітчизників. Національний склад Київської духовної академії, духовних семінарій, настоятелів монастирів, апарату єпархіальних управлінь та консисторій був також значною мірою російського походження.

Ухвалення Центральною Радою декрету про землю, згідно з яким монастирські та церковні землі переходили в розпорядження земельних комітетів, поставило в опозицію до нової влади багатьох представників православного уніатського кліру та єпископату.

---

* *Цезаропапизм — політика світської влади, спрямована на підпорядкування собі всього церковного життя, поєднання в особі державного правителя вищої світської та духовної влади.*

1917 р. на повний зріст поставив проблему статусу православної Церкви в Україні. В ній з'явилося три течії: автономна, автокефальна й обновленська. Остання з них висувала вимогу внутрішнього реформування й оновлення Церкви, дві інші — диференціювалися за діаметрально протилежними політичними й національними орієнтирами. Послідовники традицій РПЦ на чолі з митрополитом Київським Володимиром підтримували єднання з Московською патріархією та її новообраним главою — Тихоном. Прихильники ідеї автокефалії влітку 1917 р. утворили Український церковний комітет, який у листопаді було реорганізовано в Церковну раду. Ще до цього в усіх губерніях України відбулися єпархіальні з'їзди, які виступали за повернення колишніх прав українській Церкві. Оскільки ж УЦР в перших трьох універсалах відстоювала автономію України в складі федеративної Росії, то й православні ієрархи у своїх вимогах не виходили за ці межі. Подібну позицію можна простежити в роботі Подільського та Полтавського єпархіальних з'їздів. Характерно, що автономні права української Церкви були тим максимумом, на який погоджувалася відпустити відцентровий ланцюг Московська патріархія.

Та незабаром змагання за суверенну українську Церкву набули цілком виразних форм і вилились у підготовку до скликання православного церковного Собору. На церковний форум запрошувалися представники чорного та білого духівництва, чернецтва, а також мирян. Невипадково для військовиків було встановлено окрему квоту, адже саме 3-ій Всеукраїнський військовий з'їзд ухвалив резолюцію з вимогою незалежної, тобто, автокефальної української Церкви. Вказана резолюція прискорила утворення Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), члени якої звернулися до патріарха Тихона з проханням про дозвіл на скликання Всеукраїнського Собору. Не одержавши санкції глави РПЦ, діячі ВПЦР на чолі з В.Липківським призначили початок роботи Собору на 28 грудня 1917 р. Та внаслідок захоплення Києва більшовицькими військами його засідання було перенесено на січень 1918 р.

Таким чином, українізація Церкви збіглася із загальнонаціональним рухом, спрямованим на утвердження суверенності молодої Української держави. Однак захоплення соціалістичними гаслами не дозволило лідерам Центральної Ради побачити в православній Церкві фактор, що міг сприяти консолідації народу, різних політичних сил під єдиними знаменами і гаслами. М.Грушевський відкинув пропозицію делегації в складі архієпископа Олексія (Дородніцина), священика Макарія (Крамаренка) і диякона Івана Дурдуківського про створення секретарства церковних справ на чолі з І.Огієнком. І все ж аргументи В.Винни-

ченка, І.Стешенка, М.Левицького виявилися переконливішими від тих, що їх висували інші члени УЦР: при секретарстві внутрішніх справ було створено департамент духовних справ на чолі з О.Карпінським.

Центральна Рада вирішувала різноманітні питання, пов'язані з релігійним життям. 10 березня 1917 р. на її засіданні було прийнято ухвалу про те, щоб надіслати Тимчасовому урядові телеграму про "визволення митрополита Галицького і кардинала папського Шептицького". У березневому зверненні "До українського народу", як уже згадувалося, йшлося про необхідність вживання української мови священиками. Центральна Рада заохочувала призначення єпископів-українців на місцеві кафедри. У складі делегації для поїздки в Петербург серед 12 осіб резервувалося одне місце для представника Церкви. За поданням Міністерства освіти УЦР асигнувала 1 тис. крб. на відновлення шибок у соборі св. Андрія, що постраждав від більшовицького обстрілу.

Деякі рішення Центральної Ради були не на користь Церкви. Постановами, ухваленими в червні, серпні й грудні 1917 р., церковнопарафіяльні школи та управління ними передавалися до компетенції секретарства (міністерства) освіти, як і деякі будинки, споруджені на церковні кошти. Однак спротив, організований Собором і митрополитом Антонієм (Храповицьким), звів їх результативність до мінімуму.

В січні 1918 р. в уряді В.Голубовича було створено департамент сповідань на чолі з М.Безсоновим. Колишній єпископ Никон, який порвав із Церквою й не мав авторитету серед архієреїв, практично нічого не зробив для поглиблення взаєморозуміння між Церквою та державою. Законопроекти, які він підготував уже після залишення посади, були подані вже гетьманському урядові. Після цього протягом короткого терміну виконувачем обов'язків директора департаменту сповідань був В.Рафальський, якого 13 квітня 1918 р. змінив В.Чехівський. До функцій даного органу належало інформування церковних установ про рішення УЦР і виконавчої влади та контроль за їх виконанням.

30 березня 1918 р. департамент ознайомив духовні консисторії із вимогами закону про підданство УНР, згідно з яким на посади священиків, дияконів і дяків не могли призначатися особи, що не визнавали цього закону або не підлягали йому, а 1 квітня рекомендував видрукувати в єпархіальних виданнях Третій та Четвертий Універсали й урядові документи для оголошення їх вірним у храмах.

Департамент відіграв позитивну роль у збереженні пам'яток церковної старовини й архітектури, виступав проти реквізицій церковних і монастирських будівель (зокрема, в Києво-Печерській Лаврі) на користь світських установ. Однак, незважаючи на те, що департамент

намагався відігравати роль посередника між державою та Церквою, ставлення діячів УЦР та єпископату мінімізували результати його діяльності, зводячи її до вирішення матеріальних питань.

Тим часом сили, які виступали за українізацію Церкви та її самостійність, готувалися до Собору. В оцінці діяльності Собору, як і визначенні дати його початку, серед істориків немає одностайності. Одні автори вважають, що Собор відкрився 7 січня 1918 р., інші називають початком його роботи 6 січня. Якщо в митрополита Веніаміна залишилося враження, що початковий період підготовки та діяльності Собору був схожий на політичний шабаш націоналістів, то протопресвітер В.Зеньковський висловлює протилежну думку: "*6 січня відкрився Собор дуже урочисто і дуже церковно. Російські церковні групи пішли на нього — так до складу Соборної Ради, куди потрапив і я, був обраний наш київський проф[есор], дуже "антиукраїнський" — М.Н.Ясинський. Собор працював досить спокійно...*"

До керівних органів Собору було обрано значну кількість представників Церковної ради, які провадили ідею автокефалії. 279 делегатів Собору утворили шість комісій: урядову (мала виробити положення про Вище церковне управління); комісію з питань єпархіального управління і парафіяльного життя; комісію з проблеми української Церкви; навчальну комісію, економічну комісію та комісію особового складу (мандатну).

Сподівання УЦР, пов'язані з роботою Собору, висловив перед його учасниками комісар у справах сповідань О.Карпінський. Позиція офіційного представника влади, схоже, не залишала вибору для православного духівництва: "*Якщо ви бажаєте служити народу, — перед вами лише один шлях: дати українській церкві автокефалію. Таким чином ви виконаєте завдання, що його переслідує уряд УНР*". Але нетривке становище Центральної Ради, наближення більшовицьких військ до столиці утверджували противників автокефалії в правильності очікувальної позиції. Окрім того, що окремі комісії заслухали доповіді професора протоієрея Р.Титова й Ф.Міщенка про автокефалію української Церкви, професора В.Екземплярського з проблем церковного права, доцента І.Огієнка про українізацію літургії, вони не виробили ніяких конкретних рішень. Усі зусилля прихильників самостійної української Церкви блокувалися адептами єдиної Російської православної Церкви. Коли загроза воєнних дій у межах міста стала реальною, група з 49 делегатів подала до президії заяву про обов'язкове вирішення невідкладних питань до розпуску Собору. Серед них — структура вищої церковної влади, статус українського православ'я, становище духовних шкіл та духовної освіти. До скликання наступної сесії Собору пропонувало-

ся створити Всеукраїнську церковну раду на чолі з митрополитом Київським як вищий орган УПЦ. Більшістю голосів делегати Собору відхилили останню пропозицію, ухваливши рішення про те, що другу сесію Собору має право скликати лише комісія на чолі з митрополитом Київським Володимиром та за участю двох представників від кожної єпархії. А до того часу пропонувалося на єпархіальних з'їздах обговорити питання про автономію чи автокефалію, українізацію Церкви тощо.

Окрема заява українських делегатів Собору про необхідність розриву будь-яких зв'язків із російськими церковними установами внаслідок війни, розв'язаної Росією проти України, реальної сили не мала. Український табір не зміг повести за собою Собор, оскільки більшість єпископату наполягала на канонічній єдності з РПЦ.

Більшовицька влада не встигла за час перебування в Києві будь-яким офіційним чином задекларувати своє ставлення до Церкви. Однак кілька фактів не залишали сумнівів у її позиції: загін червоноармійців, по-варварськи вдершись на територію Лаври, розстріляв митрополита Володимира. Внаслідок обстрілу та реквізицій постраждало кілька київських храмів.

Підсумком діяльності групи українських священиків, спрямованої на здобуття українською православною Церквою статусу автокефальної, стало скликання Всеукраїнського Собору. Керівники УНР виявили інтерес до церковного руху лише в тій мірі, в якій він збігався з їхніми уявленнями про реформування українського суспільства. Брак компетентного й авторитетного державного органу, який міг би бути дійовим інструментом взаємовідносин між державою і Церквою, не дозволив діячам Центральної Ради скористатися можливостями церковної організації для об'єднання народу навколо гасла національного відродження. Традиціоналізм і консерватизм більшості православної ієрархії в Україні виявилися сильнішими за тенденції демократизації й автономізації українського православ'я.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

§1. Внутрішня політика гетьманського уряду

ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ

П.Скоропадський народився 1873 р. в шляхетній родині Скоропадських. Дитячі роки провів на Полтавщині, у Тростянецькому маєтку батьків. За сімейною традицією, одержав військову освіту, закінчивши Пажеський корпус у Петербурзі в 1893 р. 1898 р. одружився з О.Дурново, в шлюбі з якою мав п'ятеро дітей. Брав участь у російсько-японській війні як польовий командир, а потім ад'ютант головнокомандувача російських військ на Далекому Сході. Після війни увійшов у найближче оточення Миколи II, ставши його флігель-ад'ютантом у званні полковника. В 1910 р. П.Скоропадський командував драгунським Фінляндським полком, у 1911 — лейб-гвардії Кінним полком. Наступного року він одержав звання генерал-майора та був зарахований до імператорського полку.

З початком Першої світової війни генерал П.Скоропадський перебував на фронті, де командував Кінним полком, а потім гвардійською кавалерійською дивізією та 34-им армійським корпусом. Умілі дії генерала відзначені орденом Святого Георгія 4-го ступеня.

Лютневі події 1917 р. не похитнули наміру П.Скоропадського вести війну до переможного завершення й зберегти боєздатність і дисциплінованість довіреного йому з'єднання. Світогляд П.Скоропадського відштовхував соціалістичні радикальні ідеї як чужі для нього. Початок українізації армії, ініційований 1-им Всеукраїнським військовим з'їздом (травень 1917 р.) поставив генерала перед вибором. Певний час він залишався вірним присязі й лише після наказу Корнілова відповідного змісту повів роботу з перетворення 34-го корпусу на 1-й Український (налічував близько 60 тис. вояків).

З'їзд Вільного козацтва (16-17 жовтня 1917 р., Чигирин) обрав П.Скоропадського отаманом.

Рис. 22. Гетьман Павло Скоропадський. 1918 р.

Саме з'єднання під командуванням генерала П.Скоропадського стало на захист Центральної Ради, якій загрожували в листопаді 1917 р. збільшовизовані війська. Зростаючий авторитет представника військово-землевласницької еліти непокоїв українських лідерів, і вони чинили йому всілякі перешкоди. Це змусило генерала піти у відставку й зайня-

тися політичною діяльністю. Досить еклектичне політичне кредо П.Скоропадського формувалося під впливом двох факторів: з одного боку, він поділяв погляди істеблішменту самодержавної Росії, з другого — усвідомлював правомірність українських домагань і необхідність деяких змін у суспільстві. У березні 1918 р. за участю П.Скоропадського виникла політична організація "Українська Громада" (згодом — "Українська Народна Громада"). Її платформа виявилася близькою до позиції Української демократично-хліборобської партії та "Союза земельных собственников". Політичний консерватизм у програмних засадах "Української Громади" поєднувався з прагненням до поміркованих перетворень у соціально-економічній сфері. Якщо рівень організації "Союза земельных собственников" П.Скоропадський визнавав досить високим, то прагнення його членів відстоювати лише власні інтереси непокоїли його, породжували незгоду. Водночас "хлібороби" імпонували П.Скоропадському тим, що відстоювали дрібне землеволодіння в Україні. Саме такий шлях у поєднанні з акціонуванням переробної промисловості, на його думку, мав стати магістральним у розвитку української економіки.

У своїх спогадах П.Скоропадський окреслював свої погляди на проблему взаємин України й Росії та національне питання. Навколо цих поглядів гетьмана виникло найбільше інсинуацій, домислів, звинувачень.

1 листопада 1918 р. в Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд хліборобів. Порушивши обіцянку, дану гетьманській владі, організатори зібрання допустили виступ монархіста-чорносотенця В.Пуришкевича, який відстоював неподільність Росії. П.Скоропадський писав, що ця "виходка" дуже пошкодила його справі.

Стосовно національного питання П.Скоропадський вважав, що "*потрібно врятувати цей багатющий край, висунувши сильно український націоналізм, але не на шкоду російським культурним починанням і не виховуючи ненависті до Росії, а даючи вільно розвиватися здоровим починам українства*". Майбутній гетьман "*обурювався тими великоросами, які, не рахуючися з життям, все твердять своє старе і дивляться на Україну як на таке, що нічим не відрізняється від Тульської губернії*". Він вважав, що "*у питанні національному ми повинні йти сміливо і рішуче вперед, що коли ми не станемо на цей шлях, то ми нічого не отримаємо*". П.Скоропадський творив "*дрібно-демократичну партію*", "*... яка повинна була вести до компромісів між власністю та неімущими та між великоросами й українцями*".

Соціально-економічні погляди гетьмана найповніше відображала його "Грамота до професійного юриста О.Палтова". В ній, зокрема,

проголошувалося: "*Права приватної власності як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі, й усі розпорядження бувшого Українського уряду, а так само тимчасового російського уряду відміняються й касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по куплі-продажу землі. Поруч з сим буде вжито заходів по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особливу увагу звернеться на поліпшення правового становища й умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один мент не кидали своєї відповідальної праці. На економічнім і фінансовім полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір приватного підприємства й ініціативи*". Дану програму, як бачимо, відзначає соціально-ринкова орієнтованість, прагматизм і врахування господарських традицій України. Це було кроком уперед проти декларацій, продиктованих швидше емоціями, ніж тверезим розрахунком Центральної Ради.

ТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ЗАСАД

Особливістю державного будівництва в період гетьманату було те, що він відбувався за військової іноземної присутності. П.Скоропадський з обережністю ставився до німецьких і австрійських військових чинів, розуміючи, по-перше, їх незацікавленість у створенні сильної суверенної Української держави, а по-друге, усвідомлюючи, що результати Першої світової війни зрештою складуться на користь Антанти. Тому він прагнув дотримуватися нейтралітету й очікував того ж від німецько-австрійського командування в особі фельдмаршала Ейхгорна та генерала Греннера. Окупаційні власті ще до перевороту висунули низку вимог, виконання яких вважалося б платою за нейтральну позицію. Ці вимоги після взаємних узгоджень набули такого вигляду:

1. Визнання Брестської угоди;
2. Розпуск Центральної Ради. Відкладення скликання Установчих зборів до повного "заспокоєння краю";
3. Погодження з німецьким командуванням кількості та умов використання українських збройних формувань;
4. Визнання необхідності відновлення цивільного судового апарату й обмеження компетенції військово-польових судів лише розглядом акцій, спрямованих проти австро-німецьких військ;

5. Впорядкування адміністративного апарату та розпуск усіх комітетів "революційного походження";

6. Зобов'язання України щодо забезпечення потреб військ Центральних країн;

7. Відродження вільної торговельної та іншої підприємницької діяльності;

8. Відновлення власності, збереження до певної норми великих господарств для забезпечення експортної здатності хліборобства, парцеляція* великих (вище від встановленої майбутнім законодавством норми) маєтків, передача землі селянам за викуп у кредит;

9. Виплати за військову допомогу Україні.

Те, що П.Скоропадський зобов'язувався виконувати угоди, підписані в Брест-Литовському делегацією Центральної Ради, опосередковано утверджувало принцип наступності влади. Дотримання даних домовленостей мало забезпечити функціонування державного апарату, налагодження господарських зв'язків. Зрозуміло, необхідність великих за обсягом поставок, брак свободи політичного маневру в умовах окупації обмежували можливості гетьманської влади. З другого боку, П.Скоропадський завдяки характеру проголошеного диктаторського режиму при фактичному сприянні іноземного військового контингенту був на певний час убезпечений від зазіхань політичних противників і необхідності вести полеміку з опозицією.

Бурхливі революційні події показали нездатність парламентської республіки у формі Центральної Ради вирішити загальні питання державного будівництва. Тому П.Скоропадський свідомо пішов на встановлення тимчасового авторитарного правління. Вже згаданою "Грамотою..." проголошувалося, що управління державою гетьман буде здійснювати за допомогою призначеного ним уряду на підставі законів про тимчасовий устрій. Передбачалися заміна міністрів, формування нового уряду, хоча урядовці нижчого рівня залишалися на своїх місцях. До виборів Сейму гетьман перебирав особливі повноваження та обіцяв "*твердо стояти на сторожі порядку й законості*".

У заяві Ради Міністрів від 10 травня 1918 р. зазначалося: "*Гетьман не думає стати самодержцем. Назва Гетьман це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України. Стоячи на чолі українського правительства, гетьман тим самим відновляє й закріплює в народній свідомості думку про невідбиральні народні й козацькі вольності*". Сам П.Скоропадський сподівався створити "*здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністративний апарат, яких в той час фактично не існувало, і за їх поміч-чю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні і соціальні реформи*". Майбутню політичну реформу гетьман уявляв так: "*ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь всіх класів суспільства в політичному житті краю*".

Каркас нової влади конструювали "Закони про тимчасовий державний устрій". Ними закріплювалися виняткові повноваження гетьмана, який одноосібно мав затверджувати склад Ради Міністрів та її Голову, а також інших урядовців, якщо ця процедура для них не передбачалася законодавством. До компетенції глави держави належало визначення зовнішньополітичної лінії; оголошення окремих районів на воєнному, осадному або надзвичайному становищі; помилування засуджених, пом'якшення міри покарання, звільнення від судової відповідальності. Гетьман був також Верховним воєводою української армії та флоту. Всі накази та розпорядження гетьмана мали закріплюватися Головою уряду або відповідним міністром.

1 серпня 1918 р. за ініціативою П.Скоропадського було ухвалено "Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Ясновельможного пана Гетьмана всієї України". У вказаних випадках владні повноваження переходили до колегії Верховних правителів держави. З трьох її членів одного мав визначити гетьман, ще по одному — Державний Сенат і Рада Міністрів. Голову колегії призначав гетьман, а її рішення ухвалювалися більшістю голосів. Даний закон був застосований лише одного разу — під час візиту П.Скоропадського до Берліна у вересні 1918 р., коли колегію очолив тодішній Голова уряду Ф.Лизогуб.

На Раду Міністрів покладалися "*напрямок і об'єднання праці окремих секцій*" по "*прикметах як законодавства, так і найвищої державної управи*". Уряд очолював Отаман-Міністр, а керівництво його справами доручалося Генеральному Секретареві та керованій ним державній Генеральній Канцелярії. Згодом ці посади стали називатися: "**Голова Ради Міністрів**" та "**Державний секретар**".

25 травня 1918 р. було ухвалено "Положення про Малу Раду Міністрів", до складу якої входили заступники міністрів. До її компетенції належав розгляд тих законодавчих і адміністративних пропозицій міністрів, що "*через їх нескладність не потребували взаємної згоди відомств у письмовій формі*", а також проекти, кошториси міністерств тощо.

Ще до приходу до влади П.Скоропадський зрозумів, що однією з найскладніших проблем, які йому доведеться розв'язувати, стане

* *Парцеляція — поділ землі на невеличкі ділянки (парцелі).*

кадрова. У своїх спогадах він багато місця відводить характеристиці своїх найближчих соратників, членів уряду.

Перший Отаман — Голова Ради Міністрів М.Устимович сформувати уряд не зміг. Призначений замість нього тимчасово М.Василенко був відомим науковцем (професором права) і громадським діячем поміркованої орієнтації, членом Українського наукового товариства, Старої Громади, ТУП і кадетської партії. Представники соціалістичних партій відмовилися ввійти до складу гетьманського уряду. З членів УПСР лише Д.Дорошенко обійняв посаду міністра закордонних справ, вважаючи, як і Голова кабінету, що нові форми Української держави повинні бути наповнені національним змістом.

Автори мемуарної літератури інколи дорікали гетьману за те, що склад його уряду був неукраїнським. Ці звинувачення перекочували до деяких наукових праць. Насправді ж національний склад Ради Міністрів був таким: дванадцять міністрів українського походження і лише четверо — представники інших національностей (поляк А.Ржепецький — міністр фінансів, єврей С.Гутник — міністр торгівлі, росіяни Ю.Вагнер — міністр праці, Г.Афанасьєв — Державний контролер). 2 травня до Києва прибув на особисте запрошення П.Скоропадського Ф.Лизогуб, який став постійним Головою Ради Міністрів. До складу уряду входили в основному представники консервативного та ліберального політичних спектрів. Ліберальні погляди, окрім Ф.Лизогуба, сповідували міністр освіти М.Василенко, міністр народного здоров'я Любинський, міністр шляхів сполучення Бутенко, міністр землеробства Колокольцев, виконувач обов'язків міністра закордонних справ Д.Дорошенко, міністр віросповідань В.Зіньківський, міністр юстиції М.Чубинський.

Доручаючи Василенку добрати "лівий" кабінет, П.Скоропадський зрештою одержав у цілому центристський уряд, що цілком відповідало політичним симпатіям гетьмана.

Проти періоду Центральної Ради в гетьманському уряді з'явилося два нові міністерства — народного здоров'я та віросповідань. Водночас удосконалювалася внутрішня структура міністерств. Здебільша вони поділялися на департаменти (так, Міністерство сповідань мало департаменти православної Церкви, інослов'янських та іновірних сповідань, духовної просвіти; Міністерство народної освіти — департаменти вищої, середньої, нижчої та професійної освіти). Ряд міністерств мав складнішу структуру. Наприклад, Міністерство внутрішніх справ, поряд із департаментами міського самоврядування, державної варти, страхування та біженців, мало у своєму складі також Головне управління військового обов'язку та Управління у справах преси. При ньому

діяли УТА (Українське телеграфне агентство) та Позавідомча реквізиційна комісія. Подальше структурування вищих виконавчих органів влади призвело до утворення в складі окремих міністерств досить самостійних управлінь: Головного управління мистецтв і національної культури при Міністерстві народної освіти та мистецтва, Головного управління місцями ув'язнення при Міністерстві юстиції.

Гетьман приділяв значну увагу розвиткові інституту державної служби. Залишивши на попередніх посадах усіх спеціалістів (крім міністрів та їхніх заступників), він намагався поповнювати кадри управлінців досвідченими, кваліфікованими професіоналами не лише з центру, а й із периферії. Всі державні службовці складали урочисту обітницю, в якій присягалися "*вірно служити державі українській, визнавати державну владу, виконуючи її закони, і всіма силами охороняти інтереси і добробут*". Свій текст обітниці мали також судді й військовики. Спеціальний закон "Про порядок призначення на державну службу" регламентував категорії чиновництва, які призначалися гетьманом або міністром (залежно від посади). До часу завершення розроблення комплексного нормативного акта про державну службу проголошувалася чинність усіх законів Російської держави про цю службу.

ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Центральній Раді не вдалося створити розгалужений апарат на місцях, що було одним із її найвразливіших місць. З подібною проблемою довелося зіштовхнутися й гетьманському уряду.

14 травня замість комісарів УЦР було призначено старост, які очолювали місцеву адміністрацію. Однак уже невдовзі з'ясувалося, що місцеві органи самоврядування у формі земств та міських зібрань у ряді випадків бойкотували дії нової влади або не бажали співпрацювати з нею.

У виступі на з'їзді губернських старост (19 вересня) Державний секретар І.Кістяківський з цього приводу сказав: "*Поза державною роботою місцевих людей, поза працею земських і міських самоврядувань місцеве життя неможливе, одначе досвід революції показав, що місцеве самоврядування, збудоване на протидержавному виборчому законі, знижило місцеве господарство та повернуло здорове господарче життя земств і міст в боротьбу політичних програм*".

Протиурядова позиція органів самоврядування, котру ініціювали партії соціалістичної орієнтації, викликала зворотну реакцію влади, яка

заборонила проведення з'їзду представників міст, призначеного на 1 травня. В ряді місць старости розпустили земства й тимчасово призначили для ведення справ осіб із числа членів управи або ж відновлювали дореволюційні склади земств, додаючи до них представників від усіх верств населення. Подібні кроки застосовувалися й щодо тих міських дум, які вели особливо деструктивну політику, зокрема Катеринославської та Одеської. Звичайно, це перевищувало повноваження, дані старостам. Тому за дорученням гетьмана 29 червня було ухвалено закон, згідно з яким губернський староста в певних випадках мав право розформувати органи місцевого самоврядування з дозволу міністра внутрішніх справ, якщо їхні дії шкодили налагодженню справ і йшли врозріз з державними інтересами. Розуміючи, що нейтралізувати вплив опозиції в традиційних структурах самоврядування буде справою вкрай важкою і тривалою, уряд робив кроки в напрямку творення нових органів самоуправління. У заяві Ради Міністрів 10 травня підходи до вирішення цього питання формулювалися таким чином: "*Господарська й земська самоуправа надто дорогі теперішньому Правительству, в склад котрого увійшли особи з довгою минулою громадською діяльністю на полі місцевого життя, і підозріння, немов би Правительство бажало зменшити права місцевої самоуправи й усунути з неї широкі верстви населення, повинні з тої причини зовсім відпасти. Одначе досвід останнього часу показав, що правильне ставлення місцевого господарства можливо тільки під умовою притягнення до цієї справи більше підготовлених елементів, для чого потрібно буде, — зберігши загальний демократичний характер земських і міських управ, внести у виборчий закон до цих інституцій такі зміни, котрі забезпечували б продуману та продуктивну роботу для добра місцевого населення*". Ухвалений 5 вересня закон про вибори до земства запроваджував вибори по двох куріях залежно від суми земського податку, низку інших обмежень. Та головна його мета полягала в тому, щоб, за словами тодішнього міністра внутрішніх справ І.Кістяківського, земське життя направляла "*середня курія — хлібороби, елемент досить культурний і виключно національний*".

Втім, часу на реалізацію цих задумів доля не відвела. Натомість конфлікт між адміністрацією та органами місцевого самоврядування наростав. П.Скоропадський з гіркотою писав: "*З одного боку, всі ці земські діячі, що з'являлися завжди під виглядом затравлених овечок, насправді ж влаштовували, де могли, відчайдушний саботаж; з іншого боку, неналагоджений апарат уряду на місцях надавав можливість негідним елементам, з числа місцевих органів, перевищувати свою владу і звалювати потім все на голову центрального уряду*".

Досить серйозні звинувачення на адресу місцевих органів влади висували земські діячі, відзначаючи, що серед методів їхньої діяльності були й каральні акції, катування селян, грабежі та розстріли.

Політичні противники гетьмана закидали йому русифікацію виконавчої влади. Малося на увазі призначення губернськими та повітовими старостами кількох дореволюційних діячів неукраїнського походження.

Взагалі ж відмінною ознакою кадрової політики П.Скоропадського було те, що апарат управління формувався не за національною ознакою, а за принципом професійності. Зрозуміло, це давало привід для звинувачень з боку тих, хто вважав головним критерієм добору на державну посаду ступінь національної свідомості, патріотизм тощо.

Але й зовні правила підходу до формування кадрового корпусу нової влади давали перебої: спеціалісти старої школи часто діяли застарілими методами, непопулярними в народі, не встигали за розвитком подій, не враховували революційного характеру моменту й нових вимог, які висував час. Тому і в Українській державі відчувався постійний "кадровий голод", що позначалося на загальному стані справ.

Одним із елементів, який мав підтримати реалізацію внутрішньої політичної лінії на місцях, сприяти дотриманню законів і правопорядку, стала Державна варта, створена в середині травня. На місцях вона підпорядковувалася безпосередньо старостам, зокрема в губерніях діяли їхні помічники — інспектори Державної варти, а в повітах — начальники повітової Державної варти. За задумом П.Скоропадського, департамент Державної варти мав виконувати поліційні функції. Крім того, в Міністерстві внутрішніх справ було створено особливий відділ, який відігравав роль органу державної безпеки. Чітко усвідомлюючи наявність загрози, що крилася в діяльності більшовиків, соціалістів, інших сил, незадоволених режимом, гетьман прагнув мати інформацію про можливі антидержавні виступи.

В цілому ж характер правового поля, яке народжувалося на даному етапі державотворення, задекларовані наміри нового уряду свідчили про те, що кінцевою метою державного будівництва гетьман вважав формування громадянсько-правового суспільства, в якому пріоритетними були б закон і право власності. Інша справа, що методи, обрані для вирішення поставлених завдань, породжували нарікання. Та виникає запитання: а чи можна було досягнути успіху за тих умов іншими засобами?

ЗАКОНОДАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНАТУ

Своєрідність становища гетьмана П.Скоропадського, що випливала з нелегітимного способу приходу до влади, визначала форму й до певної міри зміст нормативних актів нового режиму.

Гетьман не брався до створення нової конституції, вважаючи це прерогативою представницького органу — Сейму. Документи, які визначали орієнтири життєдіяльності держави на найближчу перспективу, часто мали характер тимчасових.

Чітко розробленої процедури нормотворчості до початку червня 1918 р. в Українській державі не існувало, як не було вироблено й певної законодавчої програми. В урядовій заяві від 10 травня, зокрема, повідомлялося, що Рада Міністрів "*не вважає необхідним оголошувати повну програму законодавчої праці, бо останнє належить будучому народному представництву. Але правительство вважає своїм обов'язком здійснити тепер же законодатні міри, які являються негайними задля установлення в країні ладу, зміцнення влади і утворення нормальних і культурних умов правління та державного хазяйства*".

Основоположними документами, що заклали підґрунтя правотворчого процесу гетьманату, стали "Грамота до всього українського народу" та "Закони про тимчасовий державний устрій". На думку сучасника подій, київського юриста А.Гольденвейзера, прототипом "Законів..." стали "Основні закони" Російської імперії в редакції від 23 квітня 1906 р. На той час це був найбільш прогресивний правовий акт в історії Росії, в якому знайшли відбиток завоювання початкового періоду революції 1905-1907 рр. Навіть назви розділів гетьманського документа та їхня послідовність нагадували аналоги з "Основних Законів": "Про гетьманську владу", "Права і обов'язки українських козаків і громадян", "Про закони", "Про Раду Міністрів і про міністрів".

Те, що уряд Української держави використовував кращі здобутки своїх попередників у галузі законодавства, підтверджує й той факт, що весь масив законів, які діяли в Україні до перевороту, не втрачав своєї чинності. Вибірково зупинялася дія тих нормативів, які суперечили політичній програмі нової влади.

Керуючись "територіальним", а не "національним" розумінням держави, П.Скоропадський ліквідував закон про національно-персональну автономію, ухвалений УЦР. На зміну закону про громадянство в трактовці Центральної Ради з 1 липня вступив у дію новий закон, згідно з яким громадянами України визнавалися "всі російські піддані", що перебували на її території на час ухвалення документа. Діючи за

принципом: "дозволено все, що не заборонено" — Міністерство праці 16 травня опублікувало циркуляр "Про закони, циркуляри і розпорядження Російського уряду і Центральної Ради", в якому повідомлялося про подовження правочинності всіх актів стосовно робітничого питання, якщо вони не скасовані урядом Української держави.

Право законодавчої ініціативи, поряд із гетьманом, дістали міністерства, які мали подавати законопроекти на розгляд Ради Міністрів. Після її ухвали законопроекти затверджувалися особисто главою держави. Міністри одержали право видавати розпорядження для розвитку та пояснення законів, причому такі документи підлягали попередньому схваленню кабінетом. Ця процедура розмивала межі між законними та підзаконними актами, і статусу закону часто набували постанови, розпорядження й навіть пояснення окремих міністрів.

На розвиток законотворчого процесу спрямовувався Закон "Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів" від 2 червня. Цей документ регламентував нормотворчу діяльність уряду, керівництво якою мала здійснювати Державна канцелярія на чолі з Державним секретарем. На нього покладався обов'язок провадити експертизу законопроекту й подавати його на розгляд Ради Міністрів.

У деяких випадках уряд делегував законодавчу ініціативу окремим міністерствам, а їхнім рішенням надавав силу закону. Таке право дістав, наприклад, міністр шляхів сполучення.

Закони Української держави мали загальний і обов'язковий характер для всіх громадян України та іноземців, що перебували на її території. Публікація нових правових актів здійснювалася загальновживаними засобами, а виконавцям вони передавалися кур'єрами або телеграфом. Скасування чинності будь-якого закону здійснювалося лише новим аналогічним актом. Незнання законів не звільняло від необхідності їх дотримання та відповідальності за їх порушення.

Протягом існування гетьманського режиму було видано близько 500 нових нормативів на правах законів. Не всі з них рівноцінні за своїм значенням: одні призначалися для короткотермінової дії, інші мали історичне відлуння. До останніх передусім належать ті правові акти, які регулювали соціокультурну сферу. В масиві законодавчих актів гетьманського уряду є й такі, одіозність яких від самого початку не викликала сумніву (наприклад, Закон "Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства" від 8 липня). Деякі нормативи (такі, як Закон "Про право продажу і купівлі земель поза міськими поселеннями") породжували дискусії, що не вщухають і до сьогодні.

Оцінку законодавчої діяльності гетьманського уряду П.Скоропадський дав у другій "Грамоті до Українського народу" (22 жовтня 1918 р.): "*В області внутрішнього життя наше правительство видало ряд законів, котрі кладуть міцну основу для майбутньої державності України. Було видано закони про громадянство, про встановлення Державного Сенату, про заведення двох українських університетів, вироблено законопроект про встановлення Української Академії Наук і Мистецтв; видано було закони, що кладуть міцну основу створенню своєї армії й флота, поліпшено становище всіх працьовників судового відомства, народніх учителів і духовенства; видано закон про порядок виборів в земські і міські установи, заведено державний земельний банк і за цей час видано більше 400 інших законодавчих актів, метою котрих являлось упорядкування політичного й економічного життя України*".

Порівнюючи Конституцію УНР, інші законодавчі акти, ухвалені Центральною Радою та гетьманським урядом, відомі дослідники Ю.Павленко і Ю.Храмов віддають перевагу останнім. На користь цього твердження свідчить те, що гетьманські закони "*чітко визначали курс на побудову громадянського суспільства, де етнічне походження особи є її приватною справою. Всі люди рівні в своїх правах безвідносно до національності, мови та віросповідання, а основою держави є міцний середній клас громадян-власників, які податками та виконанням інших обов'язків утримують державу як політичну організацію, що має працювати для забезпечення їх власних прав і свобод. Фактично це було прообразом на українському грунті того, що вже тоді існувало в приатлантичних країнах Заходу (США, Англія, Франція), а тепер становить основу всієї західноєвропейсько-північноамериканської цивілізації...*"

І все ж, думається, подібні оцінки слід сприймати радше як аванс тому, до чого прагнув П.Скоропадський. Адже більшість його задумів не вдалося реалізувати, і вони залишилися задекларованими намірами.

СУДОВА СИСТЕМА

Як уже відзначалося, гетьманський уряд не відкидав з порогу позитивних напрацювань Центральної Ради. У своєму попередньому вигляді працював і Генеральний суд, який діяв ще в УНР. У спеціальному розділі "Законів про тимчасовий державний устрій України" визначалося місце даної інституції в системі урядових установ: а) Генеральний суд — це вищий охоронитель і захисник закону та вищий суд України в справах судових та адміністративних; б) Генеральний суд оголошує

для загальної відомості всі закони та розпорядження уряду, стежить за закономірністю їх видання; в) порядкуючий генеральний суддя та генеральні судді призначаються гетьманом.

Однак систему судочинства передбачалося реформувати. Першим кроком до цього стало створення в травні при Міністерстві судових справ "Комісії" для перегляду заведення Генерального й Апеляційного судів. Наступний крок був пов'язаний із ухваленням закону від 2 червня, яким скасовувалася дія закону УНР від 2 грудня 1917 р. про Генеральний суд. Новий документ окреслював шляхи судової реформи, а до її здійснення уточнював повноваження вищої судової інстанції. Згідно з цим законом, Генеральний суд складався з цивільного, карного й адміністративного департаментів і виконував функції, які до його утворення належали Правительствуючому сенатові, а також касаційні функції Головного воєнного суду, якщо їх не замінено іншими законами Української держави. Даний закон мав діяти до створення нового органу — Державного Сенату, що й було метою судової реформи.

Керівництво судочинством Української держави здійснювало Міністерство судових справ (з 15 липня — Міністерство юстиції). П.Скоропадський високо оцінив особистий внесок його першого керівника М.Чубинського в розбудову судової системи й налагодження роботи апарату міністерства. Проте в серпні за станом здоров'я Чубинський пішов у відставку, а після нього на чолі міністерства один одного швидко змінювали О.Романов, Я.Затворницький, А.В'язлов, В.Рейнбот, що не йшло на користь справі. Міністр мав право призначати голів з'їздів, мирових суддів у тих округах, де вибори суддів не відбувались або де голова не одержав необхідної більшості голосів. Він же міг звільняти суддів на підставі їхньої низької кваліфікації та несумісних із посадою вчинків.

Але головне завдання Міністерства юстиції полягало в організаційному керівництві судами Української держави, матеріальному забезпеченні їхньої діяльності, вивченні й узагальненні судової практики, внесенні пропозицій до уряду стосовно вдосконалення судової системи й судочинства, кодифікації законодавства, виробленні української правничої термінології, пристосуванні колишніх юридичних норм до нової політико-правової ситуації, підготовці проектів карних, карно-процесуальних, цивільних, цивільно-процесуальних та інших нормативних актів.

8 липня 1918 р. гетьман затвердив закон про Державний Сенат, який став "*вищою в судових і адміністративних справах державною інституцією*". У документі окреслювалася структура органу, вимоги до сенаторів, порядок їх призначення. Сенатори затверджувалися Радою

Міністрів і призначалися наказом гетьмана. При кожному Генеральному суді діяли прокурор і його заступник під наглядом міністра юстиції як Генерального прокурора. Президентом Державного Сенату було призначено міністра народної освіти і мистецтва Василенка за сумісництвом. Цивільний і Адміністраційний Генеральні суди очолили колишні сенатори Російського Правительствуючого Сенату Гусаківський і Носенко. На посади прокурорів Цивільного і Карного Генеральних судів були призначені колишні заступники обер-прокурорів російського Сенату Затворницький і Тізенгаузен. Прокурором Адміністраційного Генерального суду став Тулов.

Закон практично не торкався питань, пов'язаних із компетенцією Державного Сенату, посилаючись на законоположення, що регулювали діяльність Правительствуючого Сенату в Російській імперії.

Того ж 8 липня було ухвалено закон про судові палати й апеляційні суди, яким було скасовано відповідний закон УЦР. Згідно з цим актом, відновлювалися колишні судові палати — Київська, Харківська та Одеська. До їхньої компетенції входив розгляд апеляційних скарг на вирок та рішення окружних судів. Касаційні скарги на рішення судових палат вносилися до Державного Сенату. Новий закон враховував певну специфіку українського нотаріату: так, нотаріуси Києва, Одеси і Харкова мали призначатися на посади та звільнятися з них за поданням представників відповідних окружних судів через старших голів судових палат міністром юстиції.

Водночас із реорганізацією вищих щаблів судової влади уряд вживав заходів для вдосконалення роботи середніх і нижчих її ланок. У липні було затверджено постанови Ради Міністрів про розширення підсудності карних справ мировим суддям та підсудності їм за цивільними позовами.

В Українській державі діяли Одеський комерційний суд (на підставі імперського Статуту торговельного судочинства), а також Київський і Катеринославський вищі та штабні військові суди. На засіданнях Вищого військового суду передбачалась участь прокурора й захисника, на засіданнях штабних — їхня присутність не була обов'язковою.

Всього в Україні станом на 16 серпня діяли 3 судові палати, 19 окружних судів, 112 міських і повітових з'їздів мирових суддів.

Посилена увага до нормалізації судочинства та вдосконалення судової системи засвідчували прагнення уряду практичними кроками забезпечити пріоритети законів та їх неухильне дотримання.

АҐРАРНЕ ПИТАННЯ

Сільське господарство було традиційно провідною галуззю економіки України. Невирішеність аґрарного питання, яка полягала в суперечності між наявністю великих латифундій та масовим безземеллям і малоземеллям селян, від часу до часу загострювала соціальну кризу на селі. Центральна Рада по-своєму взялася до її розв'язання, видавши 31 січня 1918 р. закон про встановлення норми землеволодіння. Вона обмежувалася 30 десятинами, а більші маєтки конфісковувалися та йшли в земельний фонд, що розподілявся серед незаможних категорій селян. При цьому скасовувалася приватна власність на землю, яка виводилася зі сфери товарно-грошових відносин, оскільки оголошувалася загальнонародною власністю. Німецько-австрійська присутність спричинилася до нової хвилі невдоволення селян. Свавільні реквізиції збіжжя провокували конфлікти з господарями. Ситуацію ускладнили добровольчі каральні загони, які, прагнучи повернути поміщицькі землі, передані селянам у користування, вдавалися до прямих розправ із сільськими трударями. Зіткнення на селі набували форми громадянської війни, й до кінця ліквідувати причини, що їх породжували, гетьманському уряду так і не вдалося. Втім, це не означає, що він не надавав цій проблемі достатньої уваги.

П.Скоропадський мав власну концепцію виходу на новий соціально-економічний рівень. При цьому кінцевою метою реформувань були не лише ліквідація малоземелля і безземелля шляхом справедливого розподілу земельного фонду, а й формування середнього класу власників, які мали стати господарською та військовою опорою режиму. До цієї думки гетьмана підштовхували депутації аґраріїв, зокрема з Полтавщини, котрі пропонували створити зі своїх синів щось на зразок гвардії, тобто, елітного збройного формування в безпосередньому розпорядженні П. Скоропадського. Розвинувши цю ідею, гетьман міг, базуючись на здатності заможного селянства до військово-політичної самоорганізації, розраховувати на своєрідне народне ополчення у випадку війни.

Підготовка земельної реформи ускладнювалася браком необхідних статистичних даних, небажанням бюрократії виконувати розпорядження влади, нестачею необхідного інструментарію. Однак уряд уперто провадив власну лінію. Міністр землеробства Колокольцев, не бажаючи миритися з неприхованим саботажем, повністю змінив штат свого відомства й набрав нових працівників. Коли з'ясувалося, що на всю Україну ледве налічується 1 тис. землемірних інструментів, вони були в необхідній кількості придбані в Німеччині.

Для підготовки умов до аґрарних перетворень на місцях створювалися земельні комісії, які з перших днів нової влади усували земельні комітети Центральної Ради.

Домінантою реформацій стало відновлення приватної власності на землю, повернення її в товарний обіг. Міністерством земельних справ на місцях створювалися регіональні управління хліборобства та державного майна, а також губернські, повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні та особливі комісії. Ці останні вирішували питання про право на врожай 1918 р. із земель колишніх землевласників відповідно до спеціального закону, ухваленого 27 травня 1918 р.

Повітові земельні комісії брали на себе тимчасове управління земельними ділянками окремих власників на їхні прохання і з дозволу губернських комісій на термін понад один рік. Маєтності господарів, які були відсутніми, за розпорядженням губернської комісії передавалися повітовій комісії для управління без заяви власника або його повіреного. Суть управлінських функцій зводилася до передачі маєтків в оренду або прямого господарювання з допомогою призначених фахівців. Витрати на ці заходи покривалися за рахунок прибутків, одержаних від господарської діяльності. Чистий прибуток передавався власникові, який міг у будь-який час вимагати повернення своєї ділянки.

Поряд із земельними комісіями Рада Міністрів утворила тимчасові повітові та губернські земельно-ліквідаційні комісії, до компетенції яких входив розгляд справ про відновлення порушеного володіння й користування землею, про повернення відібраних після 1 березня 1917 р. підприємств, рибних ловів, знаряддя та всякого рухомого майна, про відшкодування збитків і винагороду за користування майном, про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників, володарів чи орендарів.

Земельні реформи мали багатоступеневий характер. Низкою законодавчих актів передбачалося реалізувати такі принципи: 1) відповідальність за перетворення брав на себе уряд; 2) створення Державного земельного фонду за рахунок державних, церковних і частини приватних земель із повним відшкодуванням за них; 3) продаж земельних ділянок малоземельним господарям; 4) створення дрібних, але економічно міцних господарств; 5) забезпечення ефективної роботи цукрової промисловості як базової галузі України; 6) вдосконалення сільськогосподарського кредитування.

8 червня 1918 р. було схвалено закон, згідно з яким Державний земельний банк дістав необмежене право придбання земель для їх продажу селянам. Розмір приватного землеволодіння не повинен був перевищувати 25 десятин.

14 червня з'явився закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями. Якщо ділянки купували земельні товариства, то загальна площа повинна була вкладатися в розрахунок: 25 десятин на кожного члена товариства. Крім того, протягом трьох років придбану землю необхідно було розмежовувати на індивідуальні відруби. Таким чином, колективні форми господарювання виключалися. Усі вказані положення стосувалися як орної землі, так і лісових угідь. Однак площі з лісовими насадженнями надавалися в продаж лише з дозволу міністра земельних справ. З його ж санкції можна було придбати понадлімітні ділянки, коли це письмово обґрунтовувалося суспільними потребами. В цьому разі покупець повинен був протягом року засвідчити виконання обумовлених намірів, відшкодувати всі боргові зобов'язання.

Не обмежувалися розміри ділянок, придбаних на публічних торгах, що здійснювалися шляхом примусового стягнення іпотечних та приватних боргів. У кінці літа уряд дозволив продавати маєтки навіть тоді, коли вони перебували в оренді. При цьому орендар мав право зібрати врожай на такій площі.

У жовтні було засновано Вищу земельну комісію, яку очолив сам П.Скоропадський. Посилена увага глави держави до аґрарного питання в цей час пояснювалася тим, що після жнив 1918 р. передбачалося розпочати перерозподіл землі для того, щоб у 1919 р. кожний господар працював уже на власній землі.

На початку листопада було ухвалено законопроект, який регулював процес викупу Державним земельним банком надлишкових площ у землевласників та їх подальшого розподілу між селянами. Маєтки, що мали велике господарське значення (обслуговували цукроварні, розводили елітну худобу тощо) могли мати до 200 десятин землі, але вони підлягали акціонуванню.

Та провести в життя задуми уряду не вдалося. І це пояснювалося не лише браком часу. Надто сильною була інерція мислення в колишніх латифундистів, котрі з гетьманом пов'язували можливість соціального реваншу. Не на висоті виявився низовий виконавчий апарат, що не перейнявся в основній своїй масі новими завданнями, які ставило життя. Уряду Української держави не вдалося пом'якшити продовольчу кризу, забезпечити міста достатньою кількістю харчів, щоб зменшити соціальну напругу в країні.

ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВА ПОЛІТИКА. РОБІТНИЧЕ ПИТАННЯ

Стан української промисловості на початок 1918 р. справляв гнітюче враження. Війна, революційні події спричинили різке падіння продуктивності праці у вугільній промисловості та на залізничному транспорті. За підрахунками міністра шляхів Бутенка, залізниця мала дати в 1918 р. 600 тис. крб. збитків. Нечисленні фабрики й заводи працювали в Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Маріуполі, але істотного впливу на загальну ситуацію не справляли. На Поділлі ще жевріло шкіряне й суконне виробництво, діяла фабрика мінеральних добрив. Хімічна, електротехнічна, паперова, текстильна галузі перебували в зародковому стані. Торговельний флот розкрадався. Лише борошномельна галузь відзначалася рентабельністю та була розвинута по всій Україні.

Окремі дослідники, йдучи за А.Гольденвейзером, дещо перебільшують здобутки гетьманського уряду в організації виробництва й торгівлі. Сам П.Скоропадський у спогадах визнавав, що Міністерство промисловості на чолі з головою Одеського біржового комітету Гутником практично нічого не зробило для реалізації проектів, здатних пожвавити ринкову кон'юнктуру. Міністерство не змогло спрямувати в корисне русло енергію великої кількості представників промислово-фінансового капіталу, яких доля закинула в Україну, де вони зайнялися спекуляціями, завдаючи лише економічної шкоди. Не дала бажаних наслідків і торгівля з Австро-Угорщиною та Німеччиною: вона радше нагадувала односторонній потік сировини та сільськогосподарської продукції на Захід.

Найбільші успіхи спостерігались у фінансовій сфері. Міністерство фінансів протягом усього періоду гетьманату очолював К.Ржепецький. Він послідовно відстоював інтереси України у відносинах з окупаційними властями. Міністерству вдалося виробити нову податкову систему, заснувати Державний і Земельний банки. Ржепецький залучив до співробітництва досвідчених службовців із колишньої Петербурзької екпедиції виготовлення цінних паперів, і з їх допомогою розпочалася підготовка до переходу на українську валюту. Д.Дорошенко відзначав, що українська грошова одиниця була забезпечена природними багатствами України й, головне, цукром, що визначало її стабільність. Однак насправді прив'язані до німецької марки гроші на високому рівні втримати не вдалося: далися взнаки економічні негаразди й спричинений ними дефіцит бюджету.

Рис. 23. Українська держава Павла Скоропадського. Знак Державної скарбниці номіналом 1000 крб. 1918 р.

Не варто переоцінювати й ролі Протофісу — організації промисловців, комерсантів, фінансистів і землевласників. Незважаючи на те, що на своєму з'їзді в Києві (15-18 травня) Протофіс задекларував підтримку реформаторському курсу гетьмана, спрямованому на оздоровлення економіки, його члени посіли вузько корпоративну позицію, відсунувши інтереси держави на другий план.

Те ж, що в Україні було відрегульовано роботу залізниць, значною мірою пояснюється двома причинами: зацікавленістю окупаційної адміністрації в безперебійному вивезенні продукції з України та зусиллями міністерства, яке для наведення порядку запровадило інститут залізничних комісарів, що спирався на збройну силу. Однак та обставина, що більшовики зуміли перегнати на свою територію значну кількість паровозів та близько 80 тис. вагонів, не могла не позначитися згубно на стані залізничних перевезень.

Про кризові явища в промисловості свідчить реакція робітництва на соціально-економічні заходи гетьманського уряду.

У травні 1918 р. Міністерство праці очолив Ю.Вагнер, який намагався співпрацювати з профспілками. Однак внаслідок особистих якостей йому не вдалося досягти результатів, і в жовтні його замінили М.Славинським.

Про підготовку міністерством робітничого законодавства стало відомо зі сторінок газет також лише в жовтні 1918 р., тобто, на сьомому місяці діяльності уряду. В одній із них, зокрема, зазначалося, що лише восени департамент законодавчих пропозицій Міністерства праці закінчив розроблення проекту закону про профспілки й примирювальні камери. Крім того, повідомляла газета, владними структурами "*розробляються законопроекти про: 1) промисловий суд; 2) 8-год. робочий день; 3) виробничі кооперативи; 4) свободу коаліцій; 5) трудові (колективні) договори та інші*".

Логічним завершенням "своєрідних взаємовідносин" між гетьманським урядом та робітництвом України було звернення П.Скоропадського до трудящих мас про скликання особливої наради для погодження робітничого законодавства. У "Грамоті гетьмана до всього українського народу", виданій наприкінці жовтня 1918 р., містилася обіцянка розробити низку заходів для розвитку промислового життя в Україні. "*Це є, — наголошувалося в ній, — з одного боку, необхідним для того, щоб забезпечити заробітком безземельні класи населення, а з іншого, — для того, щоб дати тим значним грошовим сумам, які є результатом здійснення аграрної реформи, виробниче і прибуткове застосування в межах України*". Однак нічим конкретним ця заява не була підкріплена. "Грамота..." гетьмана вкотре засвідчувала пріоритетність аграрної політики й відкриту переорієнтацію його на великих українських землевласників. "*Я більше був на стороні хліборобів-демократів, але мусив у той же час рахуватися з далеко сильнішим "Союзом" ("Союзом земельных собственников)*", — згадував згодом П.Скоропадський у своїх "Споминах".

Така згубна політика вкрай негативно позначилася на становищі робітничого класу. Загрозливих розмірів досягло безробіття. Власники підприємств разом із німецько-австрійськими окупантами закривали фабрики та заводи й викидали робітників на вулицю. У 1918 р. звільнення робітників набуло характеру класової помсти. В середині літа біржами праці було зареєстровано в Києві 35 тис. безробітних, Одесі — 2 тис., Херсоні — 25 тис., Харкові — 25 тис. Таким чином, тенденція до закриття підприємств і масового звільнення робітників, що мала місце за часів Центральної Ради, в 1918 р. стала закономірністю. В часи гетьманату ціни на всі без винятку продукти харчування зросли в кілька разів, а заробітна плата набагато зменшилася. Так, проти 1913 р. в червні 1918 платня столяра зменшилася вдвічі, слюсаря — в 1,93 раза, муляра — в 1,7, різноробочого в 1,76 . Сказане не означає, що пролетаріат залишався бездіяльним спостерігачем того, що відбувалося. Поряд із використанням правових важелів, у перебігу переговорів між профспілками та власниками підприємств залишався крайній засіб — страйки. Ось лише вибіркова хроніка: 25 травня не стали до роботи 2 тис. зайнятих на всіх махоркових фабриках Кременчука, трьома днями пізніше застрайкували 1,5 тис. робітників 15-ти одеських шкіряних заводів; 2 червня — друкарі Херсона; 26 жовтня в Луганську спустіли цехи заводів Гартмана.

15 липня 1918 р. припинили роботу Коростенський, Сарненський і Здолбунівський залізничні вузли, а через кілька днів спалахнув загальноукраїнський страйк залізничників. Він набув яскраво вираженого політичного характеру. Гетьман намагався будь-що придушити страйк. Для цього 19 липня 1918 р. він затвердив рішення Ради Міністрів про відновлення в Україні дії царського закону від 2 грудня 1905 р. про суворі покарання за участь у страйках. На його підставі гетьманська варта разом із німецькими та австрійськими військами вдалася до жорстоких репресій проти страйкарів. Репресії й голод змусили залізничників України стати до роботи. Однак робітничий клас не здався властям, а щораз висував нові й нові вимоги (це і підписання колективних угод, і збільшення заробітної плати, і поліпшення санітарно-гігієнічних умов тощо). Підприємці відповіли локаутами* й новими звільненнями (Лу-

* *Локаут — закриття підприємств і масове звільнення робітників, щоб примусити їх відмовитися від висунутих вимог.*

ганськ, Донбас), закриттям профспілок (Херсон), а окупаційна влада — драконівськими заходами, такими, як наказ генерала Менгельбіра — командира німецького корпусу, що базувався в Харкові. За цим наказом, учасників страйків чекала каторга чи трирічне ув'язнення, а призвідців — страта.

Влада заборонила проведення Всеукраїнського територіального робітничого з'їзду. Водночас для налагодження діалогу при Міністерстві праці було створено комітет праці, на який покладалося попереднє обговорення підготовлених міністерством законопроектів. Однак комітет не зміг захистити інтереси робітників, а, навпаки, погіршив їхнє становище, запровадивши під міністерським тиском 12-годинний робочий день на всіх металургійних підприємствах України.

Невідрадну соціально-економічну ситуацію в державі так і не вдалося подолати, і це позбавило гетьмана підтримки широких трудящих мас у вирішальний для нього час.

§2. Військова та зовнішня політика П.Скоропадського

ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО

Як далекоглядний політик і військова людина гетьман великого значення надавав військовій політиці. Міністерство військових справ очолив генерал О.Рогоза, людина чесна, авторитетна, але надто довірлива, чим користувалося чиновництво військового відомства. П.Скоропадський вважав, що на розчистку "авгієвих стаєнь" (так він оцінював кадровий стан у міністерстві) пішло надто багато часу, який можна було б використати для нагальних справ військового будівництва.

До складу міністерства входили три Головні управління: артилерійське, інтендантське, інженерне. Крім того, було створено Генеральний штаб у складі двох генерал-квартирмейстерів.

У військовій галузі гетьман діяв зі зв'язаними руками. Австрійсько-німецька військова присутність диктувала вибір таких шляхів розбудови власних збройних сил, які не спровокували б протидію окупаційних військ.

У своїх спогадах П.Скоропадський писав, що він передчував поразку Німеччини й розраховував, що в інтересах Антанти буде наявність добре організованої української армії, оскільки це могло б забезпечити сприятливий баланс сил у регіоні. П.Скоропадський визнавав, що його сподівання на це не справдилися, як і надії на те, що німецькі війська перебуватимуть на території України до того часу, коли буде створено національні збройні сили.

Гетьману довелося докласти чимало зусиль, щоб домогтися згоди австро-німецького командування на втілення в життя програми військового будівництва. Генерал Греннер запевняв український уряд у тому, що окупаційні війська виступатимуть ґарантом внутрішньої стабільності України та недоторканності її північних кордонів. Зрештою, в кінці травня після отримання санкції верховного командування німецькими військами почалося формування корпусів, половина командного складу яких уже була підібрана. До речі, гетьман продовжив реалізацію військової програми, виробленої ще Центральною Радою.

На підставі закону про загальний військовий обов'язок від 24 липня передбачалося на основі територіального принципу сформувати 8 армійських корпусів відповідно до кількості військових округів: I — Волинський, II — Подільський, III — Одеський, IV — Київський, V — Чернігівський, VI — Полтавський, VII — Харківський, VIII — Катеринославський. У складі вказаних корпусів мало бути 54 піхотні полки, 28 кінних, 48 полків польових гармат, 33 полки важких гармат, 4 кінно-гарматні полки. Армія мирного часу повинна була налічувати 175 генералів, 14 930 старшин, 2 975 військових урядовців, 291 121 підстаршину й козака. Згідно з мобілізаційним планом, до збройних сил призивалося 0,05% населення України, що було найменшою пропорцією проти чисельності армій мирного часу всіх європейських країн. Щоправда, завершити цю роботу уряду не вдалося, оскільки призов новобранців, призначений на 15 листопада 1918 р., був спочатку перенесений на 1 грудня, а потім — на 1 березня 1919. На листопад 1918 р. в Збройних силах Української держави налічувалося 60 тис. чоловік.

Серйозною проблемою виявилося комплектування командного складу армії. На кадри, які готувалися у відновлюваних офіцерських школах і кадетських корпусах, можна було розраховувати хіба що в найближчому майбутньому. А до того часу офіцерський корпус гетьманської армії становили військовики, яких за політичною орієнтацією

можна було поділити на кілька груп. До першої входили віддані українській ідеї командири, які бажали творити військо незалежної Української держави. Частина офіцерів бачила Україну у федеративному зв'язку з Росією, не бажаючи реставрації імперії. Після падіння гетьманату вони не пішли ні за Петлюрою, ні за Денікіним. Значну частку командирів новостворюваної армії становили російські офіцери колишньої царської армії промонархічної орієнтації, які своїм головним ворогом вважали більшовиків. Саме з них восени 1918 р. розпочалося створення Особливого корпусу, підпорядкованого безпосередньо гетьману. Гетьман розташував це з'єднання в українсько-російській прикордонній смузі. Він був переконаний, що саме на цей корпус можна розраховувати у випадку конфлікту з більшовиками.

Про наміри гетьмана творити національну армію свідчить практика формування Сердюцької дивізії, що розпочалося в червні. Дивізія мала 4 піхотні, легкий гарматний, Сердюцький, Лубенський кінний полки та інженерну сотню. Командир дивізії мав статус, рівний статусові командира корпусу. 14 серпня 1918 р. було затверджено "Статут про комплектування війська Сердюків Української Держави й відбування служби в ньому". Згідно зі Статутом, бійці цього з'єднання "*повинні бути набрані з селян-хліборобів, які мають велике земельне господарство, причім, сини хліборобів, які належать до призиву, обов'язково мусили відповідати умові безвідлучного життя для своїх сімей і ні в якому разі не пробувати в цей час на заробітках в місті, чи містечках; всі повинні бути українцями, православними*". Що ж до офіцерів дивізії, то вони повинні були мати відповідну освіту, стаж бойової служби, а також належати до української нації.

Ідея українського війська пронизувала всі заходи, пов'язані з визначенням статусу та умов військової служби українського козацтва. Козацькі організації, утворені за часів Центральної Ради, розпускалися, натомість гетьман у червні доручив військовому відомству "*скласти козацьку раду для вибору статуту для організації козацтва на Україні так, щоб ці організації з'явилися дійсно корисними і певними при будуванні Української Держави і Армії*". Відродження козацького стану з його правами та привілеями було не даниною сентиментально-ідилічному милуванню минулим, а прагненням створити соціально-військовий резерв, прообраз народного ополчення, яким, власне, й було козацтво у давні часи. Структура Вільного козацтва була такою: на чолі всіх козаків стояла Велика козацька рада з 32 осіб, частина яких призначалася гетьманом, решта — обиралася. Козаки однієї губернії утворювали кіш на чолі з кошовим отаманом, який підпорядковувався гетьману. Кіш складався з кількох полків. До початку антигетьманського повстання розпочалося формування Волинського, Запорізького, Київського, Ново-Запорізького, Полтавського, Слобідського, Чернігівського та Подільського кошів, які очолювалися отаманами з числа досвідчених вищих офіцерів колишньої царської армії.

Організувати власний флот гетьманський уряд не зміг внаслідок кількох причин. Після затоплення частини Чорноморського флоту під впливом більшовицької пропаганди вцілілі кораблі під командуванням вірного Україні контр-адмірала М.Остроградського залишилися на Севастопольській базі. Окупаційні війська, зайнявши Крим, підпорядкували собі й флот. На домагання гетьмана лише у вересні вони стали передавати Україні військові судна. В листопаді ця процедура завершилася й вийшов наказ П.Скоропадського про бойовий розклад, командування й новобранців військово-морських сил держави. Після повстання Директорії зв'язок військового командування з Чорноморським флотом обірвався, а після відходу окупаційних німецьких військ до Севастополя прибули війська Антанти, які перебрали на себе контроль над кораблями, що стояли в бухті.

Брак часу, зовнішні та внутрішні фактори завадили гетьманському уряду створити боєздатну, добре навчену й віддану Українській державі армію. Інтенсивна агітаційна робота, яку провадили більшовики та представники українських соціалістичних партій, дезорієнтувала молодих новобранців, на яких ставив гетьман. Галичани-січовики вбачали в ньому москвофіла. Офіцерам з Особливого корпусу була байдужа українська ідея, вони бажали одного: помсти більшовикам, які зруйнували звичний уклад їхнього життя. Тож у критичний момент збройні сили не змогли захистити режим.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ

Геополітичне становище України ставило її в центр трьох основних зовнішньополітичних векторів, які визначалися політикою Центральних держав, Антанти й Росії. Жорсткий зв'язок з Німеччиною й Австро-Угорщиною, обумовлений Брестськими угодами, відчутно зменшував можливості дипломатичного маневру. Однак і в цій ситуації Міністерство закордонних справ, очолюване Д.Дорошенком, багато зробило для міжнародного визнання Української держави, налагодження плідних стосунків з іншими країнами.

Інтереси Центральних держав передбачали підтримку України, яка могла б змінити баланс сил у регіоні на їхню користь. Берлін серйозно

Рис. 24. Д.Дорошенко, гетьман П.Скоропадський, В.Липинський

цікавився Кримом, не виключаючи можливості створення тут власної військової бази. Для знекровлених війною Німеччини й Австро-Угорщини значення України як джерела сировини та продукції сільського господарства важко було переоцінити. Та коли німці на українській території намагалися поводитися відповідно до букви Брестського договору (був ратифікований 24 липня), то з австро-угорськими військами, які, вважаючи себе повновладними господарями на чужій землі, перетворилися в справжню "грабуй-армію", у гетьманського уряду було чимало клопоту. Проблеми в стосунках з агонізуючою Австро-Угорською імперією виникали ще й тому, що остання болісно сприймала виділення Галичини та Буковини в окремий коронний край. Так і не ратифікувавши угоду щодо Галичини, укладену в Бресті, вона розірвала її в липні 1918 р. Посли Берліна (А.Мулем) та Відня (И.Форгач) підтримували постійні контакти з Міністерством закордонних справ і безпосередньо гетьманом. Інтереси України в Німеччині репрезентував відомий український діяч Ф.Штейнгель, в Австро-Угорщині — один з ідеологів гетьманату В.Липинський.

17 серпня до Берліна для переговорів прибув Голова українського уряду Ф.Лизогуб. Під час зустрічей з Державним секретарем закордонних справ фон Гінце обговорювалися проблеми кордонів, укладення мирного договору з радянською Росією, питання, пов'язані з Кри-

Рис. 25. Кайзер Вільгельм II та гетьман П.Скоропадський

мом, Холмщиною, Чорноморським флотом, творенням Збройних сил України. Німці підтримали домагання України щодо Чорноморського флоту, однак це обумовлювалося виплатою української частки боргових зобов'язань Російської імперії в розмірі 200 млн. крб.

4 вересня розпочався офіційний візит гетьмана П.Скоропадського до Берліна. Зустрічі з імператором, рейхсканцлером Гертлінгом, Генріхом Пруським, генерал-фельдмаршалом фон Гінденбургом, генералом фон Людендорфом, Круппом сприяли вирішенню багатьох питань двосторонніх взаємин, обіцяли непогані перспективи економічного співробітництва.

Рис. 26. Герман Гуммерс — повірений у справах Фінляндії в Києві. 1918 р.

Водночас гетьман не визнавав себе германофілом. На закиди політичних опонентів щодо переорієнтації на Антанту він відповідав, що готовий до співпраці з нею, коли прийде час. Країни Антанти, твердив він, захочуть мати справу з міцною, впорядкованою державою, яка зможе виконувати боргові зобов'язання й щось одержувати у вигляді компенсації за допомогу їй. П.Скоропадський тверезо оцінював ситуацію, коли казав, що важко було б працювати з американцями чи їх союзниками в той час, як Україна окупована німецько-австрійськими військами.

Незважаючи на наявність суперечок щодо Бессарабії, не лише збереглися, а й поглиблювалися відносини з Румунією, встановлені Центральною Радою. У жовтні було підписано торговельно-економічну конвенцію з Румунією, а також аналогічні угоди з Польщею, Доном, Кубанню.

Дипломатичні відносини на рівні послів Українська держава мала з Туреччиною, Болгарією, Швейцарією, Швецією та Норвегією, на рівні дипломатичних представництв — з Грузією, Азербайджаном та Фінляндією.

Розвал Австро-Угорщини, листопадова революція в Німеччині активізували пошук шляхів зближення гетьманату з Антантою. Об'єднана союзна ескадра без відома П.Скоропадського увійшла в південні порти. 27 листопада гетьман у листі до місій Країн згоди в Яссах висловився про наміри співпрацювати в справі відродження єдиної, неподільної Росії. Однак дипломатичні зусилля Директорії виявилися більш успішними: Антанта визнала її й передала їй причорноморські міста. Поспішно відряджені гетьманом дипломатичні місії на чолі з М.Могилянським та І.Коростовцем нічого змінити вже не могли.

В цілому ж Міністерство закордонних справ протягом 8 місяців діяло досить активно. Україна мала 11 дипломатичних і близько 50 консульських представництв у 20 країнах, а на своїй території — 12 дипломатичних і 42 консульські представництва з 24 держав.

Однак міжнародна ситуація розвивалася так, що після втрати одних союзників гетьманат не зміг заручитися підтримкою інших. Відтак, потрапивши в ізоляцію, режим міг розраховувати лише на власні сили.

УКРАЇНА І РОСІЯ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМИН

Одним із головних векторів зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду стали контакти з представниками державних утворень на етнічних російських землях — більшовицьким урядом, керівниками Дону та Кубані.

На початку травня 1918 р. до Києва прибула делегація радянської Росії на чолі з Д.Мануїльським та Х.Раковським. Переворот застав її в дорозі, тому більшовики сіли за стіл переговорів уже з гетьманським урядом. Відразу ж було підписано перемир'я між Україною та Росією і встановлено "нейтральну" смугу завширшки 10 км, заборонену для військових.

Делегацію Української держави на переговорах, що розпочалися 23 травня, очолював С.Шелухін. Сторони мали розглянути широке коло питань, пов'язаних із визначенням кордонів, відшкодуванням збитків, заподіяних більшовиками в грудні 1917 - лютому 1918 рр., поділом майна, активів та боргів, упорядкуванням комунікацій та товарного обміну.

Пропозиції української делегації про територіальне розмежування за етнічним принципом наштовхнулися на жорстку російську позицію, яка полягала в тому, щоб визначати належність прикордонних населених пунктів до тієї чи іншої держави шляхом опитування місцевого населення. Зрештою, виробили компромісний варіант підходу до цього питання, однак російська делегація наполягала на такому розмежуванні, яке значною мірою ущемлювало інтереси України. При цьому доля Донбасу, східних кордонів з Росією та північних із Білорусією залишалася невирішеною.

Українська делегація висунула під час переговорів претензії щодо відшкодування збитків, заподіяних більшовиками під час тримісячного володарювання в Україні. У документах, поданих спеціальною комісією Ради Міністрів, вказувалося, коли, де і ким завдані збитки і за розпорядженням якого більшовицького органу це зроблено. Українська сторона пропонувала повернути вивезені з України матеріальні й культурні цінності, а золотий запас колишньої Російської імперії поділити пропорціонально до кількості населення в обох державах (відповідно 178,9 млн. і 38,9 млн. чоловік). Однак ці та інші питання зависали в повітрі, оскільки російські посланці не бажали їх позитивного вирішення.

12 червня було підписано прелімінарний мирний договір, який засвідчив визнання Москвою суверенітету й незалежності Української держави. Угодою визначався порядок перетинання кордону громадянами обох країн, відновлювався залізничний, телеграфний і поштовий зв'язок. РРФСР і Українська держава обмінялися консульськими представництвами. Створена паритетна комісія мала вжити заходів для створення умов товарообміну. Росія зобов'язувалася повернути рухомий залізничний склад.

Надалі переговорний процес супроводжувався блокуванням реальних рішень, затягуванням з боку російської делегації. Перебування в Україні посланці Москви використали для експорту революції більшовицького зразка. Більшовики інспірували селянське повстання на Чернігівщині, для фінансування страйку українських залізничників накопичували кошти в Брянську. Мануїльський обіцяв Винниченку гроші як плату за підготовку повстання. З Орловської, Тульської, Курської губерній для українських повстанців переправлялися зброя та боєприпаси. У Москві з більшовиків, які приїхали з України, було утворено Комуністичну партію (більшовиків) України. На неї покладалося завдання реставрувати радянський режим в Україні.

Зовсім в іншому річищі розвивалися взаємини гетьманського режиму з Доном та Кубанню. 8 серпня Українська держава і Всевелике Військо Донське уклали договір, який проголошував взаємне визнання

Рис. 27. Вид із Києва на Дніпро. 1918 р.

суверенітету, встановлював спільні кордони та взаємовигідний товарообмін. Документ передбачав розроблення окремих угод щодо вільного транзиту, товарообігу, митних та фінансових відносин на підставі матеріалів комісії з урегулювання питань Донецького басейну для збереження його господарської єдності.

Наприкінці травня 1918 р. до Києва прибула кубанська делегація на чолі з головою Кубанської законодавчої ради М.Рябоволом. Досягнуті домовленості дозволили кубанцям отримувати озброєння для боротьби з більшовиками. Одне з питань, обговорених делегаціями, торкалося можливості приєднання Кубані до України. Проте ця ідея викликала різко негативне ставлення денікінського уряду, і від її втілення відмовилися.

Після захоплення Кубанської області денікінцями відроджений уряд Кубанської крайової ради очолив Л.Бич. Київ активно контактував з Катеринодаром, чому сприяли члени кубанського кабінету, багато з яких були українцями.

Інтенсивні зв'язки з південноросійськими державними утвореннями диктувалися двома факторами: наявністю вагомого українського етнічного прошарку в цьому регіоні та необхідністю пошуків реальних союзників у боротьбі з більшовизмом.

Коли до більшовицької загрози додалася ще одна — підготовка антигетьманського повстання радикальним крилом Національного союзу, — П.Скоропадський змушений був кардинально коригувати

зовнішньополітичний курс. Як уже згадувалося, події в Австро-Угорщині й Німеччині позбавили гетьмана надійної військової підтримки, а позиція Антанти була жорстко пов'язана з реставрацією колишньої Росії. Залишалася єдина сила, на яку міг розраховувати гетьман, — "біла гвардія" Денікіна. Але цей політичний табір і чути не хотів про сепаратистські тенденції колишніх суб'єктів Російської імперії. За цих умов П.Скоропадський зробив найбільш суперечливий протягом усього свого перебування при владі крок: він видав грамоту від 14 листопада, в якій проголосив намір встановити федеративні зв'язки з Росією. В документі, зокрема, зазначалося: "*На принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю, і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені і пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії... Їй першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення великої Росії. В осягненні цієї мети лежить як запорука добробуту всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності*".

Даний документ мав створити платформу для зближення гетьманського режиму з білогвардійським офіцерством, яке творило організовані підрозділи на території України, та Добровольчою армією.

Звинувачення на адресу П.Скоропадського в зраді інтересів України з боку деяких українських діячів диктувалися радше політичними розрахунками. Адже за рік до того діячі УЦР в особі М.Грушевського, В.Винниченка і С.Петлюри відстоювали програму федеративної розбудови небільшовицьких держав, що виникли на постімперському просторі. Та й пізніше такі відомі політики, як Є.Петрушевич (президент ЗУНР), А.Крушельницький (міністр освіти УНР), Ю.Бачинський (представник уряду УНР у США в 1919 р.), віддали данину вже радянській формі федералізму.

Варто при цьому мати на увазі, що виводити позицію гетьмана лише з політичних колізій жовтня - листопада 1918 р., як це робить ряд істориків, було б спрощенням. Насправді ідея федеративного устрою була близькою П.Скоропадському за вихованням, життєвим устроєм і світосприйняттям, хоча трактував її він досить довільно. Водночас це не означало, що він відмовляв Україні в праві на суверенність. Просто за тих умов єдиною формою російсько-українських взаємин, здатних забезпечити українському народові гідне існування, на його думку, могла стати федерація.

Ті кроки, які встиг зробити новостворений у листопаді під тиском Антанти гетьманський уряд, засвідчують, що йшлося про конфедеративне об'єднання рівноправних держав (Дон, Кубань, Терек, Крим, Грузія та ін.) з досить широкими межами суверенності.

Є ще ряд фактів, які спростовують звинувачення П.Скоропадського в згортанні української державності.

Що ж до безпосередніх наслідків грамоти від 14 листопада, то вони були пов'язані, по-перше, зі згодою А.Денікіна укласти угоду з гетьманом для боротьби з більшовизмом і, по-друге, з визнанням Країнами згоди в 20-х числах листопада легітимності гетьманського уряду в Україні.

§3. Заходи гетьманату в релігійній та культурній сферах

ПИТАННЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Революційні події пожвавили не лише соціально-політичне, а й церковне життя в Україні. Оскільки на території Української держави проживало в основному православне населення, головна увага уряду зосередилася навколо проблеми існування православної Церкви.

Повернення Російської православної Церкви до патріаршої форми управління породило рух за оновлення релігійного життя, зближення архієреїв з нижчим духівництвом і вірними. В особі патріарха Тихона ці тенденції дістали підтримку. Водночас у новоутворених державах (Україні, Грузії) частина кліру та православної громадськості щораз вимогливіше пропонувала питання про автокефалію або, принаймні, автономію церков на території цих країн.

Вищому духівництву України, яке було переважно російським, небезпідставно закидали відірваність від народу й рядових служителів культу. Архієреї ж усіляко опиралися будь-яким змінам, зокрема

українізації та демократизації Церкви, тому виступали проти поновлення діяльності Всеукраїнського церковного Собору. Як уже зазначалося, перша сесія Собору припинила роботу внаслідок захоплення Києва більшовиками. Скликання другої сесії настійливо домагалися члени Тимчасової Всеукраїнської православної церковної ради.

Вбивство митрополита Київського Володимира робило необхідним обрання нового митрополита. 19 травня 1918 р. на Київському єпархіальному з'їзді главою Київської митрополії було обрано Антонія (Храповицького).

Оскільки йшлося фактично про главу українських православних, гетьманський уряд звернувся до патріарха Тихона з пропозицією узгодити його кандидатуру. Глава РПЦ підтримав рішення українських архієреїв.

Особисто П.Скоропадський вважав цей вибір невдалим. Гетьман був переконаний, що специфіка українського менталітету і релігійного життя вимагає того, щоб ним управляли вихідці з місцевого населення. Незважаючи на розум і силу волі, Антоній, за оцінкою П.Скоропадського, був "*чорносотенцем старої школи*" і не міг створити теплої церковної атмосфери в Україні. Він вперто не бажав співпрацювати з Міністерством віросповідань, переносячи ділові стосунки на особистісний рівень. Але уряд твердо тримав руку на пульсі релігійного життя, про що свідчив ряд його кроків.

У "Законі про тимчасовий устрій" (29 квітня) другий розділ називався "Про віру". У першому його параграфі закріплювалося пріоритетне становище в суспільстві православної Церкви, а в другому проголошувалося, що "*всі, не належні до православної віри громадяни Української держави, а також всі мешканці на території України користуються ... свобідним відправленням їх віри і богослужіння по обряду оної*".

Велику роль у налагодженні державно-церковних взаємин відігравало Міністерство сповідань, яке очолював спочатку професор В.Зіньківський, з 24 жовтня до 14 листопада — О.Лотоцький, а потім — М.Воронович. Відділи й департаменти Міністерства співпрацювали з єпархіями й консисторіями (на той час їх налічувалося 9), архієреями РПЦ, євангельсько-лютеранськими церковними радами, іудейськими рабинами.

Спеціальне законодавство регулювало різні сторони релігійного життя й стосунків між державними та церковними інституціями. Православна Церква діставала суверенність у вирішенні питань внутрішньої діяльності. Міністр сповідань і його представники на місцях мали бути православними. Держава стояла на захисті інтересів православ-

ної Церкви: ґарантувалося вшанування найбільших православних свят і передбачалося суворе покарання за дії, що кваліфікувалися як святотатство, штатний причт звільнявся від військової служби; церковні організації одержували статус юридичних осіб; церковні посади прирівнювалися до державної служби. Крім того, за віковою традицією державні нормативи про шлюб і розлучення узгоджувалися з православним церковним правом, а церковні метричні книги прирівнювалися до актів цивільного стану. Церковні школи мали права державних.

Слід зазначити, що Міністерство сповідань доручило Ученому комітету розробити програми викладання Закону Божого в світських школах. Паралельно в Міністерстві народної освіти працювала аналогічна комісія, що на конкурсній основі також розглядала програми та підручники з викладання Закону Божого та історії Церкви.

Міністерство сповідань активно опікувалося проблемами життєдіяльності Київської духовної академії (КДА). Всеросійський Собор не встиг затвердити проект нового Статуту духовних академій, розробленого спеціальною комісією і схваленого Священним Синодом при патріархові. Через обструкції митрополита Антонія його не встигли винести на соборну сесію.

Та ще до обрання Антонія на Київську митрополію В.Зіньківський доручив професорові КДА П.Кудрявцеву, який очолював Учений комітет Міністерства сповідань, створити спеціальну комісію для розробки нового Статуту за московським прототипом. На час затвердження проекту на Київській кафедрі вже працював Антоній, в якого давно склалися напружені стосунки з КДА. Тому В.Зіньківський в обхід митрополита 16 серпня затвердив Статут у Раді Міністрів. Його положення, зокрема, передбачали автономію, адміністративну залежність від Міністерства сповідань, а канонічну — від Київського митрополита; впровадження обов'язкових курсів історії України, української мови, літератури і права, історії Української Церкви з відкриттям відповідних кафедр.

Для надання стипендій студентам академії уряд на друге півріччя виділив 211,9 тис. крб.

В той час як між КДА й міністерством склалися тісні стосунки, митрополит Антоній у ставленні до обох демонстрував неприязнь. Він відкинув проект реформи духовної освіти, розроблений соборною комісією на чолі з ректором академії єпископом Василієм.

Кадри православного духівництва готувалися, окрім академії, також у Холмській, Кам'янець-Подільській, Білгородській, Житомирській та інших духовних семінаріях і духовних та пасторських школах.

Держава надавала православній Церкві значну фінансову підтримку. Так, у червні уряд виділив 1 млн. 117 тис. крб. для проведення другої сесії Всеукраїнського церковного Собору. У липні було здійснено одноразову виплату всім священикам (по 650 крб.), дияконам і псаломщикам (по 325 крб.). Загалом на це було витрачено 11 млн. крб. Близько 3 млн. крб. було виділено як допомогу реевакуйованому духівництву Волині, Гродненщини, Підляшшя й Мінської губернії, а також для відбудови та ремонту храмів, зруйнованих під час світової та громадянської воєн. Майже 1,4 млн. крб. асигнувалося для допомоги позаштатному православному духівництву й церковнослужителям повітів, що були включені до України, але ще не ввійшли до складу єпархій. Одноразова грошова допомога була надана також вдовам і неповнолітнім дітям загиблих і померлих священнослужителів.

Підтримуючи православну Церкву, гетьманський уряд сподівався на взаємне сприяння з боку релігійних кіл заходам держави. Зокрема, очікувалося, що ієрархія РПЦ підтримає ідею про автономний статус українського православ'я та створення відповідного керівного церковного органу в Україні. Та якщо в ставленні до гетьмана як помазаника Божого й до держави була продемонстрована лояльність, то спроби українізації Церкви та надання їй автокефального статусу наштовхнулися на рішучий спротив єпископату. Друга сесія Всеукраїнського церковного Собору, що почалася в червні 1918 р., виявила проросійську орієнтацію переважної частини архієреїв, які й чути не бажали про українські рухи в Церкві. Це знайшло вияв у тому, що члени ВПЦР, звинувачені в політиканстві, підтримці ідеї автокефалії й т.ін., були виключені зі складу делегатів Собору.

Єпископат неприхильно реагував на виступ В.Зіньківського, лист голови української делегації на переговорах із Росією С.Шелухіна, в яких вбачалося втручання держави у церковні справи. Водночас там, де йшлося про захист державою матеріальних інтересів Церкви, архієреї погоджувалися на співробітництво.

Ще єпархіальний Собор (травень 1918 р.) висловився проти автокефалії української Церкви, але за її автономію. На другій сесії Всеукраїнського Собору було ухвалено "Положення" про орган вищого церковного управління в Україні, але до його затвердження патріархом Церкви функції належали митрополиту Київському. У вересні 1918 р. Всеросійський помісний Собор затвердив "Положення" про вищу церковну владу в Україні, визнавши автономію УПЦ. Але делегати київського Собору навіть за цих умов визнали всі рішення Всеросійського помісного Собору обов'язковими й чинними на території України. Промосковська більшість заблокувала вирішення питань, які могли б

відкрити шлях до українізації Церкви. Однією з причин невдач української партії на Соборі був брак авторитетної, інтелектуально спроможної групи ієрархів та вірних, здатних забезпечити організаційні підвалини таких перетворень.

У жовтні розпочала роботу третя сесія Всеукраїнського Собору. 14 листопада перед делегатами виступив міністр сповідань О.Лотоцький, який виклав вимоги уряду щодо юрисдикції УПЦ. "*Основна засада Української центральної влади,* — наголошував промовець, — *полягає в тому, що в самостійній державі має бути й самостійна церква. Ніякий уряд ... не може погодитись на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі. Українська Церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами. Автокефалія української Церкви — не лише церковна, а й національна необхідність. Це конечна потреба нашої Церкви, нашої держави, нашої нації...*"

Однак урядова криза не дозволила належним чином підкріпити дану позицію. До того ж, саме в цей день була опублікована сумнозвісна грамота гетьмана, яка кардинально змінювала політичні орієнтири. Відчувши зміни, що насувалися, делегати Собору майже одностайно відкинули ідею автокефалії.

І все ж гетьманський період у житті православної Церкви був надзвичайно плідний і повчальний. Церква відновила соборноправність і виступила не як елемент державної структури, а як суспільна самодостатня інституція. Діалог між Українською державою і православною Церквою не лише виявив больові точки у взаєминах, а й вказав на шляхи подолання їх у самій Церкві та можливості для її оновленої ролі в національній державі.

НАУКА Й КУЛЬТУРА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Незважаючи на скрутний час, гетьманський уряд і особисто П.Скоропадський виявили розуміння того, що без підтримки науки, освіти, мистецтва не можна успішно вирішувати й інші питання державного будівництва. Саме Гетьманській державі належить пріоритет заснування Української академії наук, про що мріяло кілька поколінь діячів української культури й науки. Велику підготовчу роботу зі створення академії провів міністр народної освіти М.Василенко, який зумів залучити до цієї справи видатного вченого В.Вернадського. Міністр склав списки вчених, яких було б бажано залучити до наукової діяль-

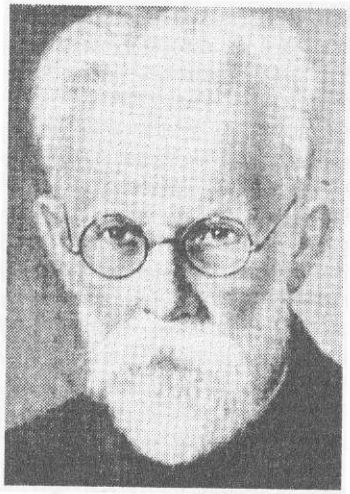

Рис. 28. Перший президент Української академії наук В.Вернадський. 1918 р.

ності в Україні, й зумів переконати кількох із них переїхати з Росії. Академік В.Вернадський очолив комісію з питань заснування УАН, в якій над підготовкою відповідних документів працювали Д.Багалій, М.Кащенко, Г.Павлуцький, О.Сперанський, Є.Тимченко, В.Модзалевський, В.Перетц та інші.

Комісія виробила проекти головних установчих документів: про створення УАН, про Статут УАН, про штати УАН, про кошти УАН. Обґрунтовуючи законопроект про академію, М.Василенко доповідав Раді Міністрів: "*Коли в Києві закладається Українська Академія наук, то це викликається не самісінькими науковими інтересами. З цим пов'язуються міркування величезної національної та державно-економічної ваги... Викликають академію до життя, з одного боку, зріст та поглиблення національної свідомості українського громадянства, а з другого, — необхідність невидно підняти виробливість та трудову міць українського народу та й використати в як найвищій мірі виробливі сили*".

Справу створення УАН довів до логічного завершення наступний міністр народної освіти, П.Стебницький, за якого уряд ухвалив усі розроблені документи. 14 листопада П.Скоропадський затвердив закон про заснування Української академії наук як державної установи в безпосередньому віданні верховної влади. На академію покладалися функції поширення й поглиблення наукових установ. УАН складалася

з трьох відділів: історико-філологічних, фізико-математичних та соціальних наук. До першого затвердженого гетьманом списку з 12 академіків увійшли Д.Багалій, А.Кримський, М.Петров, С.Смаль-Стоцький, В.Вернадський, С.Тимошенко, М.Кащенко, П.Тутковський, М.Туган-Барановський, Ф.Тарановський, В.Косинський та О.Левицький. Першим президентом УАН став В.Вернадський.

Попри фінансові труднощі, уряд знайшов можливість налагодити гідне фінансування академії. Штатні академіки за оплатою прирівнювалися до заступника міністра. Вірогідні асигнування виділялися на різноманітні дослідницькі програми й напрямки наукового пошуку. В системі УАН створювалися не лише інститути, а й Національна бібліотека, Ботанічний сад, астрономічна обсерваторія, музеї, видавнича база — всього 45 структур.

Академія дістала режим максимального сприяння, одержавши статус самоврядної юридичної особи, а також право заснування наукових закладів, безмитного й позацензурного отримання літератури та наукового обладнання, присвоєння ступеня доктора наук, організації наукових форумів. Усі наукові видання УАН повинні були виходити українською мовою, а за бажанням автора — й іншими мовами.

Від часу свого заснування академія розпочала активну діяльність і, незважаючи на зміну влади й політичних настроїв, протягом десятиріч залишалася головним осередком наукових знань і фундаментальних досліджень.

Підвищеною увагою гетьманського уряду користувалася вища освіта. Окрім діючих університетів у Києві, Харкові, Одесі та Новоросійську, 1 липня було відкрито ще два навчальні заклади — Київський та Кам'янець-Подільський державні українські університети. Спроба українізації університету св.Володимира в Києві за часів УЦР успіху не мала. Тому Міністерство народної освіти вирішило піти іншим шляхом, створюючи нові університети з українською мовою викладання та широким спектром українознавчих дисциплін.

Уряд всіляко підтримував вищі навчальні заклади, які відігравали провідну роль у підготовці спеціалістів високої кваліфікації, надавши статус державних київським політехнічному та комерційному, харківським ветеринарному, комерційному, технологічному, Катеринославському гірничому, Ніжинському історико-філологічному інститутам (останньому надали статус державного університету).

За доби гетьманату розпочали роботу щойно утворені архітектурний та клінічний інститути в Києві, політехнічний та сільськогосподарський — в Одесі, Український історико-філологічний факультет у Полтаві.

Рис. 29. Г.Світлицький. Марусина хата. Олія. 1918 р.

Уряд розробив струнку тарифну сітку оплати праці викладацько-професорського складу та заснував стипендії для студентів.

Неослабною увагою Української держави була оточена початкова й середня школа. В липні Міністерство народної освіти видало розпорядження про утворення національної нижчої початкової школи, яким передбачався перехід на українські підручники та мову викладання, в російськомовних гімназіях і реальних училищах запроваджувалися українознавчі предмети. Істотно змінювалися програми учительських семінарій, які наближали підготовку педагогічних кадрів до реальних суспільних потреб.

Уряд виділив 350 стипендій для незаможних учнів української національності, взяв на баланс держави 40 чоловічих гімназій, відкритих за ініціативою М.Василенка. Для цього було асигновано 4 млн. крб. На підвищення заробітної плати вчителям лише в жовтні-листопаді Державна скарбниця видала майже 29 млн. крб.

На кінець 1918 р. з 836 діючих гімназій (161 державна, 409 громадських, 268 приватних, 474 хлоп'ячі й 362 дівочі) 150 були українізовані. Так формувалася національна школа, яка мала вирішувати завдання, співзвучні загальнодержавним тенденціям розвитку.

В часи Української держави спостерігалась активізація мистецького життя, що дало підстави дослідникам говорити про розквіт національних закладів культури в той період. Численні факти підтверджують таку думку.

У складі Міністерства народної освіти та мистецтва було створено Головне управління мистецтва і національної культури, яке мало автономний бюджет. Крім того, уряд виділяв цільові кошти на охорону пам'яток старовини, археологічні дослідження, підтримку творчих колективів тощо. Так, у вересні 600 тис. крб. було асигновано на заходи щодо охорони пам'яток культури.

Бережливе ставлення до історико-культурної спадщини народу України виявилось у реальній підтримці музейної справи. Держава дбала про життєдіяльність усіх 36 музеїв, заснованих до революції.

Прагнучи, щоб українська театральна й музична культура вийшла на європейський рівень, П.Скоропадський особисто опікувався творчими колективами, які могли знайомити українську публіку з кращими зразками світового мистецтва. У травні уряд виділив 165 тис. крб. то-вариству "Національний театр", ініціаторами створення якого були трупа М.Садовського, "Молодий театр" Л.Курбаса та Музично-драматична школа ім. М.Лисенка. У серпні було створено Державний драматичний театр, творчий колектив якого склали відомі російські та українські актори й режисери. У жовтні на базі Національного зразкового театру за рішенням уряду почав діяти Державний народний театр під керівництвом П.Саксаганського, в якому працювали М.Заньковецька, Г.Затиркевич-Карпинська, І.Замичковський та інші видатні митці.

За активного сприяння Міністерства народної освіти і мистецтва було створено Перший український національний хор у Києві, Державну капелу бандуристів Г.Хоткевича, про що подбав сам гетьман. Уряд асигнував 66 тис. крб. на заснування Державного симфонічного оркестру ім. М.Лисенка. Оркестр працював під керівництвом А.Горєлова, диригували в ньому Р.Глієр, Ф.Блуменфельд та Ф.Бертьє. Плідно працювали Київська, Одеська й Харківська консерваторії. В 1918 р. активно творили М.Вериківський, Г.Верьовка, Б.Лятошинський, Л.Ревуцький, П.Демуцький та інші діячі музичного мистецтва.

Українська академія мистецтв, очолена Г.Нарбутом, готувала спеціалістів малярства, різьбярства, гравюри, художніх промислів, будівництва. В цей час розпочинає працювати Одеське вище художнє училище.

Увага гетьманського уряду до проблем культурно-мистецького процесу, народної освіти зумовлювала піднесення творчих сил, сприяла збагаченню духовного потенціалу народу й держави.

* * *

Різка зміна зовнішньополітичної ситуації спричинила дестабілізацію гетьманського режиму. Та ще більшу загрозу для нього становили внутрішньополітичні обставини. Національний союз під проводом В.Винниченка об'єднав протигетьманські сили й розпочав підготовку повстання, заручившись підтримкою російських більшовиків.

У відповідь на дії опозиції Міністерство внутрішніх справ заборонило скликання Національного конгресу, призначеного на 17 листопада. Це стало причиною урядової кризи, внаслідок якої гетьман сформував уряд, в якому вже не було представників Національного союзу.

Переорієнтація гетьмана на проросійські сили віддавала козирі в руки антигетьманським силам, які 13 листопада утворили Директорію в складі В.Винниченка, С.Петлюри, Ф.Швеця, А.Макаренка й П.Андрієвського. Успіх повстання забезпечила підтримка Директорії з боку Є.Коновальця (січові стрільці), отамана Болбочана, Сірожупанної дивізії, Чорноморського козачого коша. Збройні сили, на які спирався гетьманський режим, значно поступалися повстанцям. Це показав бій під Мотовилівкою, де гетьманські війська були розбиті, після чого відступили до Києва. В кінці листопада вплив П.Скоропадського обмежувався столицею, в якій також активно діяли повстанські сили. Німецькі частини, які ще залишалися на території України, дотримувалися нейтральної позиції, тож за цих умов гетьману не залишалося нічого іншого, як відректися влади.

Причиною невдоволення широких верств українського суспільства політикою гетьманського режиму переважна більшість істориків вважає її низьку соціально-економічну ефективність і те, що держава того періоду будувалася на підмурках консервативної ідеї. З цим важко не погодитись. Але не варто замовчувати й брак національних елементів і спрямованості, хоч він, можливо, й не був таким яскраво вираженим, як у часи Центральної Ради.

Найімовірніше, режим гетьмана П.Скоропадського був приречений на невдачу вкрай складним і несприятливим збігом зовнішніх і внутрішніх обставин, які стали вирішальними для його долі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

УНР У ЧАСИ ДИРЕКТОРІЇ

§1. Початковий період діяльності Директорії

ПОВСТАНСЬКА СТИХІЯ

Центром підготовки антигетьманського повстання стала Біла Церква, куди прибув звільнений державною вартою С.Петлюра. Звідси по Україні почалося поширення універсалу із закликом до повстання. Створений у Києві Український революційний комітет, у свою чергу, оприлюднив написану Винниченком "Відозву до населення", в якій засуджувався гетьманський режим і містилися революційні гасла. С.Петлюра, авторитет якого в масах швидко зростав, був проголошений Головним отаманом військ, що рухалися на Київ. Перші воєнні успіхи, підкріплені обіцянками "землі і волі", звільнення від іноземних зайд, привертали до повстання дедалі більші сили. На бік повстанців стали генерал О.Осецький, полковники Г.Тютюнник, Н.Павленко, О.Хилобоченко, А.Мельник, Є.Коновалець. Навіть деякі гетьманські підрозділи, як, наприклад, Лубенський полк полковника Ю.Отмаритейна, переходили під командування Петлюри.

До антигетьманського руху долучився отаман Зелений, який сформував у районі Обухова 10-тисячний загін (Дніпровську дивізію) й перекрив рух річкового транспорту по Дніпру.

Однак незабаром стало очевидним, що, крім селян, міської молоді, рух охопив маргіналізовані, а то й кримінальні елементи, які сподівалися на поживу після взяття Києва. Моральний стан злюмпенізованих збройних загонів, як і загальну їх кількість та дії, ніхто не контролював. Україну поступово затоплювала хвиля отаманщини. На цьому тлі поглиблювалися розбіжності між керівниками Директорії в особі В.Винниченка і С.Петлюри. Перший звинувачував Головного отамана в узурпації керівництва повстанням і переведенням його в стихійне русло. Лідери Директорії, за словами її Голови, вживали всіх засобів, щоб надати рухові не "геройський", а "соціальний і національно-республіканський характер, щоб викликати в масах ідею народної й

української боротьби з експлуататорськими клясами", підкреслювали скрізь назву "республіканські війська", "революційно-республіканська", а не "петлюрівська" армія.

Та стихія брала своє. Навіть один із прихильників Головного отамана В.Прохода визнавав: "*В цей бурхливий період військово-повстанські частини росли, як гриби по дощі, але залишені без належного керівництва й певного напрямку також і скоро зникали. Про Директорію, про її національно-державну працю та напрям її на майбутнє вояки не знали. Кожний висвітлював те чи інше явище національної політики по-своєму...*"

Характер повстання значною мірою визначався особистісними рисами його організаторів і натхненників. Образ С.Петлюри асоціювався в селянських і солдатських масах із безстрашним отаманом, який суцільно відданий українській національній справі й не зупиниться "*перед будь-якими перешкодами в ім'я народної свободи*". За словами сучасника тих подій М.Могилянського, С.Петлюра — це "*трагічний символ України*", значно більш національний, ніж Винниченко, "*людина з наполегливим характером та величезним честолюбством, отруєний отрутою випадково впавшої йому до рук влади. Не теоретик і не мислитель — він один вміє організувати і діяти. Риси гайдамаччини живі в ньому... Петлюра майстерно орієнтується у скрутних ситуаціях, вміє впливати на людей і організовувати їх*". Головний отаман був схильний до силових рішень і відстоював принцип сильної влади. На відміну від С.Петлюри, В.Винниченко схилявся до лівого радикалізму й прагнув виростити соціалізм на українському ґрунті. Особиста непримиренність двох лідерів антигетьманського руху посилювала анархістські, стихійні елементи в ньому та величезною мірою вплинула на подальший хід подій.

У цілому ж слід відзначити, що ініціатори повстання не спромоглися генерувати й поширити власні програмні ідеї, забезпечити організаційні засади руху, ще раз демонструючи розпорошеність, неузгодженість українських сил, що орієнтувалися на суверенне національне державотворення.

В ЕПІЦЕНТРІ ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ

Спробу об'єднати українські демократичні сили здійснив Український революційний комітет, створений при ЦК УСДРП (В.Чехівський, А.Пісоцький та інші). Згодом його склад поповнили З.Висоцький, Б.Мартос, М.Порш, В.Мазуренко, Л.Михайлов.

Рис. 30. Голова Директорії УНР С.Петлюра

Намагаючись налагодити зв'язки з соціалістичними партіями, ревком творив підґрунтя для згуртування й "*вироблення спільної принципової платформи і ... тактики в підготовці повстання*". При цьому він контактував не лише з Демократичним центром, створеним лівими партіями, а й із робітничими профспілками.

Ще до прибуття Директорії в Київ, 14 грудня, ревком передав тимчасові владні повноваження раді комісарів. Наступного дня було проголошено про відновлення Української Народної Республіки в особі "Народного уряду республіканської Директорії". Та оскільки членів Директорії в столиці ще не було, тут щодня відбувалися спільні засідання ревкому й ради комісарів. Ухвалені рішення прямим зв'язком узгоджувалися з Директорією. Тривали постійні консультації з партіями соціалістичної орієнтації "*щодо конструкції державної влади і ближчих завдань революційної демократії*", а вже 17 грудня представники Демократичного центру брали участь у засіданні ревкому й ради комісарів.

Рис. 31. Член Директорії УНР А.Макаренко

16 грудня в Києві зібралися члени Українського національного союзу, які оголосили, що влада з цього часу належить УНС, ревком скасовується, а формування уряду здійснюватиметься з прибуттям Директорії.

Таким чином, стало очевидним, що і цього разу сподіватися на єдність дій українських партій не доводиться. Свій внесок у поляризацію політичних сил зробив командир Осадного корпусу січових стрільців Є.Коновалець, який взяв на себе одноособову владу в Києві до приїзду Директорії.

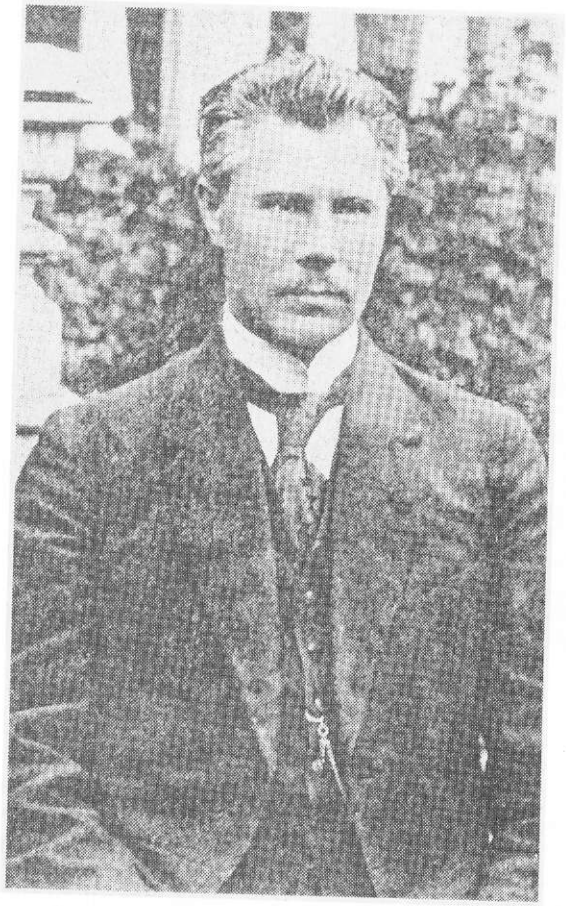

Рис. 32. Член Директорії УНР, професор Ф.Швець

19 грудня в столиці відбулися урочистості з приводу прибуття Директорії, яку при в'їзді очолював С.Петлюра верхи на білому коні. Однак наступні дні показали, що на шляху розбудови нової держави більше проблем і перешкод, аніж тріумфів. Розуміючи складність політичної ситуації, Директорія спершу робила кроки для єднання українських сил. Членами призначеного нею 26 грудня уряду на чолі з В.Чехівським стали представники всіх партій, які входили до УНС.

Але вже перший офіційний програмний документ Директорії — груднева декларація — поглибив розшарування політичних сил. Першим етапом перетворень, як вказувалося в документі, мало стати вирішення аґрарного питання шляхом передачі землі безземельним і малоземельним селянам, скасування робітничого законодавства Гетьманської держави, відновлення 8-годинного робочого дня, права на колективні договори, страйки, діяльність профспілок. Наступний і головний етап передбачав створення владних структур. Директорія проголошувала себе тимчасовою владою, яка готує умови для передачі своїх повноважень народоправним органам. Головною умовою, що висувалася при цьому, повинно було стати усунення паразитуючих класів від управління державою. Проміжним етапом державотворення мав стати Конгрес трудового народу як форма тимчасового революційного представництва трудящих мас, що дістане всі верховні права вирішувати найголовніші питання політичного й соціально-економічного життя держави. Наступним етапом розбудови демократичного устрою мало стати скликання Установчих зборів, яким делегуватимуть повноваження вищого органу влади.

У декларації маніфестувалося прагнення Директорії досягти національної злагоди та єдності трудової демократії. Однак саме це завдання виявилося їй не під силу.

Шукаючи власну нішу в суспільно-політичній системі координат, УНС дистанціювався від політики Директорії, що вийшла з його надр, і поспішив заявити про небажання нести відповідальність за її наслідки. Діячі союзу сформулювали його завдання таким чином: спрямувати діяльність на об'єднання широких верств населення, а щодо влади "*триматися чисто як контроль над адміністративними інституціями*".

Наріжним каменем, що відігравав роль вододілу між різними політичними угрупованнями, стало питання про форми влади в Україні. Ще 12-14 грудня у Вінниці Директорія провела "Державну нараду", на яку були запрошені представники різних партій. Тоді представники УСДРП (незалежники) відстоювали радянську форму організації влади, більшість есерів — парламентарну, центральна течія УПСР — "трудовий принцип". Селянська спілка виступила за негайне скликання Установчих зборів. Після тривалого обміну думками вирішено було обстоювати "трудовий принцип" державотворення, який ґрунтувався на усуненні від управління експлуататорських класів.

Така позиція не знайшла підтримки членів УПСР, які погодилися вважати легітимною лише ту владу, яку обере український парламент. При цьому федералісти вважали, що до процесу формування органів влади потрібно залучити представників усіх націй і класів.

УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ ДИРЕКТОРІЇ У. Н. Р.

Ми, Директорія Української Народньої Республіки, даємо цю приводну урочисту обітницю, що вірно будемо служити Народові України і утвореній ним Українській Народній Республіці; волю синів її, національну, релігійну та горожанську, невпинно боронитимем; всі свої сили обіцяємо покласть, аби закріпити народньо-республіканський устрій України основним законом. Організованню - виявленій волі народа будемо коритися; в державному управлінню будемо керуватись тільки волею народа про його добробут і благо Республіки; стоятимем на сторожі її інтересів та скарбів, ні в чому не порушимо її законів, пильно стежити будем, аби встановлені закони ретельно й справедливо всіма виконувались і права ні в чому не порушувались."

НАРОДЕ УКРАЇНИ!

Отдаючи сили свої на боротьбу, за долю рідного краю, сьогодня ми приносимо приводну урочисту обітницю, вірно служити своєму народові на принципнім боротьби, доки не звільнимо нашу Україну від усіх ворогів, доки знеможений народ наш не стане на певний шлях спокою і добробуту, доки під захистом міцної республіканської влади не стане він вільним господарем Рідного Краю й доки не закріпить здобуту землю і волю.

З зак. 14. X. 1919. м. Кам'янець-Подільський.

Висока Директорія У. Н. Р.
А. Макаренко Ф. Швець С. Петлюра.

Рис. 33. Урочиста Обітниця Директорії УНР

Якщо Директорія не визнавала ради робітничих та селянських депутатів як можливу форму державної влади, то частина делегатів IV з'їзду УСДРП (січень 1919 р.) наполягала на впровадженні рад і соціалістичних принципів господарювання. Голова уряду УНР В.Чехівський поділяв ці погляди, тоді як голова Директорії В.Винниченко відмовився від своєї власної позиції й заперечував необхідність передачі влади радам. Зрештою, з'їзд ухвалив рішення про необхідність скликання парламенту та створення органів місцевого самоврядування шляхом здійснення загального виборчого права.

Суперечки навколо вказаних питань спонукали Директорію скликати другу "Державну нараду" 16 січня 1919 р. В.Винниченко сформулював погляди на шляхи державного будівництва: 1) курс Директорії на скликання Трудового конгресу; 2) встановлення диктатури пролетаріату у вигляді рад; 3) встановлення військової диктатури. Останню позицію підтримали представники січових стрільців О.Назарук та Ю.Чайківський, хоча їхні погляди поділяли далеко не всі Збройні сили УНР. Так, більшовицька орієнтація отаманів Зеленого і Григор'єва невдовзі виявилася в переході на бік радянських військ. Українські соціал-демократи М.Порш та І.Романченко різко засудили будь-які прояви диктатури. О.Янко (Селянська спілка) та М.Шаповал (УПСР) пропонували відкрити дорогу до влади радам, оскільки це, за їхніми словами, було волевиявленням народу. Сам Петлюра висловився і

проти диктатури, і проти рад. Більшість учасників наради домоглися орієнтації на ідею Трудового конгресу, хоча в цілому ця зустріч засвідчила подальшу диференціацію політичних сил. Про глибокий розкол дає підстави говорити й позиція Всеукраїнської ради селянських депутатів, яка поставила вимогу негайної передачі влади виконкомам селянських і робітничих рад.

ТРУДОВИЙ КОНГРЕС

23 січня 1919 р. в Києві було скликано Трудовий конгрес. Він розпочав роботу урочистостями з приводу соборизації України — затвердження акта об'єднання УНР і ЗУНР, ухваленого в Станіславі 3 січня. Детально про ці події йтиметься нижче. Підкреслимо лише, що в Західноукраїнській області (ЗО), як стала називатися територія ЗУНР, залишалися старі органи влади, які не завжди виявляли згоду працювати в унісон із державними структурами УНР. До речі, 36 делегатів із 400, які прибули на конгрес, були посланцями західноукраїнського регіону.

Трудовий конгрес проходив під тиском обставин, які впливали на порядок денний його роботи і характер дискусій: до Києва наближалися радянські війська. Внаслідок цього головним питанням стало визначення орієнтації та вибору союзника в особі Антанти чи більшовиків. Від його вирішення залежав і вибір форми влади в Україні.

У виступах представників УСДРП (незалежників), лівих УПСР, бундівців проводилася думка про замирення з радянською Росією і встановлення радянської влади. Однак більшість делегатів, серед них В.Винниченко і С.Петлюра, різко відкидали таку політичну лінію, вбачаючи в ній шлях до національного поневолення Москвою. М.Грушевський обстоював план організації державної влади у формі трудових рад. Та навіть така поміркована, центристська позиція не знайшла співчуття серед більшості депутатів, які надмірно захопилися національним аспектом справи. Вони й чути не хотіли про будь-які кроки зустрічного характеру, про можливість компромісу.

І все ж після тривалих дискусій 28 січня був ухвалений "Універсал Трудового конгресу України", який став підсумковим і синтезував положення декларації фракції УСДРП, підтриманої центристською частиною есерів, Селянською спілкою та делегатами ЗУНР.

У документі зазначалося, що вища влада передається Директорії, виконавчі функції має здійснювати Рада народних міністрів, підзвітна Трудовому конгресові, а в перервах між його засіданнями — Дирек-

торії. На місцях владу повинні були взяти представники РНМ під контролем губернських і повітових трудових рад. Останні обиралися пропорційно з представників селянства та робітників.

Підготовка документів наступної сесії Трудового конгресу покладалася на 6 комісій: з оборони республіки, земельну, освітню, бюджетну, закордонних справ, харчових справ. Крім того, уряд і комісії мали виробити інструкцію про вибори до трудових рад і закон про вибори Всенародного парламенту Незалежної Соборної Української Республіки.

Конгрес доручав Директорії та Раді народних міністрів працювати в напрямі вирішення таких завдань: а) здійснення земельної реформи шляхом передачі землі трудящим селянам без викупу; б) ліквідації безробіття серед пролетарських верств шляхом відновлення роботи промислових підприємств; в) оборони незалежності республіки. Та заклик Трудового конгресу до народу стати на збройний захист УНР був запізнілим. Більшовики вже захопили значну частину України, а республіканські війська або переходили на бік радянських чи денікінських військ, або не бажали воювати. Лише січові стрільці самовіддано тримали фронт, але цього було явно замало.

В кінці січня Директорія змушена була залишити Київ і 2 лютого перебралася до Вінниці.

ДИРЕКТОРІЯ ТА БІЛЬШОВИКИ: ВІД СПІВРОБІТНИЦТВА ДО ВІЙНИ

У перебігу підготовки й проведення повстання проти гетьмана П.Скоропадського і В.Винниченко, і В.Чехівський інтенсивно співпрацювали з більшовиками. Під час переговорів російської делегації з гетьманським урядом вони контактували з Х.Раковським і Д.Мануїльським, координуючи зусилля для його повалення. В.Чехівський зголосився на пропозицію Директорії очолити уряд лише за умови союзу з радянською Росією, встановлення влади рад в УНР і недоторканності державного суверенітету України. Обстоюючи незалежність республіки від зазіхань західних держав, майбутній голова РНМ та Міністерства закордонних справ не сподівався, що найбільша загроза нависає якраз із боку більшовиків, яким він симпатизував.

Оцінюючи позицію Тимчасового робітничо-селянського уряду України (ТРСУУ) на чолі з Г.Пятаковим, що виник 28 листопада 1918 р. в Курську й тримався на російських багнетах, деякі історики перебільшують його лояльність стосовно Директорії. Як приклад наводиться той факт, що в маніфесті, виданому новоствореним урядом,

поряд із антигетьманськими гаслами міститься осуд на адресу імперіалістичної експансії західних держав щодо України, але немає випадів на адресу УНС чи Директорії. Додатково порівнюються маніфест ТРСУУ та декларація Директорії, які аналогічно трактують шляхи вирішення соціальних питань, впровадження народовладдя й звинувачують буржуазно-поміщицький режим гетьманату в гнобленні народу. Це дало підстави для тверджень про можливість у листопаді-грудні 1918 р. порозуміння між головними революційними силами в Україні — Директорією і радянським урядом. Такий підхід думок здається дещо поверховим. Лівизна програмних засад партій, що сформували Директорію, уряд УНР, соціалістичний склад цього уряду зовсім не означали автоматичного перетворення радянської Росії та українських більшовиків у союзника України. Відомо, як більшовики ставилися до споріднених за платформою партій — есерів, меншовиків і т.ін. Щонайменша ознака опозиційності чи незгоди з політичною лінією РСДРП(б) викликала шалений моральний натиск, який часто переростав у фізичне знищення противника. Коли в кінці листопада - на початку грудня 1918 р. більшовики не робили різких випадів на адресу українських революційних сил, це не означало, що до їхніх планів не входила радянизація України. Просто до часу вони не афішували своїх намірів. Тому міркування з приводу "втраченого шансу" стосовно "національної згоди" може вестися виключно в риторичному ключі. Вся логіка дій більшовиків Росії та України доводить, що такого шансу просто не існувало, а отже — не можна звинувачувати діячів УНР у тому, що вони його не використали.

Дане твердження не може спростувати й та обставина, що в повстанні проти гетьмана в складі 1-ї та 2-ї українських повстанських дивізій під командуванням М.Кропив'янського та В.Ауссема брали участь підрозділи В.Примакова, М.Щорса, В.Боженка. 30 листопада розпорядженням ТРСУУ дивізії були перетворені в Українську радянську армію під командуванням В.Антонова-Овсієнка, причому їх очолили інші воєначальники — І.Локатош і Н.Бобирьов. У кінці 1918 р. ця армія оволоділа Шосткою, Глуховом, Куп'янськом, Новгородом-Сіверським, а на початку січня 1919 р. — Харковом і Черніговом.

На ноти Директорії російський Раднарком в особі Г.Чичеріна відповів: "*Ніякого війська Російської Соціалістичної Радянської Республіки на Україні немає. Військова акція на українській території в цей момент проводиться поміж військом Директорії та військом Українського Радянського Уряду, який є цілком незалежним*". Насправді ж Москва намагалася за допомогою зброї підпорядкувати

Україну своєму впливу, щоб використати її сировинно-продовольчу базу для розв'язання власних соціально-економічних проблем.

4 січня В.Антонов-Овсієнко очолив уже Український фронт, що наступав на Лівобережжі. 16 січня Директорія відповіла оголошенням війни радянській Росії, хоча до Кремля був надісланий запит стосовно переговорів про мир і рівноправний товарообмін. Більшовицькі лідери прийняли пропозицію, і до Москви вирушила українська делегація на чолі з С.Мазуренком. Посланці УНР намагалися вести гнучку лінію в питанні про союз із радянською Росією в боротьбі проти контрреволюційних сил на півдні (Кубань, Дон, Крим), погодившися лише на таємний план відсічі ворогам революційної демократії. Москві пропонувалося взяти на себе роль посередника на переговорах між УСРР та УНР за умови впровадження радянської системи влади й стати ґарантом безпеки України перед іноземним втручанням. Поки тривали переговори, радянські війська стрімко рухалися на захід, зайнявши 19 січня Полтаву, а 26 — Катеринослав. Коли вони наближалися до Києва, Ленін та Чичерін з боку РРФСР і Мазуренко з боку УНР підписали мирну угоду на умовах, запропонованих Директорією. С.Петлюра, який відкидав будь-які поступки більшовикам і прагнув до узурпації влади, зайняв жорстку позицію й вирішив діяти силою. Однак 5 лютого радянські війська були вже в Києві, а наступного дня в Харкові розпочалися переговори між РНМ УНР та урядом УСРР, який на той час очолив Х.Раковський.

§2. Внутрішня політика Директорії

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 р.

Функції вищого виконавчого органу УНР, згідно з наказом Директорії від 26 грудня 1918 р., покладалися на Раду народних міністрів, очолювану В.Чехівським. Міністрами були призначені: внутрішніх справ — О.Міцюк, земельних — М.Шаповал, морських — М.Білінський, продовольчих — Б.Мартос, мистецтв — Д.Антонович, народного здоров'я — Б.Матюшенко, торгу й промисловості — С.Остапенко; виконувачами обов'язків міністрів: військових справ — О.Осецький, народної освіти — П.Холодний, юстиції — С.Шелухін, фінансів — В.Мазуренко, праці — Л.Михайлів; керівником Міністерства шляхів сполучення — К.Пилипчук, керівником управління культів — І.Липа, Державним контролером — Д.Симонів, виконувачем обов'язків Державного секретаря — І.Сніжко. В.Чехівський за сумісництвом очолював Міністерство закордонних справ.

У такому вигляді уряд працював лише півтора місяця, і вже 13 лютого Директорія змінила його склад, поставивши на чолі РНМ С.Остапенка. Наступного дня новий уряд видав тимчасовий Закон "Про порядок внесення і затвердження законів в Українській Народній Республіці", що мав регулювати стосунки РНМ з Директорією. Відповідно до цього документа, законопроекти готувалися міністерствами й подавалися Голові уряду, після чого той виносив їх на розгляд РНМ або її Кабінету (в складі 6 міністрів та Державного контролера). Після схвалення законодавчі акти редагувалися в Державній канцелярії і лише тоді розглядалися й затверджувалися Директорією, набуваючи чинності. Даний закон містив одне положення, яке нівелювало його регулятивні можливості щодо розмежування компетенції вищих органів влади: у надзвичайних випадках він дозволяв видавати закони та постанови без попередньої ухвали РНМ чи її Кабінету. Це розв'язувало руки Директорії, яка дістала право втручатися в діяльність уряду.

У березні представники УПСР та УСДРП передали Директорії доповідну записку, в якій була поставлена вимога пошуку компромісу з радянською Росією і встановлення радянської форми правління, що вже стала фактом. Тоді ж свою "декларацію" передали Директорії січові стрільці. Знесилені боротьбою з більшовиками, недовір'ям населення, яке бачило в них винуватців своїх страждань, січовики погоджувалися на радянський лад заради наведення порядку. Але поставлена перед необхідністю вибору Директорія на "Державній нараді" 11 березня так і не змогла виробити будь-яке рішення: Петлюра відстоював трудовий принцип організації влади, Остапенко рішуче відкидав його.

Тим часом більшовики витіснили Директорію з Проскурова до Кам'янця-Подільського. Параліч влади за фактичної бездіяльності уряду активізував опозицію на чолі з М.Грушевським. 20 березня в Кам'янці-Подільському відбувся повітовий селянський з'їзд, в роботі якого брали участь представники місцевого гарнізону та кількох підприємств. З'їзд назвав себе "Трудовим конгресом" і затвердив гучну резолюцію, що оголосила Україну самостійною, незалежною державою, в якій уся влада належить об'єднаним радам робітничих і солдатських депутатів.

Скориставшись повним безладдям, опозиція разом з делегатами з'їзду сформувала "Комітет охорони республіки" на чолі з В.Чехівським і почесним співголовою М.Грушевським. У відозві 22 березня комітет оголосив себе "*тимчасовим представництвом центральної влади Республіки*", метою якого є подолання дезорганізації державного апарату. Комітет не обмежився заявами: він призначив комісарів до всіх міністерств, зупинив панічну евакуацію, намагався навести порядок у військах. 28 березня у зв'язку зі стабілізацією обстановки на фронті й налагодженням зв'язків між різними ланками влади комітет припинив своє існування.

Кам'янецькі події актуалізували полівіння політичної платформи Директорії. 9 квітня вона затвердила склад нового уряду на чолі з Б.Мартосом. У своїй декларації Голова РНМ констатував соціалістичну орієнтацію уряду, його бажання зміцнювати демократичний лад шляхом утворення робітничо-селянських трудових рад. На утримання цих державних органів виділялися спеціальні кошти.

Однак реальних можливостей щось змінити на краще в змученій війною країні новий уряд не мав. До господарської руїни, загального хаосу додавалася руйнівна сила отаманщини.

ОТАМАНЩИНА

Ситуацію, що склалася в той час в Україні, влучно описують у книжці "Українська державність у 1917-1919 рр." Ю.Павленко та Ю.Храмов: "*Складалась якась квазіфеодальна система військових лідерств, стихійно, майже номінально згрупованих у пухку піраміду ієрархічного підпорядкування. "Могутні отамани", як П.Болбочан на Слобожанщині чи М.Григор'єв на Херсонщині, зрадивши свого часу гетьмана, тепер, визнаючи верховне лідерство С.Петлюри, ставали напівсамостійними військовими правителями областей, що за територією дорівнювали середньовічним князівствам чи герцогствам. На рівні окремих міст і повітів висувалися свої отамани, які для контролю над такими територіальними одиницями призначали довірених людей, що відповідали особисто перед ними. Все це доповнювалося сумбурною і безграмотною, суперечливою лівою популістською демагогією, широкими обіцянками та різким падінням дисципліни, а революційні гасла, як завжди в таких випадках, сприймалися напівкримінальними елементами як санкціонування погромів та грабежів*".

Серед отаманів, які мали найбільший вплив, вирізнялася постать П.Болбочана, кадрового офіцера, який підтримував у своєму Запорізькому корпусі сувору дисципліну. На території Харківщини й Полтавщини, яку він контролював, діяльність демократичних інституцій та органів самоврядування практично зводилася нанівець. У листопаді 1918 р. він не лише розігнав променшовицький робітничий з'їзд, а й розстріляв кількох його організаторів. Отаман вважав, що робітники Донбасу, Слобожанщини, Херсонщини, які прибули на з'їзд, мають проросійську орієнтацію й тому становлять загрозу українській владі. На Полтавщині Болбочан діяв більш "м'якими" методами: за його наказом делегатів з'їзду Селянської спілки лише випороли різками й розігнали.

На вимогу Винниченка надіслати до Болбочана комісара Директорії Петлюра відповів незгодою, взявши його під захист.

На відміну од Болбочана отамани Григор'єв (Херсонщина) і Зелений (він контролював територію на південь від Києва) більше схилялися до радянської форми влади. Саме це породило їхні хитання між Директорією та більшовиками, а потім і перехід на бік останніх.

Отаманська сваволя охопила цілі губернії: на Чернігівщині тероризував місцеве населення "червоний курінь смерті" отамана Ангела, на Волині — "чорний курінь смерті" отамана Гуцоля, на Поділлі "володарював" загін під командуванням Шепеля. Всі вони лише для підвищення власної значущості номінально визнавали зверхність Головного

отамана, але в дійсності вплив С.Петлюри обмежувався спочатку Києвом, а потім іншими містами, в яких він перебував.

Якщо згадані воєначальники формально підпорядковувалися Директорії, то Н.Махно відкрито ігнорував її. Дійшло до прямих сутичок, і, відступаючи з Катеринослава разом із більшовиками, махновці в боях з петлюрівськими підрозділами отамана Самокшина зазнали великих втрат.

У широких верствах українського суспільства визрівало невдоволення розгулом анархії, терору та безвладдя. Директорія неухильно втрачала авторитет в очах трудящих, що особливо виявлялося на півдні та сході України, де сильніше відчувалися вплив більшовиків і безоглядні диктаторські заходи отаманів. Робітники й селяни дедалі частіше зі зброєю в руках виступали проти місцевих сатрапів, які здебільшого займалися реквізиціями та насильствами.

Невдоволення режимом особистої влади Петлюри зростало й серед військових. У день річниці гетьманського перевороту, 29 квітня 1919 р., командувач південно-західного фронту В.Оскілко підняв заколот, спрямований проти Головного отамана й уряду. В наказі "Військам Української Народної Республіки" він оголосив про усунення РНМ і Головнокомандування та свій вступ у командування всіма збройними силами Наддніпрянщини. Переворот В.Оскілка відбувся за підтримки члена директорії О.Андрієвського та лідера ЗО УНР Є.Петрушевича. Поділяючи позицію соціалістів-самостійників і народних республіканців, В.Оскілко засудив ліві соціалістичні партії за початок переговорів із радянською Росією та згоду на введення радянської форми правління. У відозві "До губернських, повітових, волосних управ, до всіх земельних управ, до міських самоврядувань" В.Оскілко пропонував негайно обрати голову Директорії "*з правами тимчасового президента республіки, щоб "при першій змозі" скликати народне представництво з правами установчих зборів*".

Заколот за два дні був придушений, позаяк, заарештувавши міністрів, Оскілко не зміг нейтралізувати Петлюру. Однак і ці два дні надзвичайно згубно вплинули на становище УНР у зв'язку з розвалом фронту й деморалізацією війська.

Розуміючи хисткість свого становища, Головний отаман поспішив зміцнити інститут особистої влади. Після переїзду уряду Б.Мартоса та членів Директорії Ф.Швеця, А.Макаренка, С.Петлюри до Радивилова, останній був обраний 9 травня Головою Директорії.О.Андрієвського вивели з її складу.

Втім, ці зміни, хоча й законодавчо закріпили одноособові повноваження С.Петлюри, не змогли істотно вплинути на розвиток подій.

У середині травня польська армія під командуванням генерала Галлера почала наступ на Волині проти Збройних сил УНР і захопила Луцьк, де зберігалася велика кількість зброї та боєприпасів. Директорія, уряд і залишки війська перебралися спочатку до Красного, Золочева, а по-тім — до Тернополя. Але 2 червня польські жовніри захопили й це місто, витіснивши Директорію на клаптик завширшки 20 км, який розділяв польську та більшовицьку армії.

В цей час отаманщина знову завдала Петлюрі удару в спину. 9 червня у Проскурові Болбочан зробив спробу заколоту проти Головного отамана, але її вдалося придушити.

Отаманщина ще раз засвідчила неготовність українських демократичних сил до співпраці, до позитивних державотворчих дій. Псевдореволюційна "вольниця" тих, хто мав зі зброєю в руках захищати молоду Українську державу, створила сприятливі умови для її внутрішніх та зовнішніх ворогів. Суперництво на олімпі влади відвертало увагу лідерів Директорії від вирішення назрілих соціально-економічних завдань.

КАМ'ЯНЕЦЬКЕ "СИДІННЯ": ЗВИВИСТИМИ СТЕЖКАМИ ПОЛІТИЧНИХ УГОД

У критичний момент, коли доля УНР, здавалося, вже висіла над прірвою, командування здійснило реорганізацію збройних сил на засадах регулярного війська. Результати не забарилися: на початку червня українська армія відкинула більшовиків за лінію Старокостянтинів-Проскурів-Кам'янець-Подільський. З 6 червня уряд УНР знову перебував у Кам'янці-Подільському. Саме в цей час виникли сприятливі умови для поширення впливу Директорії на територію Наддніпрянщини, де розгорталися антибільшовицькі виступи. У березні повстання проти більшовиків, які вбачали в Україні джерело сировини, фуражу, продуктів харчування й "гарматного м'яса", охопило Київську і частину Полтавської губерній, Волинь, Поділля. Для координації дій українські есери та соціал-демократи створили Всеукраїнський ревком і Головну військову раду, яка з часом стала Головним повстанським штабом. Директорії вдалося підписати угоду про спільні дії з повстанцями. Цікаво, що одним із пунктів угоди була організація влади на "трудовому принципі", тобто, шляхом утворення місцевих рад. Отже, рух мас примусив Директорію нарешті визначитися в цьому питанні.

Ще один крок, який зміцнював позиції Директорії, було зроблено 20 червня у Львові, де військова делегація УНР уклала з польським командуванням тимчасову угоду про припинення воєнних дій і встановлення демаркаційної лінії.

Тим часом незгоди між галичанами й наддніпрянцями досягли апогею. 9 червня відділ Української Національної Ради надав Є.Петрушевичу диктаторські повноваження. У відповідь на цю демонстративну акцію Директорія на початку липня створила в складі уряду УНР спеціальне Міністерство у справах ЗО УНР, вивівши Є.Петрушевича зі складу Директорії. Диктатор пішов на відкриту конфронтацію: він не визнав результатів львівських переговорів і наказав командуванню УГА продовжувати наступ на поляків під Чортковом.

Та в цей час більшовики, завдавши відчутних ударів повстанцям під проводом отаманів Григор'єва та Махна, зосередили свої зусилля на боротьбі з військами Директорії й швидко досягли успіху. На початку липня радянські війська підійшли впритул до Кам'янця-Подільського. Невдачі спіткали також Галицьку армію, яка зазнала поразок від поляків. Директорія і Є.Петрушевич змушені були відновити співпрацю. Її умови диктував галицький уряд: відмова від радянизації України, відставка уряду Б.Мартоса, ліквідація Міністерства у справах ЗО УНР. Директорія прийняла ці вимоги, і в середині липня УГА, перетнувши Збруч, виступила спільно з військами УНР проти більшовиків.

Із приїздом Є.Петрушевича до Кам'янця-Подільського тут виникло щось на зразок двовладдя. Представники правого крила соціалістичних партій сформували Український національно-державний союз, який виступив з різкою критикою соціалістичної орієнтації уряду Б.Мартоса. Розуміючи небезпеку такого стану, С.Петлюра пішов на цілком логічний маневр: Рада народних міністрів ухвалила декларацію, з якою пов'язувався новий етап будівництва Української держави на базі парламентської демократії. В документі зазначалося, що уряд приступає до вироблення проектів законів "*про вибори в Парламент з правом Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування на місцях на основі всенародного, безпосереднього, таємного, рівного й пропорціонального виборчого права)*".

Після цього відбулася зміна уряду, який очолив І.Мазепа. І хоча опозиційним партіям були запропоновані міністерські портфелі, вони майже не скористалися шансом на співпрацю (лише соціаліст-федераліст І.Огієнко увійшов до РНМ на правах міністра сповідань).

Із об'єднанням УГА і Збройних сил Директорії в розпорядженні створеного 11 серпня штабу Головного отамана під командуванням

генерала М.Юнакова налічувалося 80 тис. багнетів. Перед такою силою змушені були відступити навіть більшовики, які залишили Проскурів, Вапнярку, Жмеринку, Житомир.

У серпні було обрано два напрямки наступу: на Київ та Одесу. 30 серпня війська під командуванням генерала А.Кравса захопили столицю. Однак майже одночасно до міста ввійшли денікінські полки. На вимогу генерала В.Бредова українські війська, щоб не вступати в сутички з білогвардійцями, відійшли з Києва на лінію Ігнатівка - Васильків - Германівка. У цьому факті ще раз відбилася відмінність підходів галичан і наддніпрянців до Денікіна: перші пов'язували з ним можливість зближення й порозуміння з Антантою, маючи на увазі перспективу спільної боротьби проти більшовиків; другі не могли примиритися з відверто антиукраїнськими поглядами білогвардійських генералів, які сповідували гасло "єдиної й неділимої Росії", в якій не було місця незалежній Україні.

24 вересня Директорія оголосила війну денікінцям (спеціальну декларацію з цього приводу підписав також Є.Петрушевич). Спільно з її військами проти білогвардійців виступила Революційна повстанська армія України під командуванням Н.Махна. Та знесилені хворобами й нестачею зброї, боєприпасів, амуніції, українські частини в боях із білогвардійськими з'єднаннями генерала Я.Слащова почали відступати. До всього, командування УГА стало провадити в життя свою позицію щодо Добровольчої армії, підписавши 6 листопада перемир'я з білогвардійцями. Щоправда, Є.Петрушевич не визнав цієї угоди й віддав генерала М.Тарнавського, який її ініціював, під суд. Однак УГА була остаточно дезорганізована й деморалізована. Після цього Є.Петрушевич і уряд ЗО УНР заявили про брак реальних умов для будівництва Української держави й вирушили до Відня. А новопризначений командувач УГА генерал А.Микитка підписав новий документ, згідно з яким його війська переходили в підпорядкування головнокомандувача збройних сил півдня Росії.

16 листопада польські підрозділи зайняли Кам'янець-Подільський. На початку грудня війська під командуванням призначеного С.Петлюрою генерала М.Омельяновича-Павленка перейшли до партизанських форм боротьби з білою гвардією.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1919-1920 рр.

Еволюція політики Директорії в галузі державотворення супроводжувалася перманентним міжпартійним протистоянням. При цьому маятник політичних уподобань коливався в такій амплітуді: парламентарна демократія європейського зразка — принцип організації трудових рад — радянський лад за більшовицьким прототипом. Напрямок руху цього маятника здебільшого залежав не лише від кон'юнктури на внутрішньополітичній арені, а й від того, як складалися справи у взаєминах із зовнішніми чинниками: радянською Росією, державними утвореннями на Кубані й на Дону, Денікіним, Антантою. Тому політична лінія Директорії на виході з міжпартійних дискусій була не відбитком особистої позиції лідерів Директорії, а радше результатом складного синтезу внутрішніх і зовнішніх реалій, об'єктивних і суб'єктивних факторів. Це значною мірою пояснює різкі "стрибки", які простежуються в документах Директорії. Так, у відозві "До населення Соборної України" від 17 вересня 1919 р. проголошувалося: "*Петлюра, Українське Республіканське Військо, Українське Соціалістичне Правительство є. Вони житимуть й працюватимуть доти, доки житиме лицарський свободолюбний Нарід Соборної України...*" З часом лексика соціалістичного змісту зникає з ужитку. На політичній нараді 26 листопада в Старокостянтинові С.Петлюра запевняв, що "*самостійна Україна коли буде, то буде тільки як демократична республіка. Переговори з більшовиками не роблять нас самих більшовиками. Ми будемо завжди самі собою*". Декларація ж кабінету В.Прокоповича (сформований 26 травня 1920 р.) спрямовувала українське суспільство на магістральні шляхи цивілізованих соціально-економічних і політичних відносин, апробованих розвиненими країнами. Про тяжіння до європейської моделі конструювання вищих державних органів свідчать положення вже згаданої вересневої відозви: "*Щоб остаточно збудувати та завершити будівлю Української Держави, Уряд Республіки при першій змозі скличе Велику Державну Раду, яка прозветься українським Парламентом з установчими функціями, до складу якого увійдуть представники найширших кіл українського громадянства. Цей парламент, а не хтось інший, розв'яже справу нашого державного устрою і дасть нарешті спокій, лад і силу Державі*". Як бачимо, тут уже й сліду немає від класового, обмежувального підходу до реалізації ідеї народовладдя, притаманного проектам недавнього минулого.

У 1920 р. в УНР тривало інтенсивне розроблення проекту Конституції, а також правових актів, які мали регулювати питання організації

державної влади. Комісія О.Саліковського готувала проекти законів "Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР" та "Про Державну народну Раду", а комісія А.Ніковського — проект Основного Закону. До часу їх вступу в дію проблеми взаємин між різними гілками влади вирішувалися за допомогою різних ухвал, постанов, заяв і т.ін. Наприклад, на останньому засіданні Директорії в Кам'янці-Подільському 15 листопада за С.Петлюрою закріплювалося верховне керівництво справами республіки, а також право затверджувати всі закони й рішення уряду. Водночас і члени Директорії Л.Макаренко та Ф.Швець, які мали виїздити за кордон, отримали повноваження укладати воєнно-політичні договори з іншими державами від імені УНР. 21 травня 1920 р. С.Петлюра скасував права, надані Л.Макаренку та Ф.Швецю, тож зовнішні й внутрішні функції зосередилися в його руках.

Протягом усього існування Директорії одним із недостатньо відрегульованих питань залишалися межі компетенції та взаємини Директорії й Ради народних міністрів. Ще одну спробу розв'язання цього питання зроблено в "Тимчасовому законі про державний устрій і порядок законодавства УНР", ухваленому урядом І.Мазепи 14 лютого 1920 р. Згідно з цим документом, до 1 травня планувалося скликати передпарламент у вигляді Державної Народної Ради, а до того часу Директорія повинна була реалізовувати свої повноваження через Раду народних міністрів. Тоді С.Петлюра рішуче відсік будь-які зазіхання на його необмежену владу. Але в останні дні УНР він затвердив два закони — "Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР" і "Про Державну Народну Раду в УНР", які запроваджували розмежування та координацію компетенції Директорії, Державної Народної Ради і Ради народних міністрів. Директорії належало право затвердження ухвалених Державною Народною Радою законів і угод з іншими державами та призначень і звільнень, здійснених урядом. Як законодавчий орган Державна Народна Рада мала виконувати функції контролю за діяльністю уряду за допомогою "*інтерпеляції, запитань, призначення окремих парламентарних анкетних або слідчих комісій*", підготовки бюджету і контролю за його виконанням, розгляду державних зобов'язань, затвердження міждержавних договорів. Що стосується статусу уряду, то він мав двоїстий характер: Голова РНМ призначався Директорією, яка затверджувала й склад кабінету. Водночас уряд був підзвітний Державній Народній Раді, яка могла його розпустити.

Вертикаль виконавчої влади після невдалих спроб запровадити трудові ради набула випробуваної формули: паралельно з губернськими,

повітовими та волосними комісарами діяли органи місцевого самоврядування. Адміністративний апарат на місцях функціонував на підставі інструкції МВС від 24 червня 1919 р. "Про тимчасову організацію влади на місцях". Відносини між комісарами й органами місцевого самоврядування у вигляді земств і дум регулювалися російським дореволюційним законодавством.

Особливістю судової влади за часів Директорії було те, що поряд із цивільними судовими установами, які залишилися в спадщину від імперії та гетьманату, законом від 26 січня 1919 р. запроваджувалися надзвичайні військові суди. Вони мали діяти на територіях, що перебували в стані облоги, на воєнному стані, а також у районі бойових дій. Враховуючи воєнну ситуацію 1919-1920 рр., слід визнати, що правове поле цього акта було досить великим.

ЗАКОНОТВОРЧІСТЬ У ЧАСИ ДИРЕКТОРІЇ

Зміна політичного режиму завжди супроводжується спробами адаптації законодавства, що діяло за попередньої влади, до нових умов. Подібне завдання довелося вирішувати і Директорії. Для цього В.Винниченко 17 травня затвердив Постанову РНМ "Про анулювання на території України чинності законів та декретів як так званого Совітського Українського, так і Совітського Російського Уряду і про відновлення чинності законів УНР".

Правові акти попередників Директорії скасовувалися вибірково, причому критерії відбору були різними: деякі закони УЦР, поміж них і Конституція УНР, земельний закон, припиняли свою чинність як надто "ліві", а ряд правових нормативів гетьмана Скоропадського — як такі, що не відображали інтересів трудящих мас. Ті ж закони, правове полотно яких збігалося з ідеологією Директорії, продовжували діяти. Так було, наприклад, із законом УЦР від 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію й ліквідацію національних міністерств, скасованим гетьманським урядом і відновленим Директорією. Це дозволяє провадити аналогію між національною політикою Центральної Ради і Директорії.

Спеціалісти з історії права (О.Копиленко, М.Копиленко) стверджують, що законотворчий процес в УНР періоду 1919-1920 рр. не мав чітко визначеної концепції та перспективної стратегії. Події, що супроводжували даний етап державотворення, вимагали швидкого реагування на злободенні проблеми, що виникали то тут, то там, і це заважало визначитися з пріоритетами, які вимагали законодавчого забезпечення.

Звинувачуючи Директорію в схильності до вирішення другорядних і дріб'язкових питань, деякі історики й правознавці як приклад наводять процес підготовки Основного Закону. Лише 6 травня 1920 р. С.Петлюра дав обіцянку виробити й ухвалити Конституцію, а перші кроки в цьому напрямі були зроблені через два місяці, коли розпочала роботу спеціальна комісія з розроблення проекту Основного Закону. Проект Конституції, опублікований в останні дні існування УНР, проголошував: "*Повнота влади в Українській державі належить загалу її громадян, що здійснює сю владу в справах законодавчої влади через Державну Раду, в справах виконавчої влади — через Голову Держави і Раду Міністрів, в справах справедливості — через незалежні суди*". В цілому ж проект Конституції орієнтувався на модель президентсько-парламентської республіки.

15 серпня 1919 р. Директорія з міркувань державної безпеки затвердила Постанову "Про тимчасові правила щодо засобів боротьби з діяльністю окремих осіб, яка загрожує республіканському ладу, спокою і внутрішньому порядку УНР". Якщо аналогічний "Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду" передбачав за вказані дії розстріл, то постанова Директорії — лише арешт на термін до 10 днів.

Як уже зазначалося, ні Центральній Раді, ні Директорії не вдалося виробити чіткої процедури творення й ухвалення законодавчих норм, систематизувати й кодифікувати їх. Не був визначений статус таких актів, як декларації та універсали. Обидва політичні режими не змогли належним чином забезпечити соціально-економічні перетворення, віддавши перевагу політичній сфері.

Директорія не стала безоглядно відкидати російське дореволюційне законодавство. Це, з одного боку, поширювало правове поле на всі галузі життя, а з другого, робило його строкатим і складним.

ВИРІШЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО Й АҐРАРНОГО ПИТАНЬ

Продовольче питання протягом усього періоду визвольних змагань приховувало в собі потенцію соціального вибуху. Наявність кількох армій, які вели бойові дії на території України, отаманщина перешкоджали нормальному веденню сільського господарства, рвали звичні економічні зв'язки, налагоджений обмін між містом і селом. Усі ці багатотисячні збройні формування по черзі реквізували у селян збіжжя, полишаючи обібраних господарів напризволяще. Найбільше від цієї сваволі потерпали міста, особливо пролетарські верстви й незаможна частина

інтелігенції. Ціни на необхідні продукти харчування виростали до неймовірних величин і при підірваній фінансовій системі українські міста весь час балансували на межі голоду.

Політичні режими, які почергово змінювали один одного, для подолання продовольчої кризи обирали два засоби: боролися проти спекуляції та намагалися запровадити регульовану хлібну повинність.

26 січня 1919 р. Директорія скасувала тимчасовий закон гетьманського уряду про кримінальну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію. Натомість було ухвалено новий закон, відповідно до якого спекуляцією вважалися будь-які операції з товарами, сировиною, житлом, грошовими знаками, коштовностями. Закон передбачав досить суворі покарання: так, якщо сума наживи звинуваченого в спекуляції не перевищувала 3 тис. крб., він мав сплатити штраф у розмірі від 3 до 10 тис. крб. та відбути ув'язнення від 6 місяців до 1,5 року. Коли ж зиск спекулянта перевищував 3 тис. крб., він карався штрафом у розмірі від 10 до 100 тис. крб. та позбавленням волі на термін від 1 року 4 місяців до 2 років. При повторному злочині термін ув'язнення збільшувався до 4-6 років. Для тих, хто не мав документів на право торговельної діяльності, покарання збільшувалося вдвічі. Майно засуджених за спекулятивні ціни переходило у власність держави. Та, незважаючи на суворість покарання й винагороду, встановлену для викривачів спекулянтів, торгівля на "чорному ринку" процвітала, завдаючи збитків державі та погіршуючи й без того важке матеріальне становище малозабезпечених верств.

Попередники Директорії — Тимчасовий уряд, Центральна Рада, гетьманат — для розв'язання продовольчої проблеми використовували централізовані реквізиції сільськогосподарської продукції. За австро-німецької окупації з села вилучалися також худоба, земля, реманент, а селяни змушені були виконувати ще й додаткові повинності.

Директорія продовжила практику реквізицій, але спочатку її заходи в цьому напрямі були набагато м'якшими від гетьманських. Законом про хлібну повинність від 9 березня 1919 р. встановлювалися диференційовані норми хлібоздачі: для селян, які мали 3 десятини землі, — 20 фунтів, 4 десятини — 1 пуд, 5 десятин — 2 пуди, 6 десятин — 3 пуди. З 29 десятин стягувалося 325 пудів хліба, а ті, хто мав понад 30 десятин, весь урожай здавали в розпорядження держави. Виконання цієї роботи покладалося на спеціальні комісії постачання.

Коли становище Директорії ускладнилося, вона пішла на різке підвищення норм хлібоздачі: новим законом від 15 серпня 1919 р. планувалося їх збільшення в 2 - 5 разів. У господарств, що мали понад 16 десятин, урожай вилучався повністю.

За здані продукти харчування передбачалося грошове відшкодування, яке, звичайно, не відбивало їхньої реальної вартості. У випадку, коли порушувався термін здачі продуктів, їх вилучали без належної оплати, а за приховування стягувався великий штраф.

Вказані заходи дозволили Директорії утримувати військо, незначний державний апарат. Але ситуацію в місті вони істотно не поліпшили. Селяни ж, як завжди, несли на собі тягар війни, економічної анархії та державного свавілля.

Для політичних режимів, які перебували на території України, був важливим спосіб розв'язання аґрарного питання. Саме селянство становило основу соціальної бази Української революції, і від його позиції значною мірою залежала доля того чи іншого режиму.

8 січня 1919 р. Директорія затвердила закон про землю. Його основні положення майже збігалися з аналогічним законом Центральної Ради. Він закріплював скасування приватної власності на землю, ліси та надра, їх перехід у власність держави. Замість земельних комісій, які діяли в часи гетьманату, питаннями проведення аґрарної реформи на місцях займалися земельні управи. Вони допомагали створювати запасні земельний та меліоративний державні фонди, перешкоджали самочинному захопленню землі, налагоджували сільськогосподарський кредит, визначали площі для громадського користування. Трудова земельна норма, як порівняти з добою Центральної Ради, зменшувалася вдвічі й обмежувалася 15 десятинами. Водночас кожне господарство повинно було одержати в користування не менше 5-6 десятин. Сільські громади визначали термін землекористування. Запасний земельний фонд мав поповнюватися за рахунок ділянок, що з різних причин звільнялися. Фонд передавав їх малоземельним селянам. Як і попередні уряди, Директорія бережливо ставилася до високопродуктивних господарств, що не дробилися, а передавалися трудовим спілкам, які мали для цього створюватися.

Через два місяці після ухвалення закону уряд УНР обумовив передачу землі селянам кількома обтяжливими зобов'язаннями. Господарі за отримані ділянки повинні були передавати державі третину врожаю ярового хліба, повну сплату вартості оранки, повну попередню сплату всіх податків і т.ін. Послідовне проведення земельного закону в життя ускладнювалося безперервними воєнними діями, частими переїздами уряду, браком налагодженого апарату управління на місцях, неузгодженістю з аґрарним законом підзаконних актів. Тому встановити пряму залежність між характером земельної реформи, засобами її проведення і ставленням селян до Директорії складно. Однак можна констатувати, що земельна політика була серйозною альтернативою більшовицьким гаслам щодо вирішення аґрарного питання.

ПРОМИСЛОВА Й РОБІТНИЧА ПОЛІТИКА

Першим міністром торгу й промисловості в Раді народних міністрів Директорія призначила С.Остапенка, який пізніше очолив уряд. Але жоден із численних складів РНМ не зміг опанувати економічну ситуацію. У праці "Україна в добу Директорії УНР" М.Стахів писав, що уряд "*не мав засобів, щоб пустити в рух маленькі фабрички на цій території Придніпрянщини, яка йому залишилася... Уряд УНР* тоді мав у своїх руках лише банкнотову справу, яка не могла фабрикам дати сирівцю, а селу й місту товару, на який був тоді, просто, голод. Бракувало навіть таких дрібниць, як цвяхи. Про доставку інвентаря і будівельного матеріалу для відбудови знищеної війною території Придніпрянщини і про допомогу тим способом для Галичини не могло бути навіть згадки. Про якісь власні засоби на місцях, щоб їх перекинути з одної області до другої, не могло бути мови внаслідок рухомих фронтів і анархічних відносин між волостями*".

Плани уряду Б.Мартоса щодо організації виробництва були сформульовані в декларації від 12 квітня. "*Нове Правительство У.Н.Р., — проголошувалося в ній, — доложить усіх сил, щоби відновити продуктивну діяльність народного труда. Для цього Народне Правительство постарається при першій змозі допомогти фабрикам і заводам розпочати роботу, а, з другого боку, — торговими договорами з державами Європи і Америки здобути по дешевій ціні всякі товари, недостачу в яких так гостро відчуває пограбоване українське населення*".

Неспроможність уряду подолати кризові явища в економіці дедалі більше схиляли керівництво УНР до відмови від соціалістичних гасел. На зміну їм прийшло усвідомлення необхідності використати внутрішню потенцію ринкових відносин, які є важливим фактором самоорганізації суспільства.

Такий вибір було проголошено декларацією уряду В.Прокоповича (травень 1920 р.): "*Правительство подбає про поліпшення народного господарства, забезпечуючи робітничим масам здобутки революції, державі певні джерела доходу. Воно вживе заходів, щоб притягти приватну ініціативу до відбудови зруйнованої промисловості, дрібної та великої, і для того ж підтримає ремісничу працю, щоб вона могла розвиватися і організовуватись при найбільш сприятливих обставинах. Рівно ж буде застережено волю і розвиток торгу, як зовнішнього, так і внутрішнього*".

* *Йдеться про уряд Б.Мартоса весною 1919 р.*

Як бачимо, промислова політика Директорії мала швидше декларативний характер, аніж практичний. До конкретних кроків, які певною мірою позначилися на стані фінансів, можна віднести хіба що введення української грошової одиниці — гривні (26 січня 1919 р.), а також спробу отримання додаткових надходжень до скарбниці після запровадження Закону "Про надзвичайний одноразовий податок" від 31 травня 1920 р.

Розглядаючи діяльність Директорії, слід зазначити, що її визначальною рисою була нестійка та незважена політика, яка сприяла наростанню анархії в місті й на селі. Це призвело до того, що вона намагалася ввести в Україні якусь подобу радянської системи і на цій основі порозумітися з більшовиками, витіснивши з політичного життя несоціалістичні партії та групи. В своїй діяльності Директорія пливла за течією політичних дій, не відстоюючи інтереси робітничого населення України та без особливого занепокоєння сприймаючи різноманітні непорозуміння в галузі трудового законодавства.

Прагнучи продемонструвати піклування про робітників, Директорія ухвалила рішення про створення при Міністерстві праці законодавчої комісії з перепису промислових підприємств. На неї покладалося попереднє обговорення законопроектів, підготовлених Міністерством праці. До комісії входили представники від міністерств праці, торгівлі та промисловості, шляхів сполучення, охорони здоров'я та внутрішніх справ; спеціалісти з економічних проблем, а також представники від промислових кіл, робітництва й профспілкових організацій. Однак комісія так і не змогла захистити інтереси українських робітників, а після того, як власники підприємств засипали Директорію вимогами ухвалити закон про промислові суди, остання надала право вирішувати питання про них міністру промисловості. Міністр дуже швидко скористався цим правом і дозволив їх діяльність. Крім того, він вніс до Ради народних міністрів закон про головну та районні палати праці, головну та районні страхові компанії, державний контроль над промисловістю згідно з декларацією УНР. Все це ще більше посилювало адміністративний тиск на робітництво України.

Зі свого боку, Директорія не вживала заходів для відновлення діяльності профспілок, закритих гетьманським урядом, хоч добре розуміла значення для робітників життєздатних професійних організацій. Була чинною заборона на з'їзди, конференції і збори профспілок. Комісари Директорії заборонили відкриття профспілок у багатьох містах України. Так, представники київських робітничих організацій, які порушили питання про відновлення діяльності професійних ор-

ганізацій, були вкрай вороже зустрінуті в комендатурі м.Києва. 16 січня 1919 р. в "Робітничій газеті" було повідомлено про те, що "*комендант Кириєнко прийняв делегацію, але сказав, що всіх делегатів від профспілок треба розстріляти*". Така доля чекала й представників інших промислових об'єднань.

Ця позиція викликала справедливе обурення діячів профспілкового руху України. Вони вжили екстрених заходів. 15 січня 1919 р. Укрцентропроф опублікував "Звернення до Директорії". У ньому йшлося про необхідність забезпечення "*повної необмеженої свободи коаліцій — право громадян об'єднуватись в товариства і спілки, влаштовувати в приміщеннях і під відкритим небом збори і демонстрації, причому це право повинно бути забезпечено всім громадянам, в т.ч. і державним службовцям*". Увага адміністративних органів зверталася на неприпустимість "*будь-яких затримок і перешкод при реєстрації статутів товариств і спілок*".

Під тиском діячів українського профспілкового руху Міністерство праці 16 січня 1919 р. відіслало телеграму на місця. У ній, зокрема, зазначалося: "*1) коменданти та комісари міст не повинні перешкоджати скликанню загальних зібрань професійних спілок; 2) знестись по цій справі з військовим міністерством для притягнення до відповідальності коменданта Києва*". Ці дії уряду дали можливість на певний час поліпшити становище профспілок і зміцнити дисципліну на виробництві.

На початку 1919 р. Міністерство праці Директорії розробило проект закону про фабрично-заводські комітети, план першочергової допомоги безробітним, розглянуло питання про конфлікти, що виникли в результаті закриття ряду промислових підприємств. Готувалися деякі законодавчі акти для поліпшення охорони праці й дотримання 8-годинного робочого дня на промислових підприємствах України.

Однак втілити ці задуми не вдалося внаслідок стрімкого просування більшовицьких військ углиб України.

§3. Військова та зовнішньополітична діяльність Директорії

ЗАХОДИ ЩОДО ЗМІЦНЕННЯ ОБОРОНОЗДАТНОСТІ

Антигетьманський рух у кінці 1918 р. охопив не лише селян і робітників, а й армію. Проте на боці Директорії виявилося не так багато регулярних військових формувань, на які вона могла покластися. Найбільш точна назва озброєних груп, що виступали проти гетьманату, — "повстанці". Тому лідери й організатори повстання з перших днів зосередили особливу увагу на творенні нових збройних сил, які були б позбавлені повстанської стихії, а також свідомо відстоювали й захищали українську справу. Ще 24 листопада 1918 р. С.Петлюра видав "Наказ Армії УНР", яким "*для оборони Української Народної Самостійної Республіки і захисту всього трудового народу*" започатковувалися республіканські збройні сили. На той час засади формування власної армії ще не були розроблені. Після приходу до влади становище Директорії, за словами В.Винниченка, "було не блискучим". "*Повстанці, правда, прибували до нас лавами,* — писав він. — *Але не було офіцерів, не було одягу, не було зброї. Ми захоплювали, де могли, військові склади, одягали й озброювали невеликі частини, а більшість терпляче чекала своєї черги. Розуміється, в два-три тижні неможливо утворити навіть у найкращих обставинах армії. І треба зазначити, що Січові Стрільці робили просто чудеса енергії, спритності, сміливості й працездатності. Але, незважаючи на це, наше військо, здатне до бою, росло дуже помалу*".

Згодом питання про принципи, за якими мало здійснюватися військове будівництво, стало в практичну площину. Січові стрільці та їх командування відстоювали добровільні засади формування війська, інші брали за зразок Червону армію радянської Росії. Особливу проблему становила підготовка командних кадрів, оскільки навіть серед українських офіцерів невеликим було число прихильників української справи. В.Винниченко у зв'язку з цим пропонував організувати старшинські

школи, до яких набиралися б селяни, а також "політично свідомі" представники інших верств. Втім, ця пропозиція не знайшла підтримки в Головного отамана — С.Петлюри.

Зрештою, армію УНР згідно із законом від 27 листопада 1918 р. стали комплектувати шляхом масової мобілізації чоловічого населення віком від 20 до 35 років (офіцерів — до 43 років), яке свого часу перебувало на дійсній військовій службі. Вже в листопаді Збройні сили Директорії налічували 150 тис. бійців та командирів, однак значну їх частину складали люмпенізовані, декласовані елементи, що негативно позначилося на боєздатності цілих частин. Держава не мала ані фінансових, ані матеріальних засобів, щоб утримувати й забезпечувати амуніцією, зброєю, боєприпасами таку армію. Одним із наслідків такого її стану була отаманщина, адже під командуванням відчайдушних отаманів можна було поживитися за рахунок безкарних реквізицій і відчути себе в безтурботній "вольниці". Саме з отаманщиною пов'язана трагічна сторінка визвольних змагань — єврейські погроми, які в історичній пам'яті світової громадськості міцно асоціюються з ім'ям С.Петлюри. Незважаючи на заходи Головного отамана щодо припинення цькування, пограбувань і вбивств євреїв, повністю взяти під контроль ситуацію йому не вдалося. За різними джерелами загалом сталося від 1300 до 1500 єврейських погромів, від яких у різний спосіб постраждало від 300 до 700 тис. осіб. Звісно, С.Петлюра як командувач збройних сил відповідає за ці безчинства. Очевидно, це було ще одним свідченням аморфності виконавчих структур УНР. Якщо після ухвалення Закону "Про створення особливої слідчої комісії для розслідування протиєврейських погромних дій" (27 травня 1919 р.) та "Наказу Головної команди військ УНР" (26 серпня) за підписом С.Петлюри про покарання винуватців таких дій погроми не припинялися, то це свідчить лише про слабкість влади та брак реальних важелів дотримання дисципліни.

На початку січня 1919 р. армія УНР мала 50 тис. війська, а на час евакуації з Києва (кінець січня) — лише 21 тис., з яких 7,7 тис. дислокувалися в Києві, а приблизно рівні частини (від 4,1 до 4,9 тис.) прикривали столицю з кременчуцького, полтавського та чернігівського напрямків.

У травні в Запорізькому корпусі, Волинській групі та корпусі січових стрільців налічувалося 11 дивізій (близько 15 тис. багнетів).

Чисельний склад УГА також зазнавав істотних коливань. За різними даними, в липні 1919 р., на час переходу Збруча, в УГА налічувалося від 60 до 85 тис. чоловік. В.Верстюк наводить інші цифри: в об'єднаних Збройних силах УНР та ЗУНР (80 тис. чол.) галичани

становили більшість — 45 тис. бійців та командирів. На січень 1920 р. в лавах УГА залишилося близько 20 тис. чоловік, тож розраховувати на воєнні успіхи українська влада не могла.

У законодавчій діяльності Директорії та уряду УНР військова справа посідала одне з чільних місць. Це й зрозуміло, адже в той час усі політичні табори, інтереси яких зіткнулися в Україні, відстоювали їх з допомогою армії.

Для оздоровлення війська, налагодження дисципліни 13 травня 1919 р. було ухвалено Закон "Про державний інспекторат у військових частинах та інституціях". За умов вакханалії отаманів, інтенсивної пропаганди у військах, що велася більшовиками, це був своєчасний захід. Головний державний інспектор мав дорадчий голос у Раді народних міністрів. Обов'язки ж його підлеглих на місцях полягали в тому, щоб "*стежити за своєчасним і точним виконанням всіх наказів центральної військової влади, перестерігати й в пні винищувати демагогічність, саботаж, розпусту, пияцтво, мародерство, грабіжництво та недбале відношення до служби, а також за тим, щоби не було господарських зловживань в частинах і інституціях*".

Міністерство у військових справах створило статути для Збройних сил УНР: у 1919 р. було запроваджено статут внутрішньої служби, а в 1920 р. — статут гарнізонної та польової служб.

Небезпека, що нависла над Директорією в 1920 р., ще більш активізувала військову законотворчість. Лише в січні були ухвалені закони "Про заклик до військової служби", "Про прийом в дієву армію УНР охотників", "Про поповнення армії та фльоти", в лютому — "Про мобілізацію старшин та урядовців-учителів", у квітні — "Про загальний достроковий призов до виконання військової повинності народжених в 1900 році", у липні — "Про мобілізацію урядовців державного контролю". Вказані закони доповнювалися численними підзаконними актами, спрямованими на врегулювання всіх деталей державного будівництва.

Військове судочинство в Збройних силах УНР здійснювали засновані 22 листопада 1918 р. за наказом С.Петлюри й О.Осецького військово-польові суди. Вони створювалися при всіх військових частинах у складі прокурора, 2 офіцерів, 2 козаків та секретаря, що затверджувалися наказом місцевої військової влади.

Інститут військово-польових судів використовувався не лише для підтримання дисципліни та боєздатності армії, а й для викорінення контрреволюції, боротьби зі спекуляцією, ворожою агітацією, мародерством, грабунками тощо. Командир Осадного корпусу Є.Коновалець і начальник штабу А.Мельник заснували військово-польовий суд та

Рис. 34. Полковник Є.Коновалець

спеціальну слідчу комісію при штабі корпусу. Оскільки в щойно зайнятому Києві кількість справ, які вимагали провадження через надзвичайні судові інстанції, була великою, з 20 грудня 1918 р. в столиці діяло вже два військово-польові суди: один — при штабі 1-ї дивізії січових стрільців, другий — при військовому комендантові міста.

Не доводиться говорити про суворе дотримання букви закону в діяльності військово-польових судів, члени яких керувалися насамперед політичними симпатіями та міркуваннями доцільності. В часи революцій подібні судові органи зазвичай виносили вироки по вищій шкалі покарань, не дотримувалися процедурних норм, не вдавалися до детального з'ясування всіх обставин справи. Тому багато рішень військово-польових судів сьогодні видаються невиправдано жорстокими.

Очевидно, це розуміли й керівники Директорії: 26 січня 1919 р. військово-польові суди були скасовані. Їхнє місце зайняли Надзвичайні суди з аналогічними компетенцією, функціями та змістом діяльності.

Директорія не полишала планів повернення Чорноморського флоту, який перейшов під контроль Антанти. Це знайшло вияв у тому, що в складі РНМ було утворено Міністерство морських справ на чолі з М.Білинським. 11 січня 1919 р. ним було ухвалено рішення про організацію Гардемаринської школи в Миколаєві (цей проект дістав належне фінансове підкріплення — 2 млн. крб.).

25 січня 1919 р. Директорія ухвалила закон про військовий флот УНР, перебравши на себе всі зобов'язання російського самодержавства в справі утримання Чорноморського флоту та військового суднобудування. Для цього було асигновано 100 млн. крб. з бюджету. Ще 20 млн. крб. виділялося для розрахунків із робітниками миколаївських суднобудівних заводів "Наваль" і "Руссуд". На стапелях цих підприємств завершувалося спорудження 1 лінкора, 4 крейсерів, 12 есмінців, 8 підводних човнів та 16 допоміжних суден. Разом із кораблями, які Директорія сподівалася повернути, вони мали скласти повноцінний флот з усіма типами суден, розгалуженою інфраструктурою та допоміжними службами. Було визначено також чисельність особового складу флоту: 12 500 матросів та 800 офіцерів, з яких майже половина мала набиратися протягом 1919-1920 рр.

У січні 1919 р. з'явилися ще два законодавчі акти: перший торкався питань поповнення армії та флоту призовниками, а другий — шляхів організації військово-морських сил на Чорноморському узбережжі. Територія в трикутнику Очаків - Миколаїв - Одеса з 75 верстами з кожного його боку передавалася в підпорядкування військового міністра, який діставав права командувача окремого фронту. Передбачалося сформувати два корпуси й одну дивізію морської піхоти.

Однак і ці плани були зірвані. Навальний наступ більшовиків позбавив Директорію виходу до морських комунікацій, а іноземні інтервенти довершили справу руйнування флоту, затопивши 11 підводних човнів та вивівши з Севастополя 6 есмінців, лінкор, крейсер, два міноносці, три підводні човни, майже 20 допоміжних суден.

У середині вересня 1919 р. функції Міністерства морських справ перейшли до Головного управління флоту в складі військового міністерства, і Директорія вже не виявляла активного прагнення до створення власних ВМС.

В цілому ж Директорія виявила розуміння того, що ситуація вимагала напруженої роботи в галузі військового будівництва та зміцнення обороноздатності. На військові цілі виділялися значні кошти, спрямовувалась інтенсивна законотворча діяльність. І заходи влади приносили часом позитивні результати. Та все ж сили були нерівними: військовий потенціал радянської Росії, несприятливі зовнішньополітичні умови — все спрямовувалося проти того, щоб Директорія мала час на перепочинок, на вирішення назрілих соціально-економічних питань.

ПОШУК ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТИРІВ

Доля Української революції від часу її початку значною мірою залежала від складного переплетіння інтересів різних країн. Те, що до України виявляли підвищений інтерес не лише її сусіди, а й віддалені держави, випливало з її геополітичного становища, економічного потенціалу. Якщо уряд П.Скоропадського, зв'язаний Брест-Литовськими угодами, не мав можливості обирати своїх партнерів, то у Директорії з'явилася альтернатива: Антанта чи радянська Росія.

На час приходу до влади в стані Директорії не було згоди щодо вибору стратегічних партнерів. Усна домовленість В.Винниченка з більшовиками стосовно спільних дій проти гетьманського режиму, звичайно, не могла асоціюватися із зовнішньополітичним курсом УНР. Це засвідчила груднева (1918 р.) декларація, в якій відзначалося: "*В сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на грунті цілковитого нейтралітету й бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові, трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та на заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим*".

Прагнучи стати рівноправним партнером світового співтовариства, Директорія розраховувала на відповідну реакцію західної дипломатії. Та цього не сталося. До планів Антанти не входила підтримка сепаратистських, відцентрових рухів на території колишньої Російської імперії, що не лише була союзником у війні, а й мала значні боргові зобов'язання перед Заходом. Тому країни альянсу були зацікавлені в реставрації "єдиної та неділимої" централізованої Росії, що мало забезпечити передбачуваність подій у даному регіоні й зберегти їх економічний вплив.

Поступово контури зовнішньополітичних пріоритетів Директорії виступали дедалі чіткіше. Командувач українських військ генерал О.Греков у середині грудня зайняв Одесу й виявив ініціативу щодо налагодження контактів з французькою військовою місією. Та це ще не було офіційною позицією Директорії. 17 грудня до Одеси прибув Французький експедиційний корпус (15 тис. чоловік). До початку лютого французький контингент налічував 60 тис. солдатів та офіцерів. Це вже була сила, здатна реально впливати на перебіг подій в Україні. Однак Франція виявила більшу зацікавленість у підтримці Добровольчої армії А.Денікіна, ніж Директорії, хоча і перших, і останніх об'єднувало прагнення зупинити більшовицьку експансію. До цього призвели невиважені кроки лідерів УНР. З приводу висадки експедиційного корпусу Франції в Одесі Директорія надіслала ноту Антанті, в якій поставила питання про правомірність перебування іноземних військ на українській території. Це був необачний крок: Франція ігнорувала Директорію й вела діалог лише з Денікіним.

13 січня 1919 р. до Одеси прибув генерал д'Ансельм, який заявив, що країни Антанти мають намір відновити порядок у краї. Водночас перед українськими військами ставилася вимога відійти з Одеси на лінію Тираспіль-Бірзула-Вознесенськ-Миколаїв-Херсон.

За таких умов серед керівництва УНР поглибився розкол у питанні про вірогідних союзників і напрями співробітництва з ними. Тоді як В.Винниченко та В.Чеховський і далі відстоювали лінію на порозуміння з більшовиками, С.Петлюра та представники військового командування О.Греков, Є.Коновалець, А.Мельник висували аргументи на користь координації дій з Антантою. Шальки терезів схилилися на бік останніх під впливом більшості делегатів Трудового конгресу, а також у зв'язку з навальним наступом більшовиків на Київ. Для переговорів із французьким командуванням було відряджено делегацію на чолі з А.Марголіним. В Одесі А.Марголін від імені посланців Білорусії, Кубані та Дону склав текст заяви, яку передали французькому командуванню. Її зміст зводився до спроби переконати французів у тому, що

найкращим засобом боротьби з більшовизмом є не орієнтація на єдину російську армію, а підтримка збройних сил усіх державних утворень, що стали політичною реальністю після розвалу Російської імперії. Майбутня Російська держава може бути створена як федерація суб'єктів із широкими правами самоврядування на підставі волевиявлення всіх народів.

Розуміючи, що ставка на одну лише Добровольчу армію може не виправдатися, французька сторона почала схилятися до створення єдиного антибільшовицького фронту, однак при цьому не дозволяла нав'язувати собі будь-які умови. Французи вимагали реорганізації Директорії, усунення з політичної сцени Петлюри, Винниченка й Чехівського, створення 300-тисячного війська та підпорядкування його французькому командуванню. Коли ж під час переговорів член української делегації С.Остапенко став домагатися визнання суверенітету України Антантою, військової допомоги в боротьбі проти більшовиків і запрошення України до участі в Паризькій конференції, полковник Франденберг, який вів переговори, повторив попередні вимоги Франції. На цьому переговори припинилися.

Апелюючи до світового співтовариства, повноважний представник УНР на мирній конференції в Парижі Г.Сидоренко 10 і 12 лютого звернувся до її учасників з нотами, в яких повідомлялося про війну радянської Росії проти України. У визнанні незалежності УНР західними країнами, сприянні їй у боротьбі з більшовизмом уряд України вбачав єдиний засіб встановлення порядку та миру в Східній Європі.

Тим часом уряд В.Чехівського пішов у відставку, В.Винниченко вийшов з Директорії й виїхав за кордон. До уряду С.Остапенка провідні партії (УСДРП та УПСР) своїх представників не делегували. Все це опосередковано мало продемонструвати Антанті поступки з боку УНР. Але внутрішні наслідки такого курсу були катастрофічні, оскільки бездіяльність нового уряду спричинила розгул отаманщини і загальний хаос.

Нову спробу налагодити діалог з Антантою зробила делегація на чолі з міністром закордонних справ К.Мацієвичем. Але й цього разу Директорія не виявила необхідної гнучкості, відмовляючись виконати вимогу французів звільнити з-під арешту міністрів гетьманського уряду та православних архієреїв проросійської орієнтації.

Незважаючи на зацікавленість у тому, щоб українські війська брали участь в антибільшовицькому поході, генерал д'Ансельм і далі стояв на тому, щоб С.Петлюра та його прибічники були усунуті від влади. Та згодом українсько-французькі контакти втратили сенс: розпропаговані більшовиками війська інтервентів відмовлялися воювати. Протягом березня Червона армія зайняла Херсон і Миколаїв, а на початку квітня — Одесу.

Чергова зміна складу РНМ (соціалістичний уряд очолив Б.Мартос) стала свідченням провалу орієнтації на Антанту. Новий кабінет проголосив курс опори на власні сили. В декларації уряду Б.Мартоса наголошувалося: "*Не бажаючи повторення чужого панування на Україні, нове Народне Правительство торжественно заявляє, що не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили, з якої б то не було держави. Всякі договори з чужими державами Народне правительство заключатиме тільки на основі визнання ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи*". Однак за умов, що склалися, й ця політична лінія виявилася необґрунтованою.

Складним становищем УНР скористалася Польща, втягнувши Директорію в переговори, підсумком яких став українсько-польський договір від 21 квітня 1920 р. Зміна зовнішньополітичних орієнтирів оплачувалася надто дорогою ціною — значними територіальними поступками. С.Петлюра й міністр закордонних справ УНР А.Ніковський вбачали в договорі можливість дипломатичного прориву на Захід. С.Шелухін та М.Грушевський оцінювали угоду як узаконення окупації Польщею Правобережної України та ущемлення її інтересів.

Директорія не полишала також спроб установити союзницькі відносини з країнами Чорноморського басейну. В 1920 р. мали місце контакти з бароном Врангелем щодо пошуку спільних позицій у боротьбі з більшовиками.

Однак серйозних результатів українська дипломатія так і не досягла. Розрахунок на те, що Антанта визнає Україну як стратегічного партнера, не виправдався. Переговори з більшовицькою Росією зайвий раз довели, що вони були тільки прикриттям для радянської агресії. Зближення з Польщею коштувало втрати значної частини території України. Таким чином, Директорія виявилася безсилою вирватися за межі фактичної ізоляції. Невдачі в пошуках союзників залишили її наодинці з переважаючими більшовицькими військами, що й зумовило її подальшу долю.

§4. Соціокультурна ситуація в УНР

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЗА ЧАСІВ ДИРЕКТОРІЇ

За умов, в яких діяли Директорія та уряд УНР, не доводиться говорити про налагодження роботи в галузі освіти й культури. Тому зосередимося на деяких тенденціях, що виявилися в соціокультурному середовищі протягом 1919-1920 рр. Найкраще вони простежуються через ставлення інтелігенції до заходів Директорії.

Слід зазначити, що двома визначальними рисами інтелігенції періоду визвольних змагань стали, по-перше, її надзвичайна політизованість, а по-друге, диференційованість за політичними уподобаннями й орієнтирами. Та якщо старше покоління представників розумової праці, залишаючись в основній своїй масі прихильником дореволюційних ідеалів, у революційний період намагалося бути подалі від політики, то середнє й молоде покоління, віддаючи данину модним на рубежі XIX-XX ст. соціалістичним ідеям, кидалось у вир політичних пристрастей. Щоправда, зважена та продуктивна лінія гетьманського уряду в царині освіти й культури відродила бажання працювати на користь держави та народу в багатьох учених, літераторів, митців, освітян. Та після цього швидкоплинного ренесансу української культури для неї знову настали тяжкі часи. Цьому сприяв і ряд непродуманих кроків Директорії, які відштовхнули від неї широкі верстви українського суспільства.

Після приходу Директорії до влади, за свідченням сучасників тих подій, єдиним її заходом, який вона встигла не лише задекларувати, а й здійснити, стала українізація вивісок у столиці. Протягом кількох тижнів під страхом покарання всі вивіски на громадських установах і приватних закладах було змінено на українські. В.Винниченко з цього приводу писав: "*Не знаючи інших способів боротьби з небажаними явищами, отаманщина й у всіх сферах своєї "політичної" діяльності дбала тільки про те, щоб було змінено вивіски... Не розуміла отаманщина й того, що таким примітивізмом політики й методів вона давала в*

Рис. 35. Г.Нарбут. Поезія. Заставка до журналу "Мистецтво". Туш. 1919 р.

руки ворогам українства право нищити потім не тільки вивіску, а саму думку нації... Вона не бачила навіть того, що самі обивателі українці, з усім їхнім найщирішим бажанням мати українську владу, стогнали і корчились від цього безглуздого режиму". Прихильність окремих діячів УНР до насильницької українізації, неприхована відраза до культурної спадщини минулого не збільшувала кількість прихильників нової влади. Деякі з особливо ревних "революціонерів" пропонували ліквідувати "буржуазні" гетьманські заклади, зокрема й такі, як Академія наук.

Спрямованість політики нової влади простежується також через законотворчу діяльність. І якщо Закон "Про державну мову" сприймається як цілком логічний і обґрунтований, то низка інших переводили Україну в розряд провінційних з погляду культурного держав. Так, Директорія скасувала Закон гетьманського уряду від 18 листопада 1918 р. "Про заснування державного симфонічного оркестру". Натомість законом від 24 січня 1919 р. було започатковано "Українську Республіканську капелу". З приводу цього слід нагадати, що Гетьманська держава виявляла турботу про всі культурні ніші — від народної творчості (згадаймо хоча б капелу бандуристів, якою цікавився П.Скоропадський) — до елітарного мистецтва.

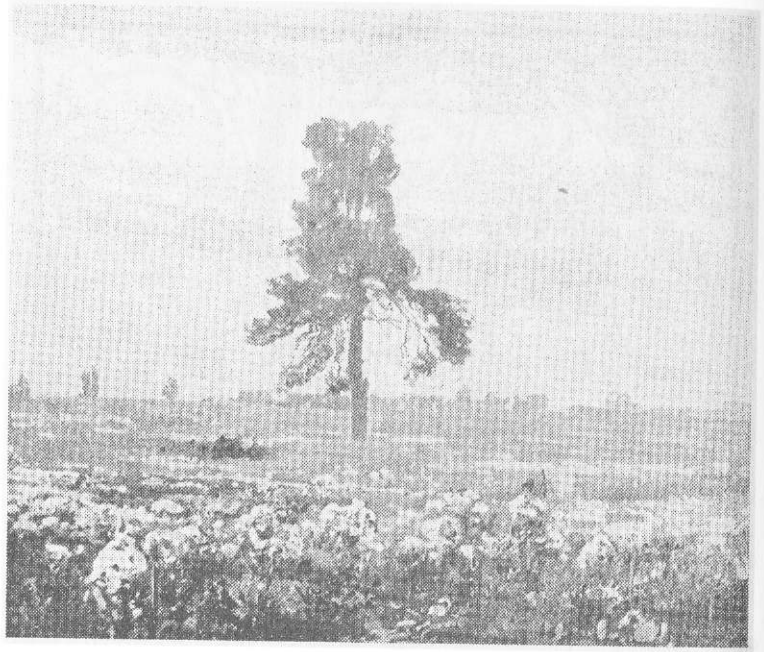

Рис. 36. І.Труш. Самітня сосна. Олія. 1919 р.

Вже першим програмним документом — декларацією від 26 грудня 1918 р. — Директорія "відсікла" від себе значну частину представників вільних професій. Обґрунтовуючи систему виборів на Трудовий конгрес, В.Винниченко обстоював "трудовий" підхід, за яким "*революційне представництво організованих працюючих мас мало обиратися лише трудовим селянством, міським робітництвом і трудовою інтелігенцією*". При цьому до трудової інтелігенції зараховувалися лише ті, хто "безпосередньо працює для трудового народу", тобто, вчителі народних шкіл, лікарські помічники (середній медперсонал), народні кооператори, службовці в конторах та інших установах. Таким чином, внаслідок лівацької недалекоглядності окремих діячів Директорії значна частина інтелектуальної еліти виключалася з державотворчого процесу.

Незважаючи на несприятливі в цілому умови, ті, кому було доручено управління культурним життям країни, добросовісно й енергійно виконували свої обов'язки. Міністром освіти в уряді В.Чеховича став

І.Огієнко — відомий церковний діяч, науковець, який багато зробив для становлення національної освіти, утвердження державного статусу української мови. Відомий політик (один із засновників Революційної української партії), історик мистецтва Д.Антонович (син видатного історика й археолога В.Антоновича) очолив Міністерство мистецтв. Однак їхніх зусиль вочевидь бракувало, щоб соціокультурний процес в Україні набув цивілізованих рис та був повнокровним.

Криза українського національно-визвольного руху викликала подальшу політичну поляризацію інтелігенції. Одна її частина остаточно переорієнтувалася на більшовицькі гасла, за якими йшли великі маси трудового люду міста і села. Ті, хто пов'язав свою долю з Директорією, поділяли з нею весь тягар драматичної боротьби за українську державність. Дехто відійшов від активної участі в суспільному житті, вирішив перечекати непевні часи, не афішуючи своїх політичних уподобань, що було небезпечним за умов частої зміни влади. Велика група української інтелігенції, відчуваючи близькість установлення більшовицької диктатури, стала виїжджати за кордон. Еміграція інтелігенції до Польщі, Австрії, Німеччини, Чехословаччини, яка набула в Україні більших масштабів, ніж у Росії, стала масовою з середини 1919 р. Однією з причин виїзду на чужину, за словами М.Любченка, був "*страх переслідувань, небажання власною шкурою платити за гріхи Петлюри й Пілсудського*".

Про тих, хто повірив у проголошені російськими більшовиками обіцянки суверенності й самовизначення України, В.Винниченко у вересні 1920 р. писав: "*Інтелігенція вже почала було перетрушувати свою хуторянську ідеологію, передивлятись свій ідейний багаж, щиро готуватись до прийняття революції. Вона збиралась уже щиросердно і нелукаво служити радянській владі, тільки б вона була своя, українська*". Цими ілюзіями більшовики скористалися повною мірою. Насаджуючи в Україні свою владу, вони поступово витісняли з політичної арени українські партії та будь-які прояви визвольних змагань. Після того, як радянська влада повністю показала своє обличчя й наміри на майбутнє, ця частина національно свідомої інтелігенції вирушила за кордон, небезпідставно побоюючись за свою долю.

Отже, період визвольних змагань став часом злетів та падінь для української інтелігенції, що уособлювала собою національну культуру, була носієм ідеалів національного державотворення. Внаслідок складних воєнно-політичних колізій значна її частина опинилася за кордоном, а решта, залишившись під владою більшовиків, змушена була співпрацювати з ними.

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Визвольні змагання пожвавили церковно-православне життя в Україні, в якому з'явилася тенденція до творення самостійного керівного органу та домагання повної незалежності від Московської патріархії. За часів Центральної Ради й гетьманату були зроблені перші кроки на цьому шляху. Патріарх Тихон визнав автономний статус українського православ'я. Однак це мало що змінило: в Україні домінував проросійський архієрейський корпус, який досить жорстко протидіяв будь-яким спробам відокремлення української Церкви від РПЦ.

Серед лідерів УНР доби Директорії не було єдності й у поглядах на роль Церкви в суспільстві та на політику держави щодо релігії. Соціалісти, насамперед В.Винниченко, рішуче виступали проти участі Церкви в процесі державотворення. Голова Директорії навіть пропонував ліквідувати Міністерство віросповідань і передати його функції одному з підрозділів Міністерства освіти.

Проте опоненти Винниченка, — а до них належали прихильники автокефалії української Церкви С.Петлюра, О.Андрієвський, В.Чехівський, С.Шелухін, — міцно взяли ініціативу до своїх рук. Тимчасовим комісаром Міністерства сповідань, яке залишилося в складі РНМ, було призначено колишнього міністра культів гетьманського уряду О.Лотоцького.

Уже в перші дні приходу до влади Директорія продемонструвала досить жорстку позицію в ставленні до ворогів української державності. Репресії охопили всіх, хто так чи інакше засвідчив свої антиукраїнські настрої, зокрема й осіб духовного звання. Ще до приходу Директорії в Київ командування Осадного корпусу під командуванням Є.Коновальця заарештувало митрополита Київського і Галицького Антонія та архієпископа Євлогія, які під час антигетьманського повстання закликали вірних і духівництво стояти за гетьмана. Архієреїв вислали до василіанського монастиря в Бучачі (Галичина). Арешт двох православних владик дав привід деяким політичним і церковним діячам (зокрема, митрополиту Платону, який перебрався до Одеси, а потім до Константинополя) розгорнути галасливу кампанію, спрямовану проти Директорії. Її наслідком стала ультимативна вимога командування французьких експедиційних військ звільнити митрополита Антонія та архієпископа Євлогія (лютий 1919 р.).

Водночас Міністерство сповідань намагалося не допускати невиправданих репресивних заходів щодо священиків і звернулося до Міністерства внутрішніх справ та військового міністерства з проханням

дати відповідне роз'яснення підлеглим. Оскільки перший склад уряду комплектувався лише соціалістами, на посаду міністра віросповідань було призначено І. Липу, члена ЦК УПСС. О.Лотоцький склав свої повноваження й відбув послом до Туреччини зі спеціальною місією — шукати підтримки Вселенського патріарха в справі визнання автокефалії української Церкви.

У січні 1919 р. Міністерство сповідань було перейменовано в Міністерство культів. Міністр культів І.Липа не лише послідовно впроваджував українізацію свого відомства, а й вимагав цього від церковників, зобов'язуючи їх вести діловодство, листування, метрикацію, а також видавати єпархіальні друковані органи державною мовою.

В часи Директорії Церква одержувала матеріальну підтримку, як це було і в Гетьманській державі. Для цього в 1919 р. було асигновано 4 млн. 94 тис. крб. (дещо менше проти 1918 р.). Фінансування консисторій, монастирів, місцевого духівництва мало на меті не підкуп Церкви, а протегування їй у складний період існування.

Те, що не вдалося зробити ієрархам — прихильникам автокефалії — швидко здійснив уряд. 1 січня 1919 р. РНМ ухвалила Закон "Про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві". Проголошуючи автокефалію УПЦ, її незалежність від Московської патріархії, автори закону вказували, що верховна церковна влада в Україні має належати Всеукраїнському церковному Собору. Поточні справи повинен вирішувати Український церковний Синод, обраний Собором і затверджений урядом. До часу скликання Собору членів Синоду призначав уряд. У ст.4 закону наголошувалося: "*Український Синод буде збиратися у присутності представника Республіканського Уряду, призначеного Міністром та названого Представником Держави. В його обов'язки входитиме: забезпечення інформацією, пояснення законів, нагляд за виконанням законів та впровадженням рішень Синоду, які не порушують інтереси Республіки. Представник Держави матиме право передавати протести до Ради Міністрів*".

Законом передбачалося, що церковна влада УАПЦ разом зі своїм адміністративним апаратом буде утримуватися на кошти з фондів Державної скарбниці.

Таким чином, закон від 1 січня 1919 р. не відокремлював Церкву від держави, а, навпаки, встановлював тісні взаємини між ними. При цьому держава закріплювала за собою всеосяжний контроль за діяльністю церковних інституцій.

Закон, що вийшов із надр Міністерства сповідань, був сприйнятий православними ієрархами. Влада не зважала на закиди в нека-

нонічності процедури переходу УПЦ до автокефалії, а також способу формування органів церковного управління.

Та в зв'язку з наступом більшовиків і евакуацією з Києва Міністерству культів не вдалося втілити в життя плани щодо організації церковного управління на місцях і визначення українських єпископів. До всього, промосковськи налаштовані єпископи блокували будь-які спроби втілити церковне законодавство в життя.

Вирішальне значення для здобуття Українською православною Церквою статусу автокефальної мало рішення Вселенського патріарха. Але обставини склалися так, що місія О.Лотоцького в Константинополі була приречена на невдачу. По-перше, патріарший престол був вакантним, а намісник Дорофей був поінформований про нестабільність в Україні. По-друге, до Константинополя прибули митрополит Антоній (Храповицький), архієпископ Євлогій (Георгієвський), митрополит Одеський Платон, чигиринський єпископ Никодим, які зробили все, щоб створити в митрополита Дорофея враження про те, що український уряд є ворогом єдності Церкви. Тому, посилаючись на відсутність патріарха, намісник відклав вирішення цього питання. Князь І.Токаржевсько-Карашевич, який змінив у березні 1920 р. на посаді посла О.Лотоцького, пробув у Константинополі до 11 грудня 1921 р., але більшого, ніж благословення патріарха на адресу "Голови Держави, Уряду та Української Православної Церкви", не досяг.

Поразка визвольних змагань українського народу визначила й результат зусиль, спрямованих на утвердження автокефалії Української православної Церкви за часів Директорії.

Проте діяльність Міністерства культів не обмежувалася домаганнями автокефалії УПЦ.

У вересні за ініціативою І.Огієнка було створено Комісію в справах перекладу Святого Письма. До цієї справи, на яку уряд асигнував 4 млн. гривень, були залучені кращі знавці стародавніх мов і богослови. Комісії вдалося максимально ідентифікувати український та грецький тексти Біблії. У жовтні 1920 р. в "Записках" Кам'янець-Подільського університету було надруковано книгу "Новий Завіт. Діяння святих Апостолів" у перекладі українською мовою. Після захоплення більшовиками Кам'янця-Подільського тираж книги згорів, але два набірні примірники вдалося врятувати.

Міністерство культів фінансувало православні та римо-католицькі середні духовні школи. Але Директорія для підвищення рівня викладання в них, удосконалення навчальних програм, а також фінансування затвердила 2 липня 1920 р. закон про перетворення хлоп'ячих духовних шкіл та перших чотирьох класів духовних семінарій у загальноосвітні, так звані братські школи, й передання їх під управління Міністерства освіти.

І.Огієнко поєднував обов'язки міністра й ректора Кам'янець-Подільського українського державного університету. В цьому навчальному закладі зосередилася група визначних викладачів і богословів, які навчали студентів на кількох, зокрема й богословському, факультетах, а також перекладали Святе Письмо й богослужбові книги українською мовою. Під час перебування урядових установ УНР у Кам'янці університет став духовним, науковим і навчальним центром, який багато зробив для утвердження автокефалії УПЦ.

* * *

На початку грудня 1919 р. розпочався знаменитий "зимовий" похід боєздатних з'єднань УНР. Війська під командуванням генерала М.Омеляновича-Павленка рейдували Правобережжям, оволодівши Вінницею, Уманню та на короткий час Одесою. Зустрівши на своєму шляху частини УГА, командування військ УНР запропонувало укласти угоду про спільні дії, однак генерал Микитка, зв'язаний домовленістю з денікінцями, відкинув цю пропозицію. За словами І.Мазепи, який був учасником тих подій, протягом п'яти місяців "*армія ні разу не схилила національного прапора. Зберегла себе морально й фізично. Населення годувало і зодягало армію, постачало їй все потрібне і всіма способами допомагало, бо бачило в ній свою армію, яка боролася за інтереси народні*".

Тим часом С.Петлюрі вдалося домовитися з поляками про спільні дії проти більшовиків. Навесні 1920 р. розпочався наступ польських військ і деяких реогранізованих С.Петлюрою українських частин, під-триманих загонами М.Омеляновича-Павленка та Ю.Тютюнника. 26 квітня польсько-українські війська витіснили більшовиків із Житомира, в кінці місяця зайняли Вінницю, а на початку травня були вже в Києві.

28 квітня 1920 р. довготривалі польсько-українські переговори закінчилися підписанням договору, за яким Польща визнавала Директорію на чолі з С.Петлюрою верховною владою незалежної Української Народної Республіки. Та ціна даної угоди була надто великою: до Польщі відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частина Поділля та сім повітів Волині. Задоволені результатами переговорів і територіальними надбаннями, поляки не виявили бажання вести активні бойові дії проти більшовицької армії.

Командування радянських військ перегрупувало сили, й протягом червня-серпня польсько-українські війська було відкинуто за Серет і Дністер. У вересні польсько-українські з'єднання здійснили останню спробу контрнаступом відкинути радянські війська на схід. Це їм частково вдалося, й вони оволоділи Тернополем і Проскуровом. Але в середині жовтня поляки уклали перемир'я з більшовиками. Залишена напризволяще армія УНР відступила з боями за Збруч, де була інтернована поляками. 14 листопада уряд А.Лівицького перебрався з Кам'янця до Тарнова.

21 березня 1921 р. Польща й РСФРР уклали в Ризі мирний договір, за яким поляки отримували територіальні здобутки та визнавали більшовицький уряд УСРР. Це означало закінчення доби Директорії й завершення 4-річного періоду визвольних змагань українського народу. Друга Українська Народна Республіка опинилася в лабетах переважаючих військових сил, перед якими була не в змозі вистояти. Безперервні бойові дії, виснажуючи її сили, не дозволили розкрити творчий потенціал української влади в справі національного державотворення. Брак єдиного антибільшовицького фронту, прагнення Антанти, білогвардійців, поляків, українських отаманів вирішувати свої, специфічні завдання дозволили радянським військам досягти бажаного успіху та підкорити Україну. На довгі десятиріччя вона стала полігоном більшовицьких експериментів, які душили національне волевиявлення та свободу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ БІЛЬШОВИКІВ У 1919 р.

§1. Завоювання України більшовиками

СТРАТЕГІЯ Й ТАКТИКА РОСІЙСЬКОГО БІЛЬШОВИЗМУ

Як і будь-яка радикальна партія, РСДРП(б) взяла на озброєння популістську риторику та демагогічні гасла. Подвійні стандарти програмних засад більшовицької партії стали очевидними вже після перших спроб реалізації ленінської доктрини революційних перетворень суспільства. Більшовики всіляко афішували свою національну програму, декларуючи "право націй на самовизначення". Однак тільки-но колишні складові частини Російської імперії почали після лютневої революції 1917 р. ставати самостійними державними утвореннями, радянські лідери, не змінюючи гасел, стали робити все, щоб зупинити "сепаратистські" тенденції. В основі національної політики, яка нерозривно перепліталася із зовнішньою, лежали цілком прагматичні розрахунки. По-перше, Ленін і його найближчі соратники, сповідуючи ідею світової революції, не бажали втрачати форпости, своєрідні трампліни, з яких можна було експортувати революційний "вірус" в інші країни. По-друге, геополітичне становище радянської Росії значно ускладнювалося втратою України, Дону, Кубані, оскільки вона втрачала не лише вихід до Чорного моря, а отже, і вплив на ситуацію в регіоні, а й практично невичерпний резерв сировини, сільськогосподарської та промислової продукції Півдня.

Лідери більшовизму виявилися послідовними й далекоглядними стратегами. Для здійснення своїх планів вони використали всі наявні засоби. Перша спроба встановлення радянської влади в Україні виявилася невдалою не в останню чергу через брак у ній міцного осередку більшовицької партії. Заповнити цю прогалину мала створена в Москві в липні 1918 р. Комуністична партія (більшовиків) України, до складу ЦК якої ввійшло лише два українці. Резолюція І з'їзду КП(б)У не залишала жодних сумнівів у спрямуванні політичної доктрини Кремля щодо України: "*У справі взаємовідносин України й Росії відокремлення України від Росії через економічні стосунки неможливе, і КП(б)У повинна боротися за революційне об'єднання обох держав на основі пролетарського централізму в межах Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки*". Отже, Україна сприймалася як невіддільна, жорстко інтегрована складова частина Росії, й стосовно неї питання про державний суверенітет ставитися не могло.

Розглядаючи Українську державу гетьмана Скоропадського як спробу реставрації буржуазно-поміщицького монархізму, Ленін нав'язав з'їздові думку про необхідність підготовки повстання проти цієї влади. В разі його успіху владу повинен був узяти до своїх рук ревком, підзвітний лише ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Впевненість у тому, що селяни й робітники України підтримають антигетьманське повстання, була настільки великою, що делегати з'їзду відкинули будь-які форми співробітництва з лівими українськими та єврейськими партіями.

Однак призначене на 8 серпня 1918 р. повстання провалилося. Це визначило подальшу тактику більшовиків. ІІ з'їзд КП(б)У висловився проти форсування подій та необґрунтованої партизанщини, а також за більш жорстке підпорядкування ревкомів партійним організаціям.

22 вересня 1918 р. Центральний військово-революційний комітет видав наказ про формування в нейтральній зоні, що розділяла радянську Росію й Україну, регулярних з'єднань. Таким чином, Москва почала готувати нову військову агресію проти України.

Виведення окупаційних військ у зв'язку з подіями в Німеччині й Австро-Угорщині створило сприятливі умови для здійснення більшовицьких планів щодо України. Л.Троцький переконував своїх соратників по партії в тому, що радянські з'єднання повинні вступити в Україну до того, як туди прийдуть війська Антанти. Його підтримав командувач групи військ курського напрямку В.Антонов-Овсієнко, який закликав негайно розпочати наступ і "*голими (та сміливими) руками взяти те, що потім доведеться брати лобом*". Ленін прислухався до цих аргументів, і 17 листопада було сформовано Українську революційну військову раду в складі Й.Сталіна, Г.П'ятакова, В.Затонського та В.Антонова-Овсієнка. 28 листопада було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, до якого увійшли Г.П'ятаков (голова), В.Аверін, Артем (Ф.Сергєєв), К.Ворошилов, В.Затонський, Е.Квірінг, Ю.Коцюбинський, О.Шліхтер.

Повстання проти гетьмана посприяло вступові радянських частин на територію України. В кінці листопада в Москві вже знали (хоч і з деяким запізненням), що головним противником у боротьбі за владу в Україні будуть не розрізнені гетьманські підрозділи, а повстанські та регулярні війська, підпорядковані Директорії.

ПОЧАТОК БОЙОВИХ ДІЙ

Радянська Росія зосередила на кордоні з Україною 86-тисячну багатонаціональну армію, в якій були і регулярні російські, і повстанські українські частини, і національні підрозділи з угорців, латишів, китайців, татар. За розробленим Антоновим-Овсієнком планом одна група військ мала діяти на харківському, а друга — на київському напрямках. У цей час армія УНР налічувала 40 тис. багнетів (20 тис. регулярного війська, решта — повстанські загони).

Населення Слобожанщини, яке вже пізнало жахи отаманщини та було значною мірою розпропаговано більшовиками, допомагало радянським військам, просування яких почалося майже одночасно з прибуттям Директорії до Києва. В Харкові й Катеринославі вибухнули повстання проти української влади, що перекинулися на периферію. 3 січня радянські з'єднання зайняли Харків, 27 січня — Катеринослав. Війська, що діяли на півночі України, 12 січня вступили до Чернігова, 19 січня — до Полтави, 5 лютого — до Києва.

Група військ під командуванням Сабліна успішно діяла в Донбасі, де її підтримувало місцеве робітництво.

Однією з причин поразки армії Директорії стало те, що вона була змушена зосередити значні сили поблизу столиці, а не в прикордонній смузі. Крім того, Збройні сили УНР формувалися фактично в перебігу бойових дій. Брак достатньої кількості досвідчених офіцерів, які свідомо служили б українській справі, свавільні дії окремих отаманів негативно впливали на боєздатність української армії. Варто взяти до уваги також той факт, що Директорія не встигла заручитися підтримкою населення, особливо на Лівобережжі.

Цікаво, що уряд радянської Росії вперто не бажав визнати факт агресії проти України. На дипломатичні ноти уряду УНР від 31 грудня, 2 і 4 січня Чичерін, відмежовуючись од воєнної акції, заявляв, що вона провадилася "*між військами Директорії та військами Українського Радянського уряду, який є цілком незалежним. Між Україною і Радянською Росією тепер немає ніяких збройних сутичок*". Директорія запропонувала розв'язати всі проблеми дипломатичними засобами й відрядила до Москви свою делегацію.

Початок переговорів між РСФРР та УНР не завадив російським військам продовжувати бойові дії на території України.

Протягом березня 1919 р. загони колишнього петлюрівського отамана М.Григор'єва зуміли витіснити французькі експедиційні війська з Херсона, Миколаєва та вийти до залізниці Березівка - Веселинівка - Воскресенськ. 3 квітня інтервенти залишили Одесу, до якої без

бою вступили червоноармійці Григор'єва. Рішучі дії отамана дозволили більшовикам оволодіти всім Дністровським лівобережжям від Могильова-Подільського до Одеси, примусивши підрозділи Директорії переходити на румунську територію, де їх роззброювали.

Значно складніше доводилося радянським військам на Донбасі: денікінці перехопили ініціативу й завдали відчутних ударів з'єднанням Південного фронту. За ініціативою Л.Троцького, який у травні приїздив в Україну, Український фронт було ліквідовано. Новою формою експансії в Україну став воєнно-політичний союз радянських республік, інсценований у Москві 1 червня.

Український фронт було реорганізовано в 12-у й 14-у армії, що перейшли в підпорядкування відповідно Західного та Південного фронтів.

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 р.

Популярність радянської форми державного устрою в Україні, зокрема в пролетарському та військовому середовищі, зумовила зовні безболісне "вростання" більшовиків у життя на її території. Тому голова Тимчасового робітничого селянського уряду України (ТРСУУ) Х.Раковський ще в січні 1919 р. на засіданні Харківської ради впевнено заявив, що його уряд продовжуватиме справу революції в Україні доти, доки Всеукраїнський з'їзд рад, до якого вже готувалися, не вирішить, до кого перейде влада.

На небезпеку, яку криє в собі захоплення більшовицькою моделлю реформації суспільства, вказував есер П.Стебницький. Немовби ясновидець, він попереджав: "*Матимемо попереду свою жовто-блакитну Совдепію, потім кордон з північчю зробиться непотрібним і настане Совдепія єдина і неділима, а, нарешті, на тій пустині, яка силою річей витвориться на території сполучених Совдепій, якісь майбутні варяги розпочнуть будування держави наново*". П.Стебницький помилився лише в одному: більшовики не дозволили навіть підступитися до творення "жовто-блакитної" влади рад, відразу надавши їй яскраво-червоного кольору. 13 лютого вже на засіданні Київської ради Х.Раковський підтвердив, що національні домагання українців не зустрінуть в його особі підтримки. Представники українських та єврейських соціалістичних партій, які стояли на радянській платформі, намагалися переконати уряд, що влада в Україні може закріпитися лише за умови співпраці лівих сил.

Під час просування більшовицьких військ углиб України на місцях розпочалися вибори до рад. У лютому 1919 р. ради поступово стали витісняти ревкоми, які до того становили майже 65% органів місцевої влади. Але і в питанні про модус представництва більшовики обрали непоступливу позицію, штучно створюючи переваги для міського пролетаріату та найбіднішого селянства. Представники УПСР, Селянської спілки (лівих соціал-демократів незалежників) безуспішно вимагали забезпечити в радах представництво середніх верств села — основної маси населення. Та більшовики ні на крок не відступали, більше того, під час виборів на II Всеукраїнський з'їзд рад робітники дістали право обирати в п'ять разів більше представників, ніж селяни. Знаючи, що українці переважають на селі (близько 75%), але становлять меншість у зрусифікованих промислових центрах, радянський уряд свідомо йшов на обмеження представництва корінного населення в державних органах. Кредо більшовиків у національному питанні відверто окреслив голова ТРСУУ, заявляючи, що "*мова йде про те, хто буде панувати на Україні — російський революційний елемент, тобто більшовики-комуністи, радянська програма, чи на Україні буде панувати елемент,*

Рис. 37. М.Липський (Б.Єфімов). Плакат. 1919 р.

який під прапором національної України здійснює антикомуністичну програму. Нам доводиться рахуватися на певний час з необхідною диктатурою, тобто необхідною перевагою міських робітників на Україні, які в більшості є росіянами".

Більшовикам вдалося з допомогою різних обмежень щодо інших партій забезпечити собі домінуюче становище на III Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся в березні 1919 р. З 1719 делегатів більшовиків налічувалося 927, а співчуваючих їм — 458. Найчисельніша небільшовицька делегація була представлена УПСР (87 мандатів) та співчуваючими цій партії (32 мандати). У складі обраного ЦВК рад України налічувалося 89 комуністів та 10 лівих українських есерів (комуністів). У праці А.Гриценко "Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 - початок 1919 р.)" подається аналіз гострої міжпартійної боротьби під час формування урядових структур УСРР та визначення напрямів внутрішньої й зовнішньої діяльності. Не зупиняючись детально на цьому питанні, відзначимо лише, що непоступлива позиція Г.П'ятакова, А.Бубнова та їхніх прихильників стосовно входження представників лівих українських есерів (комуністів) до вищих органів влади звела нанівець можливість для компромісу й конструктивного співробітництва. Повне ігнорування українських партій лівої орієнтації, витіснення їх на периферію політичного життя спричинили звуження соціальної бази КП(б)У, втрату впливу в масах. Передбачаючи згубні наслідки такої лінії, Ленін у квітні 1919 р. підштовхнув ЦК КП(б)У до угоди з УПСР та іншими лівими групами української революційної демократії. Представники цих партій дістали доступ до Президії ВУЦВК та радянського уряду. Очевидно, саме цей політичний маневр дозволив Х.Раковському схилити ЦВК рад УСРР до підписання угоди про воєнно-політичний союз радянських республік.

§2. Діяльність більшовицького уряду в 1919 р.

ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ

Після переїзду ТРСУУ з території Російської федерації розпочався новий етап його діяльності. 6 січня 1919 р. Україну було проголошено Соціалістичною Радянською Республікою. У декларації від 25 січня викладалася програма політичної та соціально-економічної діяльності уряду. Його метою визначалося доведення соціалістичної революції до кінця шляхом націоналізації промисловості, вироблення законодавчих нормативів у галузі охорони праці, страхування, пенсійного забезпечення робітників, ліквідації поміщицького, куркульського та монастирського землеволодіння, формування власних збройних сил.

Декларація обстоювала необхідність об'єднання УСРР з РСФРР на федеративних засадах. Так за вказівкою з Москви Україна інтегрувалася в більшовицьку систему, що практично нівелювала її національну, духовну, соціально-економічну самобутність.

Незгоди між прихильниками Г.П'ятакова, з одного боку, і Артема (Ф.Сергєєва), з другого, спричинили урядову кризу. Для її подолання в Україну з Москви відрядили Х.Раковського. Очоливши уряд, він перетворив його з тимчасового в постійний, давши йому за російським аналогом назву "Рада Народних Комісарів". До складу РНК увійшли: Е.Квірінг — голова Ради народного господарства України, М.Подвойський — нарком військових справ, Артем (Ф.Сергєєв) — нарком пропаганди, К.Ворошилов — нарком внутрішніх справ, В.Затонський — нарком освіти, М.Мещеряков — нарком землеробства, О.Хмельницький — нарком юстиції, О.Шліхтер — нарком продовольства, Б.Магідов — нарком праці, Ф.Земіт — нарком фінансів, П.Жарко — нарком шляхів, П.Тутишкін — нарком охорони здоров'я, М.Скрипник — голова Верховної соціалістичної інспекції та народний комісар державного контролю, В.Антонов-Овсієнко — командувач військ УСРР, а також члени Реввійськради Ю.Коцюбинський і Ю.Щаденко.

Схема державного устрою УСРР була закладена в Конституції, ухваленій III Всеукраїнським з'їздом рад. Основою суспільного ладу проголошувалася диктатура пролетаріату, вістря якої спрямовувалося проти заможних верств населення. Функціональне завдання диктатури пролетаріату полягало в забезпеченні переходу від капіталізму до соціалізму, після чого поетапно вона, а потім і держава зникають, поступаючись місцем вільним формам самоорганізації суспільства. Конституція декларувала демократичні свободи. Захист завоювань революції покладався лише на трудящі маси.

Владні повноваження надавалися радам, які мали вертикальну структуру. Вищими органами влади проголошувалися Всеукраїнський з'їзд рад, ВУЦВК, РНК. До компетенції ВУЦВК відходило формування уряду, збройних сил, визначення зовнішньополітичного курсу та напрямів розвитку господарства, питання про кордони.

Місцевими органами влади вважалися губернські, повітові та волосні з'їзди рад, а між їх скликанням — відповідні виконавчі комітети рад.

Виборчі права надавалися всім громадянам, починаючи з 18 років, окрім тих, хто використовував найману працю, мав нетрудові прибутки, а також ченців, служителів культу, колишніх службовців охоронних відомств, тих, хто мав судимість, та божевільних.

Окремим розділом до Конституції входила Декларація прав і обов'язків трудящого й експлуатованого народу, що багато в чому копіювала російський зразок. У ній закріплювалися принципи повновладдя трудящих, скасовувалися приватна власність та експлуатація, запроваджувалися робітничий контроль і націоналізація промисловості, транспорту, банків, озброєння трудящих, упроваджувалися трудова повинність та федеративний устрій на принципах вільного самовизначення націй.

На практиці більшовики свідомо відступали від багатьох положень Основного Закону. Диктатура пролетаріату в реальності була диктатурою партії комуністів. Заяви про соціально-економічне визволення трудящих, як ми переконаємося дещо згодом, також виявилися блефом. І вже зовсім як наруга над багаторічною визвольною боротьбою українського народу за незалежність сприймалося позірне визнання права націй на самовизначення.

Більшовики в обхід конституційних норм утверджували свою владу на місцях. Якщо в містах у першій половині 1919 р. діяли переважно ради, то в сільській місцевості — ревкоми, які стали слухняним знаряддям більшовиків під час виборів до рад. Для утвердження свого впливу на селі, де традиційно популярними були есерівські гасла, більшови-

ки вдалися до своєрідної форми двовладдя: вирішальні питання організації сільського життя брали на себе призначувані згори комітети бідноти (комбіди).

З міркувань революційної доцільності в повсякденне життя людей входив страхітливий витвір революційного молоха — надзвичайні комісії. "Караючий меч революції" на довгі десятиріччя завис над українським народом, від часу до часу опускаючи своє криваве лезо.

Та найбільш визначальною рисою політики російських більшовиків щодо України стали централізація й уніфікація основних структурних елементів державотворення. Спочатку Москва поширила на Україну правочинність російських декретів, що торкалися військового будівництва. Потім настала черга фінансової системи, яка стала спільною для обох державних утворень. Вже двох наведених фактів вистачило, щоб підпорядкувати дії Києва вказівкам із Кремля. Однак Ленін прагнув повної, всеосяжної інтеграції України в господарський і політичний комплекс Росії. УРНГ стала територіальною одиницею єдиного апарату Всеросійської РНГ. Жорсткій централізації підлягали залізниці, пошта, телеграф. Голова Раднаркому РСФРР дав недвозначну вказівку: "*Єдине командування всіма загонами Червоної армії і якнайсуворіша централізація в розпорядженні силами й ресурсами соціалістичних республік, зокрема всім апаратом військового постачання, а також залізничним транспортом*". Відповідно до цієї та інших директив 1 червня було укладено воєнно-політичний союз, який передбачав об'єднання військового командування, РНГ, фінансів, залізниць, комісаріатів праці під управлінням єдиних колегій. Республіки, що уклали союз, мали ввійти до складу РСФРР на правах автономій. Однак Х.Раковський запропонував іншу формулу, стрижнем якої було утворення Федеративної Ради Республік. Першим кроком до утворення федерації повинна була стати кооптація до складу Всеукраїнського ЦВК представників інших республік та підпорядкування основних республіканських наркоматів відповідним комісаріатам Російської федерації. В основу декрета ВЦВК від 1 червня лягли пропозиції Раковського.

На думку С.Кульчицького, кінцевою метою централізації військово-господарського механізму "*було створення на уламках імперії унітарної держави у формі союзу радянських республік*".

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Багаторічні воєнні дії на більшій частині території колишньої Російської імперії, часта зміна урядів надзвичайно згубно позначилися на стані економіки. Розірвані традиційні господарські зв'язки, зруйнована інфраструктура, гіперінфляція, продовольча криза, масове безробіття та інші деструктивні явища вимагали від органів управління економікою надзвичайних заходів, щоб не допустити до перетворення вказаних процесів у ланцюгову реакцію розпаду й хаосу.

Російські більшовики перенесли на Україну власний досвід розв'язання економічних і соціальних проблем. Ленінська концепція, відома під назвою "політика воєнного комунізму", пройшла апробацію в 1918 р. на території РСФРР. З незначними змінами ленінська доктрина втілювалася і в УСРР.

Одним із її напрямів стала націоналізація великих промислових підприємств. Без вугілля, металу, зброї, техніки неможливо було утримувати боєздатну армію та забезпечувати хоча б мінімальні господарські зв'язки між містом і селом. У квітні 1919 р. розпочалося одержавлення кам'яновугільної, металургійної та металообробної промисловості, у травні — цивільного флоту. Ті галузі, в яких переважали дрібні та середні підприємства, не були націоналізовані й перебували під контролем держави.

Держава прагнула перебрати важелі управління пріоритетними галузями до своїх рук. Для цього встановлювалася державна монополія на торгівлю найважливішими товарами — цукром, вугіллям, залізною й марганцевою рудами, продукцією металургічної, металообробної, шкіряної промисловості. Приватні підприємства повинні були дотримуватися встановлених згори цін. Вказані заходи дозволили більшовицькій державі нагромаджувати стратегічні матеріали — сировину та готову продукцію — й використовувати їх у кризових ситуаціях.

Найважливішим питанням, яке доводилося вирішувати будь-якій владі в Україні, було аґрарне. Розв'язання проблеми землекористування в УСРР здійснювалося за російським зразком, хоча в Росії декрет про землю став утілюватися в життя невдовзі після жовтня 1917 р.

11 березня 1919 р. Наркомзем УСРР видав інструкцію "Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування", якою встановлювалися норми земельних наділів при розподілі конфіскованої землі: від 12 десятин на Лівобережжі до 30 десятин у степовій частині. Оскільки головним завданням вважався засів максимальної площі, радянська влада залишала в одноосібному користуванні від 50 до 100 десятин

землі. Таким чином, міцний середняк зберігав поки що свої землі, над якими вже зависав контроль з боку держави. Більшовики свідомо йшли на такий крок: необхідно було, щоб селяни виростили гарний урожай, а влада знала засоби, як його відібрати. При цьому йшлося не так про власні потреби (в українських містах продовольча криза вже постала на повний зріст), як про потреби північного сусіди. Лише від часу приходу до влади по травень більшовики переправили з України в РСФРР 4 млн. пудів продовольчих товарів, а протягом червня — ще 244 вагони з харчовими продуктами.

Розподіл конфіскованої поміщицької, удільної, монастирської та церковної землі здійснювали земельні відділи при сільських і волосних радах. У перебігу аґрарних перетворень більшовики домагалися створення колективних форм господарювання — комун, тсозів, артілей, з якими пов'язувалися сподівання на різке підвищення продуктивності сільського господарства й підрив куркульського впливу на селі. Паралельно з колективними господарствами впроваджувалася державна форма — радгоспи, що мали стати зразком для бідняків та середняків і надавати їм допомогу. Вважаючи головним завданням земельної політики "*перехід від одноосібного господарювання до товариського*", КП(б)У активно сприяла становленню нових форм організації сільськогосподарської праці. В 1919 р. Наркомзем УСРР взяв на облік уже 550 колективних господарств, які мали 73,6 тис. десятин землі. Незважаючи на пересторогу центру стосовно дотримання принципу добровільності, більшовицькі організації на місцях не завжди дотримувалися цієї лінії, що викликало невдоволення селян, а згодом стало однією з причин їхніх масових виступів проти радянської влади.

Під час проведення аґрарної реформи особлива роль належала комбідам. Перебираючи на себе функції рад, земельних відділів, ці надзвичайні органи революційними методами здійснювали перерозподіл землі. Одним із наслідків їхньої діяльності стало загострення протистояння між напівпролетарськими й заможними верствами села.

Внаслідок заходів радянської влади безземельні та малоземельні селяни отримали без викупу близько 5 млн. десятин землі. Проте це не зняло соціальної напруги в українському селі.

Дуже болючою для селянства виявилася політика, спрямована на вилучення сільськогосподарської продукції. Ще в січні уряд запровадив хлібну монополію, а в лютому доповнив її декретом "Про вилучення хлібних надлишків і встановлення твердих цін на них". Задум більшовиків полягав у тому, щоб здійснювати еквівалентний обмін продуктів сільського господарства на промислові товари. Однак промисловий потенціал не дозволяв реалізувати цей план, і більшовики перейш-

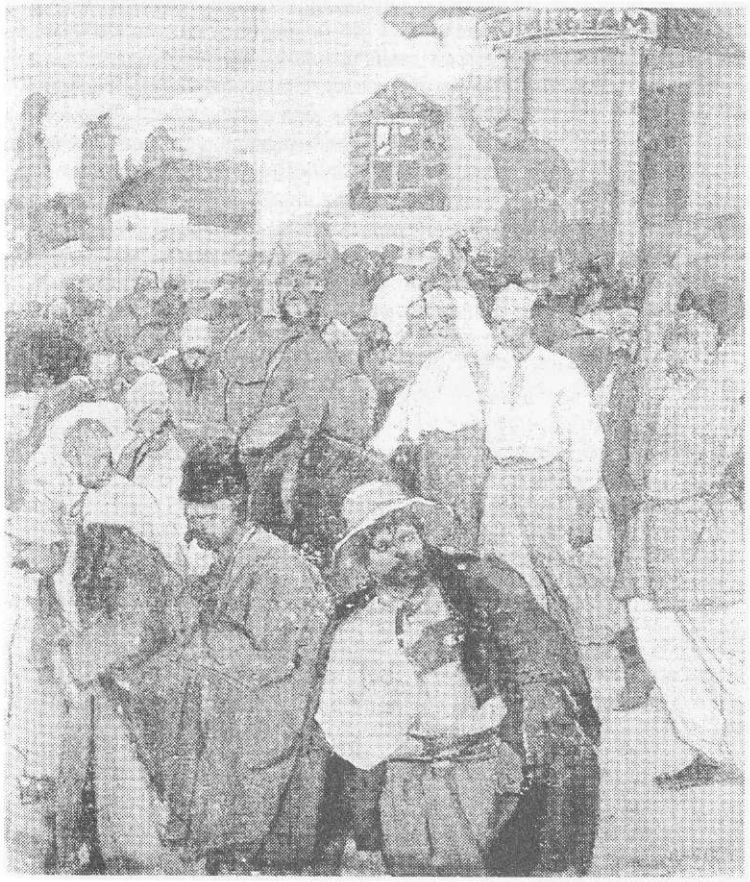

Рис. 38. Г.Світлицький. Комнезам. Акварель. 1920 р.

ли до застосування звичних силових засобів. На село пішли спеціальні "продовольчі загони", які з допомогою зброї та репресій здійснювали реквізиції не лише надлишків, а й насіннєвого фонду, худоби, реманенту тощо. Щоб хоч якось упорядкувати неконтрольований процес, в якому, до речі, брали участь і російські продзагони, Раднарком УСРР 12 квітня 1919 р. видав декрет "Про розверстку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років". Згідно з цим документом, запланована для вилучення кількість зернового фуражу, продовольчих та насіннєвих хлібів пропорційно розкладалася між усіма губерніями. Селянська біднота звільнялася від розверстки, господарства з посівною площею від 5 до 10 десятин мали здійснювати хлібоздачу за встановленою нормою, а заможні селяни — здавати понад норму всю кількість хліба, що припадала на господарства з посівними площами до 5 десятин. Встановлюючи однакові норми для всіх регіонів України, автори декрету ставили в нерівне становище селян південних губерній, де наділи були більшими.

Рис. 39. О.Хвостенко-Хвостов. Плакат. 1920 р.

Продрозверстка повинна була дати вже до 1 червня 50 млн. пудів хліба для радянської Росії. Введенням паралельно з розверсткою продовольчої диктатури більшовики прагнули за рахунок України не лише прогодувати голодуючі промислові центри Росії, а й підірвати соціальну та матеріальну базу своїх ворогів — Директорії, Добровольчої армії, отаманів.

Катастрофічний стан фінансової системи підштовхнув РНК УСРР до надзвичайних заходів: 14 лютого губернські, повітові виконкоми та міські ради дістали право обкладати "*революційними податками осіб, що належали до буржуазного класу*". Місцеві органи влади неодноразово скористалися наданими правами. Так, Київська міськрада встановила для міської буржуазії контрибуцію в розмірі 200 млн. крб., Харківська — 40 млн. Під час вилучення коштів звичним явищем стали репресивні дії щодо не лише буржуазії, а й представників інтелігенції.

Система заходів, спрямована на зміцнення соціально-економічних позицій більшовиків, дістала назву політики "воєнного комунізму". Позначена максимальною централізацією, жорсткими методами, вона породжувала спротив населення, критику опозиційних партій. Навіть у промислових центрах Слобожанщини, які вважалися традиційним оплотом більшовиків, робітництво щораз більше переорієнтовувалося на меншовиків.

СЕЛЯНСЬКИЙ СПРОТИВ ВОЄННО-КОМУНІСТИЧНИМ ЗАХОДАМ

Протягом 1917-1919 рр. українське село гостро відчуло на собі спустошливі наслідки майже безперервних бойових дій, боротьби за владу, в яких селяни розглядалися лише як "союзники", "соціальна база", на яку спиралися різні політичні сили. Більшовики принесли хижацьку політику планомірного пограбування села, прикриваючись демагогією про "союз робітничого класу й селянства". Сподівання господарів отримати землю й вільно розпоряджатися результатами власної праці не справдилися. Створення колективних господарств і радгоспів сприймалося більшістю селян як пастка, котра позбавить їх економічної незалежності й заведе в нове ярмо. Реквізиції, які фактично підривали основу сільського господарства, вичерпували кредит довіри до радянської влади. Інтернаціональні продзагони зачіпали не лише економічні інтереси, а й національні почуття українських селян. Тільки за офіційними даними, в республіці діяло 87 загонів із Російської феде-

рації, в яких налічувалося понад 2,5 тис. чоловік. Не останню роль у формуванні антибільшовицьких настроїв селянства відіграло ставлення КП(б)У до лівих українських партій, що стояли на радянській платформі. III з'їзд більшовиків України виступив проти надання українським есерам відповідальних посад у радах і в уряді. Ліві есери, які мали стійкий вплив на селянські маси, мимоволі опинялися "по той бік барикад".

Спорадичні селянські виступи на початку весни поступово переросли в широкомасштабне селянське антибільшовицьке повстання. У квітні було зареєстровано 93 виступи, у червні — 328, у липні — 207. Збройний спротив здебільшого відбувався під гаслом "**За радянську владу без комуністів**". На хвилі невдоволення селян на арену політичного протистояння вийшло чимало організованих загонів під командуванням отаманів Н.Махна, Зеленого, Соколовського, Гончара, Орловського, Струка, Ангела. Різні за кількісним складом, але єдині в протидії більшовикам, ці повстанські загони часто брали під контроль цілі повіти.

Більшовики визначали цей рух як "бандитизм", "куркульську контрреволюцію". Ленін вважав, що влада повинна відповісти адекватними заходами: з одного боку, посилити класову боротьбу на селі, а з другого — нещадно придушувати селянські виступи. Москва відрядила на підсилення Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУНК) кращі кадри. Відділи ВУНК створювалися не лише в губернських, а й у повітових центрах, на транспорті. В березні 1919 р. українську "надзвичайку" очолив соратник Ф.Дзержинського М.Лацiс. На допомогу чекістам були кинуті збройні формування з комуністів та комсомольців, а також регулярні війська, чисельність яких становила 21 тис. чоловік.

Та повстанський рух на селі так і не вдалося придушити. Це спонукало більшовиків до пошуку інших засобів. Ще весною Антонов-Овсієнко двічі звертався до Леніна й ЦК РКП(б) з листами, в яких висловлював пропозиції щодо пом'якшення наслідків "більшовицького штурму". Зокрема, він наполягав на тому, щоб включити до уряду УСРР представників партій, пов'язаних із середнім і дрібним селянством (незалежних соціал-демократів та українських есерів), змінити земельну політику в бік середнього селянства, припинити свавілля чекістів та московських емісарів, які буквально грабували село, більш розважливо ставитися до національних почуттів місцевого населення. Російське керівництво не відразу дослухалося цих порад. Лише коли ситуація стала загрозливою, Ленін вирішив піти на деякі поступки стосовно опозиційних партій. У серпні 1919 р. після об'єднання українських есерів-комуністів з лівою групою українських соціал-демократів ("незалежників") утворилася Українська комуністична партія (боротьбистів), лідери якої Г.Гринько, В.Блакитний, П.Любченко, Г.Михайличенко, О.Шумський стояли на радянській платформі й прагнули до участі в державному будівництві. Керуючись підписаною Леніним директивою ЦК РКП(б), Раковський включив представників УКП(б) до складу уряду УСРР. Крім того, в умовах України особливої актуальності набула вироблена VIII з'їздом РКП(б) лінія на союз із середнім селянством. Насправді ж мова йшла про нейтралізацію середнього селянства, тобто, виведення його з-під впливу лівих українських партій. Більшовикам України не вдалося реалізувати дані настанови весною-влітку 1919 р.

Селянське повстання, заколот Григор'єва (травень 1919 р.) виснажили сили радянських військ, наблизили падіння більшовицького режиму в Україні.

ВІДСТУП БІЛЬШОВИКІВ З УКРАЇНИ

Події в Україні підштовхнули більшовиків до рішучих дій. 16 травня з Москви прибув голова Реввійськради РСФРР Л.Троцький, який взявся реалізувати вказівки уряду й партії. 19 травня на об'єднаному засіданні членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У було ухвалено ліквідувати Український фронт, передавши його армії командуванню Південного і Західного фронтів. Троцький розпочав викорінювати "партизанщину" в регулярній армії найжорстокішими методами.

Першим потрапив в опалу командир 3-ї Задніпровської бригади Н.Махно, який успішно діяв проти білогвардійців у приазовських степах. І хоча знищити Махна, нейтралізувати його вплив на селянські маси Троцький не зміг, він не залишив "батькові" вибору, й той порвав з Червоною армією. Фронт проти Добровольчої армії було послаблено, а боєздатність червоноармійських з'єднань ще більше впала. Навіть 1-й Богунський і 2-й Таращанський полки, за повідомленням військової інспекції, стали ненадійними.

Натомість війська під командуванням А.Денікіна, який після смерті Корнілова став головнокомандувачем збройних сил півдня Росії, розгорнули активні бойові дії, діставши матеріальну підтримку Антанти. Англія надала Добровольчій армії 250 тис. гвинтівок, 200 гармат, 30 танків, США — 100 тис. гвинтівок, 5 млн. патронів, 300 тис. пар чобіт, обмундирування. Враховуючи брак зброї, боєприпасів, амуніції у Червоної армії, білогвардійці дістали перевагу, якою й скористалися.

До всього, в стані більшовиків постійно виникали незгоди стосовно ведення бойових дій, ставлення до українських отаманів і т.ін. Так, частина військового командування надто захопилася поступом на Західному фронті, тож Леніну довелося з допомогою партійних стягнень Антонову-Овсієнку та Подвойському зосередити їхню увагу на Донбаському театрі воєнних дій.

Москву також непокоїли "самостійницькі" кроки керівництва Донецько-Криворізької Республіки, й вона рішуче виступила проти об'єднання 2-ї, 8-ї та 13-ї армій, що "*не створювали окремої донецької єдності*".

Шляхом масової мобілізації пролетарських верств українських міст і комуністів більшовики спішно поповнювали поріділі частини діючої армії. Але це не завадило деніківцям 24 червня взяти Харків, а через 4 дні — Катеринослав. От коли з'ясувалося, що з Н.Махном вчинили невірно. А.Денікін, вийшовши до Волги, планував широкомасштабний наступ на Москву.

Висунувши гасло "Всі на боротьбу з Денікіним!", більшовики намагалися провести мобілізацію й серед українського селянства. На липень 1919 р. їм вдалося залучити до збройних сил близько 150 тис. новобранців. Та від цього боєздатність Червоної армії не поліпшилася.

На заході успішно наступали об'єднані сили УНР і ЗУНР, зі сходу, оволодівши 1 серпня Полтавою, в напрямі Києва просувалися білогвардійські з'єднання. 30 серпня до столиці ввійшли війська Директорії, а з боку Дарниці, по якімсь часі, — денікінці. Ще раніше, 13 серпня, білогвардійці відбили в Червоної армії Херсон, 18 серпня — Миколаїв, 23 серпня — Одесу.

Більшовики створили Південну групу військ під командуванням Й.Якіра, яка пройшла з боями від Бірзули й Голти до Умані, Христинівки, Білої Церкви й, зрештою, Києва. Але вже з околиць столиці частини, що входили до складу Південної групи, були відкинуті в район Ірпеня.

Більша частина території України потрапила під контроль А.Денікіна.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ДЕНІКІНСЬКА ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ

§1. Реставрація буржуазно-поміщицького ладу

ХАРАКТЕР ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

"Білий" рух базувався на політичній доктрині відродження "єдиної великої і неділимої" Росії. Більшість командного складу Добровольчої армії була переконаними монархістами, а сповідувана ними ідеологія брала свої початки з програмних засад кадетів та октябристів.

Резиденцією білогвардійщини став Катеринослав, де з серпня 1918 р. почав діяти уряд — так звана Особлива нарада. Тут А.Денікін, перебравши на себе командування збройними силами півдня Росії, оголосив мету й завдання "білого руху": реставрація монархічного устрою, відродження великої імперії в довоєнних межах; встановлення дисципліни та порядку, захист православної віри, запровадження диктатури, смертної кари за участь у "бунтах", більшовицьких та інших підривних організаціях, за дезертирство в армії; об'єднання козацтва, розроблення законів про землю, кооперативи, земства, профспілки тощо.

У низці законодавчих актів Денікін деталізував основні напрями своєї політики. Так, "Тимчасове положення про громадянське правління" встановлювало схему територіально-адміністративного поділу. Відповідно до цього документа було утворено Київську, Харківську, Новоросійську області, Терсько-Дагестанський край, на чолі яких стояли "головноначальствуючі" — щось на кшталт генерал-губернаторів з диктаторськими повноваженнями. У їх підпорядкуванні перебували губернатори, начальники повітів та волостей.

Декларуючи прагнення до встановлення "громадянського миру", денікінська влада на ділі вдалася до цілого ряду непопулярних заходів. Насамперед це були жорстокі репресії щодо всіх, хто підозрювався в опозиції до режиму. В Юзівці за звинуваченнями в співробітництві з більшовиками білогвардійці вішали місцевих робітників. Без суду й слідства в Одесі було розстріляно понад 3 тис. чоловік, у Харкові —

близько 2 тис., у Катеринославі — 3 тис. На середину вересня 1919 р. в Києві з політичних мотивів було заарештовано 1700 осіб. І хоча в той бурхливий час подібні репресивні акції супроводжували встановлення будь-якої влади, населення сприймало заходи білогвардійців особливо боляче, оскільки вони мали не лише партійний, а й національний підтекст.

Керівники білої "гвардії" принципово не сприймали будь-яких сепаратистських проявів, не визнавали державних утворень, що виникли на уламках імперії. Гоніння на українську культуру виявилися в закритті українських газет і журналів, вилученні книжок українською мовою з книгарень Києва. Відновлення дореволюційного законодавства в галузі освіти позбавляло навчальні заклади з "малоросійською мовою навчання" фінансової підтримки держави. Подібні вказівки були дані земствам. Скасовувалося викладання українознавчих предметів (історії, географії, літератури, мови) як шкідливих і зайвих. Спеціальним розпорядженням було наказано познімати в усіх установах портрети Т.Г.Шевченка. Чорносотенці скинули з п'єдесталу бюст Кобзаря й розбили його.

Ще однією невідривною ознакою режиму стало розпалювання антисемітизму. В цьому вбачалося прагнення помсти, адже серед членів соціалістичних партій, зокрема більшовицької, було багато євреїв. Білогвардійці інспірували близько 400 єврейських погромів, спрямовуючи лють шовіністично налаштованих маргіналів, люмпенів не лише на заможні верстви єврейства, а й на ремісників, крамарів, дрібних власників. Прагнення єврейської буржуазії Катеринослава, Києва, Харкова встановити контакти з денікінською владою (для припинення погромів) істотно ситуацію не змінило. Режим свідомо використовував найнижчі інстинкти юрби, щоб відвернути потенційну загрозу, яку вона приховувала, від себе.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАХОДИ

Вже перші кроки денікінської влади засвідчили її наміри відродити дореволюційні виробничі відносини на селі та в місті. Новий закон про землю планувалося впроваджувати протягом семи років після припинення громадянської війни. Він передбачав викуп селянами поміщицької чи іншої землі в розмірі до 45 десятин на господарство. Поміщицьке землеволодіння обмежувалося 400 десятинами.

До впровадження положень земельного законодавства поміщики з допомогою каральних загонів повертали собі земельні ділянки,

конфісковані будівлі, худобу, реманент. Згідно із законом про врожай 1919 р., селяни повинні були віддавати 1/3 зібраного збіжжя поміщикам і орендарям, а також по 5 пудів зерна з кожної десятини здавати на потреби денікінської армії. Будь-яка затримка поставок сільськогосподарської продукції або спротив владі викликали репресивні заходи з боку військових команд.

Відновлюючи права колишніх власників промислових підприємств, режим з особливою увагою поставився до робітничого питання. Жорстоко розправляючись із професійними спілками, що послідовно стояли на сторожі пролетарських інтересів, верховний головком Добровольчої армії заявляв, що профспілковий рух може бути дозволений тільки під контролем буржуазно-поміщицької диктатури та білогвардійських органів. Швидко з'явився й адепт цієї політики в особі меншовицько-есерівського керівництва "Югпрофу" — "Бюро профспілок Півдня Росії". Представники угодовського керівництва "Югпрофу" сподівались у майбутньому поширити свій вплив на всю Росію. Йдучи у фарватері політичної лінії Денікіна, "Югпроф" заручився моральною та матеріальною підтримкою білогвардійців. У свою чергу, домагаючись поставлених цілей, командування Добровольчої армії загравало з трудящими, щедро роздаючи їм обіцянки. Так, у прокламації, розкиданій з аеропланів у червні 1919 р., повідомлялося, що армія генерала Денікіна несе робітникам України збереження профспілкових та економічних організацій, 8-годинний робочий день. Демагогічні реверанси в бік трудівників продовжила комісія з робітничого законодавства, яку денікінці створили для надання своїй владі деякого вигляду законності. Та ухвалені нею декларація з робітничого питання й деякі законопроекти не залишали жодних сумнівів у тому, що денікінський режим тяжіє до старих царських порядків. Капіталісти відновили 12-годинний робочий день, зменшили заробітну плату, посилили визиск робітників.

Саме в той час, у серпні - вересні 1919 р., інженер К.Кірста разом з однодумцями створив організаційний комітет для об'єднання всіх професійних спілок Києва. Денікінці підтримали цю акцію, маючи на увазі не об'єднання, а фактичний розкол профспілкового руху, його деполітизацію. Задум нагадував друге видання "зубатовщини".

У жовтні 1919 р. з ініціативи комітету було створено реакційну військову організацію — так звану робітничо-офіцерську роту, яка часом виконувала й поліцейські функції.

Красномовним свідченням політичних уподобань денікінських профспілкових функціонерів стала програма кірстовської організації. Зовні вона мала виразне економічне спрямування (пропаганда збереження й недоторканності приватної власності, утримання робітників від страйків, сприяння повній свободі торгівлі тощо), а також містила організаційні завдання роботи в масах (збирання загальних робітничих зборів, проведення так званих активів, виступи на підприємствах). Однак кінцевою метою її було повне відвернення робітничого класу від активної політичної боротьби.

Робітничі маси неоднозначно сприйняли діяльність новостворених спілок та їхні програмні настановлення. Частина з них засуджувала розкольницькі дії Кірсти, розправу з противниками його курсу, інші — гаряче підтримували його. Так, робітники одеського заводу "Ропіт" відверто співробітничали з білогвардійською адміністрацією, не сумніваючись у її перемозі. Вони брали участь у розробленні денікінськими властями робітничого законодавства (8-годинний робочий день, право на організацію фабрично-заводських комітетів, свобода й незалежність професійних спілок). Для цього працівники заводу відрядили своїх делегатів до комісії Добровольчої армії. Широким фронтом на підприємстві впроваджувалася денікінська ідея "державного контролю" над виробництвом. У цілому кількість членів професійних спілок, які працювали під егідою організаційного комітету, досягла 32 тис. чоловік.

З часом значна частина членів новостворених спілок розчарувалася в політиці керівництва. Це, зокрема, стосувалося кооперативної торгівлі, яка служила вузькому колу членів оргкомітету, а робітникам від часу свого заснування не відпустила обіцяних тканин, гасу чи сірників навіть на копійку. Відчутним був провал "поборників робітничих інтересів" і серед безробітних.

Антинародна, антиукраїнська в цілому політика білогвардійського уряду не знайшла масової підтримки серед трудящих. Реставрація буржуазно-поміщицького режиму викликала реакцію відторгнення в середовищі міського пролетаріату й багато в чому визначила подальшу долю денікінського уряду.

§2. Ліквідація білогвардійського режиму

СПРОТИВ НАСЕЛЕННЯ. ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ

Незважаючи на жорстокі репресії, робітники України саботували заходи денікінської влади, виводили з ладу обладнання, зривали виконання військових замовлень. У страйковому русі брали участь працівники тютюнової, шкіряної, харчової, металообробної галузей промисловості, гірники Донбасу. Восени 1919 р. в Харкові та Миколаєві відбулися політичні демонстрації, а в Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу — збройне повстання. У жовтні 1919 р. страйки шахтарів і металістів відбулися в Горлівському, Єнакіївському, Лозово-Павлівському, Макіївському, Маріївському та Успенському районах. Майже тиждень тривав страйк робітників Харківського паровозобудівного заводу. Таку ж форму протесту проти режиму обрали портові робітники Севастополя, працівники тютюнової фабрики у Феодосії, друкарі Сімферополя.

Масовий опір селянства реставрації поміщицьких порядків улітку 1919 р. переріс у партизансько-повстанський рух. Стихійні виступи селян очолювали різні політичні сили — і боротьбисти, і борбисти, і махновці, і петлюрівці, але найбільш впливовими виявилися більшовики. Для організації партизансько-повстанської боротьби в денікінському тилу з липня 1919 р. в Кременчуці почало діяти Зафронтове бюро ЦК КП(б)У. На території Київської, Катеринославської, Полтавської та Херсонської губерній військовий відділ ЦК КП(б)У створив 12 повстанських штабів, що координували дії партизанських загонів, які об'єднувалися в полки та бригади. Ці з'єднання, організовані за армійським зразком, мали в своїх лавах значну кількість бійців. Так, у Новомосковській бригаді налічувалося 3 тис. чоловік, Катеринославській — 2 тис., Полтавській — 4 тис., Слов'янській — 1,5 тис.

Спроби денікінців мобілізувати до лав Добровольчої армії українських селян сподіваних результатів не дали. Так, на Херсонщині близько 13 тис. селян, зібраних на мобілізаційному пункті, підняли повстання проти білогвардійців і розійшлися по домівках.

Найбільш масовий повстанський рух виник у південних та східних губерніях України: на Херсонщині зосереджувалося 24 тис. повстанців, на Чорноморському узбережжі — 12 тис., у Катеринославській губернії та на Донбасі діяло 45 партизанських загонів загальною чисельністю 35 тис. чоловік. Цілі повіти звільнялися від білогвардійців, у деяких встановлювалися своєрідні форми самоуправління. Так, близько 20 тис. повстанців утворили Баштанську республіку, яка трималася два місяці. Після того, як денікінці придушили це повстання, неподалік виникла Висунська партизанська республіка, яка в боротьбі з денікінськими військами вистояла півтора місяця.

Та найбільшу небезпеку для Добровольчої армії становили повстанські загони на чолі з Н.Махном. У серпні він видав наказ про створення Революційної повстанської армії України, яка складалася з чотирьох корпусів, налічувала 10 тис. кавалеристів, 40 тис. піхотинців, 1 тис. кулеметів, 20 гармат; 12 тис. тачанок забезпечували з'єднанням Махна високу мобільність.

Денікін кинув проти повстанців армійський корпус Я.Слащова та кавалерійський корпус А.Шкуро. Одержавши від Петлюри допомогу зброєю та боєприпасами згідно з угодою про союз із армією УНР, Н.Махно в бою поблизу с.Перегонівка 27 вересня завдав нищівної поразки білогвардійцям, які втратили 18 тис. чоловік. Навальний наступ махновської армії не припинявся, і на початку жовтня вона оволоділа Новоукраїнкою, Олександрівськом, Гуляйполем, Гришином, Авдіївкою, Юзівкою. Водночас Азовський корпус під командуванням Вдовиченка відбив Великий Токмак, а 8 жовтня — Бердянськ, де були склади боєприпасів Добровольчої армії. 14 жовтня повстанці вибили білогвардійців із Маріуполя й рушили на Таганрог, де розміщувалася ставка Денікіна.

Кримський корпус під командуванням Павловського 4 жовтня захопив Нікополь, а до середини місяця — Каховку, Мелітополь, Генічеськ, Новоолексіївку, Олешки. Повстанці півтора місяця утримували Катеринослав.

Денікіну довелося передислокувати на протиповстанський фронт свої добірні з'єднання — Терську й Чеченську кавалерійські дивізії, а також Донську кавалерійську бригаду, 9 кінних козачих полків, 2 пластунські бригади. Білогвардійці намагалися оточити війська Н.Махна. Однак частини Революційної повстанської армії знову повернулися на Правобережжя й установили контроль над територією

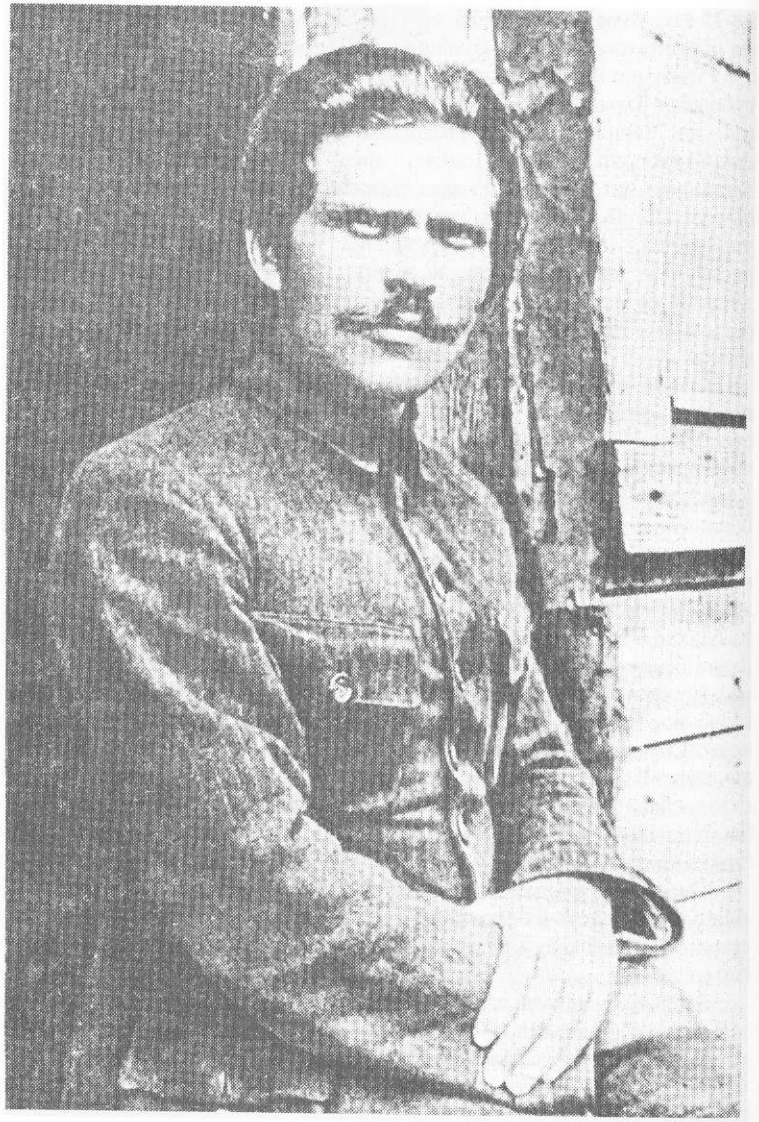

Рис. 40. Н.Махно. 1921 р.

в районі П'ятихатки-Кривий Ріг-Апостолове-Нікополь. З кінця жовтня й до початку грудня вони утримували знову відбитий Катеринослав. Та в цей час військо Н.Махна спіткало лихо: епідемія тифу вразила 35 тис. бійців, змусивши перейти до позиційної оборони. Махновці зазнавали великих втрат. Коли підрозділи повстанців у січні зустрілися в районі Олександрівська з червоноармійськими частинами, Махно запропонував тримати спільний фронт проти денікінців. Але Троцький наказав зробити все для ліквідації махновщини. Замість того, щоб зосередитися на боротьбі з білогвардійцями, радянське командування спрямувало значні сили на приборкання махновської армії. Втім, до осені 1920 р. вони так і не досягли мети.

ЧЕРВОНА АРМІЯ В БОЯХ ПРОТИ ДЕНІКІНЦІВ ТА ВІЙСЬК УНР

Незважаючи на певні успіхи Добровольчої армії в боях із радянськими з'єднаннями та повстанськими частинами, зовнішньополітична ситуація для денікінців складалася несприятливо. Антанта прагнула залучити до об'єднаного походу проти більшовиків М.Юденича, фінську армію на чолі з К.Маннергеймом і польське військо під командуванням Ю.Пілсудського. Та сил Юденича виявилося замало для штурму Петрограда, а Маннергейм відмовився од наступу, оскільки Денікін не визнав незалежності Фінляндії. Прагнучи відновлення Росії в її дореволюційних кордонах, він не бажав іти на будь-які поступки. Пілсудський, зі свого боку, розумів, що перемога Білої гвардії залишить Польщу в кордонах, визначених Паризькою конференцією, тобто, без етнічних українських та білоруських земель. Не вдаючись до рішучих дій на лінії польсько-радянського розмежування, поляки дозволили більшовикам перекинути зі своєї території свіжі сили на боротьбу з Денікіним.

У кінці вересня ЦК РКП(б) ухвалив рішення про поділ Південного фронту на два: Південний (командуючий — О.Єгоров) та Південно-Східний (командувач — В.Шорін). Південний фронт, який мав 104 тис. багнетів, 15 тис. шабель, 2,7 тис. кулеметів, 607 гармат, підсилювався 1-ю Кінною армією під командуванням С.Будьонного.

Головний удар переносився з південно-східного на південний напрям (Харків - Донбас - Ростов-на-Дону). Денікінці лише тиждень змогли утримувати зайнятий 13 жовтня Орел. 24 жовтня кіннота Будьонного оволоділа Воронежом. Після боїв під Костромою радянські

війська роз'єднали білогвардійські частини, відкривши оперативний простір на Донбас.

У листопаді бойові дії перемістилися на територію України. 6 листопада Червона армія взяла Чернігів, 30 листопада — Суми, 11 грудня — Харків і Полтаву. Силами 12-ї армії 16 грудня денікінців було вибито з Києва. Просуваючись на південь, 12-а армія завдала поразки повстанським загонам отаманів Сокола, Тютюнника, Мазуренка, Шепеля й продовжила наступ на Умань та Вінницю. 41-а дивізія й кавалерійська бригада Г.Котовського несподіваним ударом звільнили від білогвардійців Одесу й рушили до Дністра. Поблизу Тирасполя вони примусили капітулювати групу денікінських військ під командуванням генерала Шіллінга та більшу частину вояків УНР на чолі з отаманом Струком. Але головні військові сили УНР на південно-західному напрямі зросли за рахунок місцевого населення та об'єдналися з польськими. Їхня загальна чисельність становила на початку 1920 р. 65 тис. бійців. Це зупинило просування 12-ї армії на лінії Мозир - Овруч - Коростень - Летичів - р.Дністер, де вона зайняла оборону.

У грудні 1919 р. зав'язалися запеклі бої за Донбас. Радянське командування зосередило тут ударну групу в складі 1-ї Кінної армії, 9-ї та 72-ї стрілецьких дивізій. Незважаючи на впертий опір денікінців, які залучили до боїв 5 піхотних дивізій, кавалерійські підрозділи, 5 бронепоїздів, радянські війська в січні 1920 р. повністю оволоділи Донбасом. Залишки білогвардійських з'єднань відступили в Крим, закріпившись за Турецьким валом. Радянське командування не наважилося з ходу наступати на Крим, надавши денікінцям можливість перегрупувати сили для подальших воєнних дій.

Таким чином, у складному переплетінні політичних інтересів довкола України найбільш міцними виявилися позиції більшовиків. Зумівши мобілізувати людські й матеріальні ресурси, вони створили боєздатну армію, яка з допомогою повстанців і партизанів вигнала Добровольчу армію з території України. Шляхом тактичних угод і компромісів радянське керівництво заручилося підтримкою організаторів повстанського руху й навіть армії УНР, після чого повернуло багнети проти своїх короткочасних союзників.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В 1920 р.

§1. Економічна політика більшовицького уряду

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ

Пам'ятаючи уроки недавнього минулого, більшовики, втретє прийшовши до влади в Україні, значно обережніше підступилися до вирішення національного питання. Чимало російських емісарів на керівних посадах в УСРР у 1919 р. вважали, що всі радянські республіки мають увійти до складу РСФРР на правах автономій. Їм заперечували ті, хто краще знав умови й традиції визвольної боротьби в Україні. Погляди останніх сформулював Х.Раковський у "Тезах з українського питання" й довідці "Національне питання". Голова уряду УСРР пропонував надати республіці статус формально незалежної держави, зберігши об'єднаний із Російською федерацією військовий та господарський апарат. Доповідаючи Леніну про те, що ідея самостійності української держави захопила частину членів КП(б)У, Раковський пропонував таку компромісну, зовні суверенну форму зв'язків України й Росії, яка могла б задовольнити як центр, так і периферію. При цьому він добре усвідомлював, що самовизначення українців можливе лише за "*наявності за спиною Радянської України Радянської Росії*".

Ленін прислухався до аргументів Раковського, використавши їх при написанні "Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним" (грудень 1919 р.) й обговоренні резолюції ЦК РКП(б) "Про Радянську владу на Україні", затвердженої XVIII партконференцією. Цей документ визначав перспективи національної, земельної, продовольчої політики більшовиків, а також заходи щодо зміцнення "*диктатури пролетаріату*". В резолюції, зокрема, зазначалося, що "*РКП(б) стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР, а питання про форми її взаємозв'язків з іншими радянськими республіками буде остаточно вирішене трудящими України*". Більшовики обіцяли створити сприятливі умови для широкого вживання української мови, зменшити розміри продрозверстки, забезпечити інтереси не лише бідного, а й середнього селянства.

Вдаючись до подібного демагогічного прийому, російські більшовики ні на мить не припускали можливості справжнього волевиявлення українців, народоправства у визначений ними спосіб. За оманливими обіцянками крилося бажання будь-що утримати якомога коротший відцентровий ланцюг, який не випустив би Україну з цупких обіймів більшовицької диктатури. Всі наступні події підтвердили саме таке спрямування чергового маневру Леніна, який понад усе боявся втратити Україну.

Початковий етап відновлення радянської влади пов'язаний із діяльністю Всеукрревкому, створеного ще 11 грудня 1919 р. як вищий тимчасовий надзвичайний орган влади більшовиків на чолі з Г.Петровським. Рішення про включення до його складу представника боротьбистів Г.Гринька слід розглядати в контексті загальної лінії на уникнення конфронтації з українськими лівими партіями. Однак уже в лютому 1920 р. Ленін зробив усе, щоб Виконком Комінтерну відмовив УКП(б) в прийомі її представника до свого складу. Вождь російської революції мотивував свою позицію тим, що боротьбисти нібито виявили свою "*контрреволюційність і дрібнобуржуазність*". ВККІ, який перебував під контролем російських більшовиків, відмовив УКП(б) на тій підставі, що "*бажання створити на Україні другу паралельну партію ВК Комуністичного Інтернаціоналу не можна розглядати інакше, як спробу розколоти ряди трудящих*". Більшовики поставили своїх "союзників" у такі умови, за яких вони змушені були оголосити в березні 1920 р. про саморозпуск УКП(б). Після певної перевірки частину боротьбистів було прийнято до КП(б)У. Подібна доля чекала на борбистів (колишню Українську партію лівих есерів), яка також змушена була саморозпуститися. За спиною КП(б)У, яка була причетною до цієї акції, стояли надзвичайні органи: з Москви прибув Дзержинський і 1400 його підлеглих, які методом терору фактично створили в Україні однопартійну систему. Роль УКП, до якої ввійшли колишні члени партії боротьбистів, практично була мізерною. Такою на ділі виявилася політика більшовиків щодо "співробітництва" з потенційними партнерами у встановленні влади рад.

А в грудні 1919 р. більшовики супроводжували входження борбистів та боротьбистів до Всеукрревкому жорсткою умовою повного визнання політичної лінії, викладеної в маніфесті "До робітників і селян України", сприяння Червоній армії в боротьбі проти "внутрішньої і зовнішньої контрреволюції" та припинення будь-якої агітації проти радянської влади. Як поступку українським силам маніфест проголошував вільний розвиток української культури, а в інструкції місцевим ревкомам Всеукрревком пропонував виявити "*найдбайливіше ставлен-*

ня до української культури і української мови". 21 лютого 1920 р. ВУЦВК видав декрет про вживання української мови нарівні з російською в усіх установах, що вважалося великим досягненням.

У лютому 1920 р. в зв'язку з виборами до рад усіх рівнів більшовики заявили, що ревкоми виконали свою місію. Відповідно до постанови ВУЦВК від 19 лютого 1920 р. Всеукрревком і ревкоми на місцях ліквідовувалися, і всі владні повноваження переходили до рад.

16-20 травня 1920 р. в Харкові відбувся IV Всеукраїнський з'їзд рад, який визначив перспективи соціалістичного будівництва в республіці. У резолюції "Про державні відносини між УСРР і РСФРР" з'їзд підтвердив угоду між Україною та Росією про об'єднання ряду народних комісаріатів і доручив ВУЦВК й надалі провадити політику "*найтіснішого зближення*".

Отже, вже перші кроки радянської влади в Україні в 1920 р. засвідчили нестримне бажання ленінської партії впрягти її до загальноросійської колісниці під виглядом формально рівноправного державного утворення. Перемоги на фронтах, витіснення опонентів з політичної арени робили цей процес безповоротним.

СОЦІАЛІСТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ПРОМИСЛОВОСТІ. СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЦТВА

Після розгрому Денікіна й відновлення радянської влади в Україні процес одержавлення промисловості набув дальшого розвитку. На початку січня 1920 р. було створено Оргбюро по відбудові промисловості України (Промбюро) на чолі з В.Чубарем. Воно мало виконувати функції Ради народного господарства. Для керівництва окремими галузями промисловості Промбюро, в свою чергу, створило управління відповідних главків, а для управління на місцях — губернські й повітові районні ради народного господарства.

Промбюро очолило роботу з націоналізації промисловості. До рук держави переходили вже не тільки великі, а й середні і навіть дрібні підприємства. Органами ВРНГ в 1920 р. було націоналізовано понад 11 тис. підприємств, на яких було зайнято 82,8% робітників України та налічувалося 20% усіх механічних двигунів. Статистичні дані свідчать, що насамперед усуспільнювалися великі заводи й фабрики. Їх націоналізацію в 1920 р. практично було завершено. Державною власністю стали й найбільш підготовлені до цього підприємства середніх розмірів. Нарешті, наприкінці 1920 р. розпочалася націоналізація

дрібних підприємств. Постановою ВРНГ від 29 листопада 1920 р. про перехід у власність держави всіх підприємств, які ще залишилися в приватній власності — середніх, а також значної частини дрібних, — процесові націоналізації промисловості було надано закінчених форм.

Однак націоналізація, незважаючи на її широкий розмах, ще не була повною. Витіснення буржуазії із середнього й дрібного виробництва мало тут дещо менші, ніж у РСФРР, масштаби. У звіті РНГ України V Всеукраїнському з'їздові рад (25 лютого - 3 березня 1921 р.) зазначалося, що ненаціоналізовані підприємства, переважно середні та дрібні, залишалися до кінця 1920 р. в мануфактурній, металообробній, взуттєвій, миловарній, олійній, сірниковій, кондитерській, консервній та фармацевтичній галузях промисловості. Їхня загальна кількість в Україні перевищувала 10 тис., а працювало на них близько 80 тис. робітників. Саме тому у виступі на першій Всеукраїнській конференції раднаргоспів України, що відбулася наприкінці січня 1921 р., В.Чубар наголошував на важливості й необхідності прискорення націоналізації середньої та дрібної промисловості. Тим самим констатувалося, що певна частина середніх і дрібних підприємств на початку відбудовного періоду ще перебувала в руках власників.

Рис. 41. Невідомий художник. Плакат. 1920 р.

У січні 1920 р. за ініціативою РНК РСФРР було створено Українську трудову армію та Українську раду трудової армії (Укррадтрударм) на правах обласного органу Ради праці й оборони Російської федерації. Укррадтрударм об'єднувала діяльність усіх продовольчих, промислових, транспортних і військових установ на території УСРР.

Москва зосередила в своїх руках управління всіма найважливішими галузями української промисловості. Для цього було запроваджено систему "главкізму", яка передбачала ліквідацію проміжних територіальних ланок в управлінні певною галуззю й установлення безпосереднього підпорядкування підприємств главку. І хоча це ускладнювало керівництво заводами та фабриками, Ленін не бажав відмовлятися од важелів, які ставили під контроль індустрію України.

Брак кваліфікованої робочої сили (багато робітників воювали на фронтах) примусив більшовиків вдатися до мілітаризації виробництва. У квітні 1920 р. за російським зразком було створено Всеукраїнський комітет із проведення загальної трудової повинності. До його функцій входило здійснення в республіці трудових мобілізацій і повинностей, оголошених Радою праці й оборони, виконання завдань Головного комітету із загальної трудової повинності РСФРР. За допомогою Всеукркомтруда в республіці здійснювався перехід від системи вільного найму до загальної трудової повинності й масових мобілізацій, що забезпечило індустрію кваліфікованою робочою силою, а владу — дармовими робочими руками для вирішення господарських завдань.

На кінець 1920 р. в Українській та Донецькій трудових арміях налічувалося 61 тис. чоловік, які працювали переважно у вугільній промисловості.

Мілітаризація виробництва здійснювалася шляхом закріплення робітників за певними підприємствами, встановлення норм виробітку, кількості виходів на роботу, введення військової дисципліни та ревтрибуналів, які розглядали випадки її порушення. Передусім ці заходи торкнулися вугільної, а потім і решти галузей, які мали вирішальне значення для розвитку всього господарства країни.

Вказані заходи, з одного боку, дозволили успішно долати труднощі, пов'язані з розрухою та економічним хаосом, а з другого, дедалі тісніше пов'язували господарський організм України з російським.

Оголосивши свій режим "диктатурою пролетаріату", більшовики змушені були розв'язувати проблеми його зайнятості, умов і оплати праці, організації побуту й соціального забезпечення.

У першому півріччі в Україні налічувалося 300 тис. безробітних. Водночас промисловість республіки потребувала 323 тис. робітників. Але через мляву діяльність ЦСУ, Південбюро ВЦРПС, УРНГ,

Рис. 42. П.Рожанківський. Плакат. 1920 р.

зародковий стан, в якому перебувала організація бірж праці, брак розгалуженої системи підготовки кадрів істотно скоротити резервну армію праці в 1920 р. не вдалося.

"Воєнно-комуністичні" заходи в галузі праці доповнювалися створенням галузевих дисциплінарних судів і концентраційних таборів для порушників трудової дисципліни та дезертирів. Робітництво перетворювалося на заложників економічних заходів більшовиків. Тим часом заробітна плата на більшості підприємств республіки внаслідок інфляції та дорожнечі не дозволяла робітникам утримувати власні родини. Протягом 1920 р. розпочалося запровадження натуральної форми оплати праці, якою було охоплено понад 350 тис. чоловік. Суперечність між працею й державою-власником мала наслідком акції громадянської непокори у вигляді страйків. Більшовики, що прикривалися вивіскою "диктатури пролетаріату", безсоромно експлуатували його класові почуття, його працю й довіру.

АҐРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ. ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО ПИТАННЯ

У всіх програмних документах партійних і державних органів кінця 1919 - початку 1920 рр. червоною ниткою проходить бажання більшовиків знайти підтримку українського села. У резолюції ЦК РКП(б) "Про Радянську владу на Україні" наголошувалося, що запровадження радгоспів та колективних форм господарювання повинно здійснюватися в дозованих розмірах, обережно й на добровільній основі. Пам'ятаючи уроки 1919 р., більшовицький центр застерігав місцевих керівників від штурмівщини в цьому делікатному питанні.

Але основним, чого чекали селяни від радянської влади, було вирішення питання про землекористування.

5 лютого 1920 р. Всеукрревком ухвалив "Закон робітничо-селянського уряду про землю", який проголошував, що "*всі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі, конфісковані ще в минулому році Радянською владою, переходять без будь-якого викупу в користування всього українського трудового народу і в першу чергу для задоволення потреби в землі безземельних і малоземельних селян*", а також сільськогосподарських робітників. За рахунок зменшення площ, які перебували в користуванні радгоспів (з 1,2 млн. десятин до 375,7 тис. десятин), скорочення втроє земельного фонду цукрових заводів та вилучення майже всіх поміщицьких земель серед селян було

Рис. 43. Невідомий художник. Плакат. 1920 р.

розподілено близько 15 млн. десятин землі, внаслідок чого розміри землекористування українського селянства до кінця 1920 р. зросли на 60%, кількість безпосівних господарств зменшилася на 40%, а 52% селянських дворів стали середняцькими.

Земельна реформа супроводжувалася частковим "розкуркуленням" заможних селян. З травня до жовтня 1920 р. в них відібрали 348,6 десятин землі, багато рогатої худоби, коней, реманенту, насіння.

Своєрідну роль у проведенні в життя земельного закону відіграли комітети незаможних селян (комнезами), створені відповідно до закону від 9 травня 1920 р. Ставши над радами, деякі з них втручалися в господарські справи й своєю некомпетентністю та нерозважливими діями викликали нарікання селян.

В результаті земельної реформи в Україні була підірвана основа поміщицького землеволодіння й розпочався наступ на заможне селянство.

Знищуючи капіталістичні форми господарювання на селі, більшовики підривали продуктивність сільського господарства. Водночас здійснення віковічних мрій селян про власний наділ принесло партії влади політичні дивіденди: більшість одноосібних дрібних і середніх господарів висловила підтримку заходам радянської влади.

Потреба Червоної армії та промислових центрів у продуктах харчування змусила більшовиків вдатися до надзвичайних заходів. У кінці 1919 р. за ініціативою Наркомпроду РСФРР було створено Особливу продовольчу комісію Південного фронту, яка вилучала продукти харчування й постачала їх не лише армії, а й містам Донбасу. 11 січня 1920 р. наказом Всеукрревкому відновлювалися продовольча диктатура й державна хлібна монополія. Відбувалася мілітаризація продовольчої справи, й протистояти вилученню сільськогосподарської продукції за допомогою зброї селяни не могли.

26 лютого 1920 р. РНК УСРР ухвалила закон про хлібну розверстку. Оцінюючи хлібні "надлишки" в 600 млн. пудів, вона передбачала вилучення 160 млн. пудів із них. Продрозверстці підлягали господарства, які мали понад 3 десятини орної землі. Методи, якими здійснювалося вилучення хлібних запасів, спричиняли ремствування селян. А більшовики раділи з того, що "*продрозверстка перетворилася на могутнє знаряддя розкулачення селян*".

На кінець 1920 р. продрозверсткою було заготовлено 65 млн. пудів хліба проти 10,5 млн. у 1919 р. У поєднанні із забороною вільної торгівлі, жорстким переслідуванням спекулянтів ці заходи дали можливість забезпечити продовольством Червону армію та промислові центри.

В цілому ж економічна політика більшовиків у 1920 р. продовжувала лінію "воєнного комунізму", закладену в Україні 1919 р. Поєднання конфіскаційних за своїм характером акцій із воєнно-адміністративними заходами забезпечило їх відносний успіх. Однак у соціальній сфері обіцянки комуністів виявилися популістськими, суто демагогічними. Все, що робилося в цьому напрямку, переслідувало одну мету — дати більшовицькій партії закріпитися біля державного керма. Україна в цій ситуації відігравала роль сировинно-промислового та людського резервуару.

§2. Політика більшовиків у духовній сфері

КУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС

Екстремальні умови калейдоскопічної зміни властей і воєнних дій не змогли припинити розвиток культурного процесу, хоча й пригальмували його. Негативно позначилося на соціокультурних явищах різне трактування ролі й місця культури та її творців у суспільстві представниками тих режимів, які приходили до влади.

Більшовицьку політику в духовній сфері відзначала гіпертрофована політизованість. Марксистська ідеологія з її приматом колективізму в інтерпретації більшовиків не залишала місця для вільного становлення особистості. Ставлячи класові (а по суті, партійні) інтереси над загальнолюдськими, комуністи приземляли культуру до ролі обслуги ідеології. На цьому хисткому фундаменті базувалася політика РКП(б) і КП(б)У в галузі культури.

Політико-виховну та культурно-масову роботу серед населення України координував і спрямовував створений на початку 1919 р. Наркомат радянської пропаганди, який очолювали Артем (Ф.Сергєєв), а згодом — О.Коллонтай.

Рис. 44. Невідомий художник. Плакат. 1920 р.

Згідно з рішеннями VIII з'їзду РКП(б), масова політична й культурна робота на селі мала провадитися в трьох напрямах: комуністична пропаганда, загальна освіта, культурна освіта. Основним культурним осередком на селі стали хати-читальні, положення про які Наркомат освіти УСРР виробив у липні 1920 р., а в містах — народні будинки, бібліотеки, клуби. У 1920 р. на території республіки діяло 1300 клубів, понад 550 хат-читалень, близько 400 "просвіт", 3100 бібліотек. Однак потенціал цих закладів не міг бути використаний на повну потужність у зв'язку з масовою неписьменністю. Напередодні революції в Україні неписьменними були 72% населення. Створення республіканської комісії з ліквідації неписьменності (серпень 1920 р.), випуск підручників, букварів, навчальних програм дозволили розпочати її успішне подолання. На кінець 1920 р. 51,9% населення України вже вміло читати й писати.

Великої уваги радянських органів потребувала шкільна освіта. 2 липня 1919 р. уряд УСРР схвалив "Положення про єдину трудову школу", яке закріплювало обов'язковість і безплатність навчання дітей віком від 7 до 16 років, спільне навчання хлопчиків та дівчаток, викладання навчальних предметів рідною мовою, політехнічний характер освіти. В кінці 1920 р. в Україні налічувалося 22 тис. шкіл, в яких навчалося 2 млн. 250 тис. учнів, половина з них — українською мовою.

Внаслідок тривалої війни стали сиротами й безпритульними десятки тисяч дітей. 1 липня 1920 р. Наркомат освіти УСРР оприлюднив "Декларацію про соціальне виховання дітей", згідно з якою в республіці розгорнувся рух на допомогу знедоленим підліткам. В усіх губернських центрах і промислових містах було відкрито дитячі будинки, провадився збір коштів і натуральних пожертвувань на адресу сиріт і безпритульних.

Для забезпечення педагогічними кадрами середньої та вищої школи Наркомос УСРР оголосив мобілізацію професорсько-викладацького складу. Щоб готувати вчителів, протягом 1920 р. було відкрито 20 педінститутів, 48 педагогічних технікумів, близько сотні учительських курсів.

Система вищої освіти зазнала істотних змін. Замість університетів, які скасовувалися, було створено на їхній базі кілька спеціалізованих самостійних інститутів. У 1920 р. в УСРР діяло 38 інститутів, в яких навчалося 57 тис. студентів. Навчання було безплатним.

Радянська влада створила умови для професійної освіти: у 665 професійних школах і на 13 робітфаках навчалося 60 тис. студентів.

Більшовики виявили жваву зацікавленість результатами роботи українських вчених. Поновлюючи в 1919 р. діяльність Української

Рис. 45. О.Маренков. Плакат. 1920 р.

академії наук, уряд надав у її розпорядження будинок на вул.Володимирська, 54, а також виділив кошти. В УАН було три відділи (історико-філологічних, фізико-математичних та соціально-економічних наук), у складі яких працювали 3 інститути, 26 кафедр, кабінетів, а також 200 штатних і 500 позаштатних наукових співробітників.

Більшовики стежили за настроями в академічному середовищі й, не вагаючись, вдавалися до репресивних заходів, коли вважали, що для цього є найменші підстави. Так, вони заарештували С.Єфремова, позбавили громадянських прав В.Косинського, і лише після неодноразових клопотань керівництва УАН академіки дістали змогу працювати.

Прагнучи створити в країні відповідну ідеологічну атмосферу, Комуністична партія не шкодувала коштів на розвиток видавничої справи. У кожному губернському й повітовому центрі виходили одна або кілька газет російською, українською, а часом і єврейською мовами. Усього в 1919 р. налічувалося 388 періодичних видань, у 1920 — 360. У поєднанні з літературою агітаційно-пропагандистського спрямування періодична преса стала могутнім засобом формування суспільної свідомості.

Революційні струси вивели на авансцену ряд самобутніх, талановитих постатей, зрозумілих і близьких широким верствам трудового народу. Серед робітництва та селян України були популярні збірки "Сонячні кларнети" (1919 р.) і "Плуг" (1920 р.) П.Тичини, "Заспів" (1920 р.) В.Чумака, "Удари молота і серця" (1920 р.) В.Блакитного, "В польському раю" (1920 р.) І.Кулика, "Новели" (1920 р.) О.Досвітнього та твори інших сучасників. Із цікавістю читали дорослі й молодь пригодницьку літературу. Успіхом у Харкові користувалася літературна група "Гроно" (1920 р.), серед учасників якої точилися гарячі дискусії на поетичних диспутах. Тут сперечалися про те, кому і як будувати соціалізм, про революційні настрої мас, чи буде місце романтиці й ліриці в новому суспільстві.

У той складний час розпочалася творча діяльність майбутніх класиків української прози — А.Головка, О.Вишні, О.Донченка, І.Ле, С.Скляренка.

Поетичну скарбницю України поповнювали твори О.Олеся (Кандиби), В.Сосюри, В.Чумака, В.Блакитного та інших поетів.

У 1920 р. активно жив театр. Першорядну увагу творчих колективів було спрямовано на обрання репертуару, використання кращих творів вітчизняної та зарубіжної драматургії, а також створення нових сучасних п'єс. Відповідні установи зайняли й тут звичну позицію диктату, грубого тиску, відстоюючи "*чистоту афіш*" та ідеологічну одномірність спектаклів. Для прикладу, Харківський губревком уже 4 січня

1920 р. запропонував відділу народної освіти у двотижневий строк закрити аполітичні театральні установи й підготувати список тих театрів, які "*необхідно відкрити для робітників, підібравши відповідний репертуар як для театрів, так і для кінематографів*". У Києві виникла ціла низка професійних та робітничо-селянських театрів, зокрема, народний театр профспілки артистів сцени та арени "Синяя птица", театр Першого комуністичного полку, театр Червоної армії, театр "Арлекин", шість районних театрів та ін.

Талановитий творчий колектив підібрався в київському театрі ім.Т.Шевченка, який було створено в березні 1919 р. Під керівництвом режисера О.Загарова тут ставилася вітчизняна й західноєвропейська драматургічна класика, а в спектаклях брали участь Г.Борисоглібська, Л.Гаккебуш, О.Мар'яненко, О.Сердюк та інші. Справжнім явищем театрального життя став вінницький театр ім. І.Франка, заснований на початку 1920 р. Г.Юрою.

Розвиток музичного мистецтва в ті роки пов'язаний із симфонічним оркестром ім. Лисенка, організованим у Києві 1919 р., а також концертною діяльністю Державної української мандрівної капели ("Думка") під керівництвом Н.Городовенка. Симфонічні оркестри виникли також у Харкові, Катеринославі, Одесі.

Плідно діяла Українська академія мистецтв, заснована за доби Центральної Ради. Вона об'єднувала таких своєрідних майстрів пензля, як М.Бойчук, М.Бурачек, М.Жук, В.Кричевський, А.Маневич, О.Мурашко, Г. Нарбут. На цей час припадає сплеск "монументальної пропаганди" — створення скульптур видатних діячів революційного руху, творців культури та мистецтва минулого.

Перші кроки робив український кінематограф, який продукував стрічки агітаційно-пропагандистського змісту.

Особливість заходів радянської влади в культурній сфері в роки революції та громадянської війни полягала в тому, що так звана "пролетарська" культура народжувалася під важким ідеологічним пресом. Метою більшовицької політики було формування принципово нової особистості, вихованої на цінностях класового світосприймання. Внаслідок подібного підходу духовна культура нагадувала частину тієї гігантської революційної печі, в якій "гартувалася сталь". Тому кількісний стрибок у розвитку культурної мережі, пробудження в робітничих масах прагнення до засвоєння духовних цінностей та інші позитивні явища не можна розглядати відокремлено від інших сторін життя, які впливали на формування особи. Найістотнішим чинником при цьому була імперативна теза про непримиренність класового протистояння, необхідність будь-якими засобами знищити противника.

Зрештою, це сприяло послабленню гуманістичного змісту культури, втраті орієнтирів на загальнолюдські цінності. В обстановці, коли через призму воєнних перемог розглядалося все сьогоднішнє й майбутнє, здавалося просто недоцільним поглиблено тверезо аналізувати світовий досвід духовної культури. Це неминуче призводило до применшення народної культури, деформації естетичних критеріїв, тенденційності тощо.

ПРОБЛЕМИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЦЕРКВИ

В основу більшовицької політики щодо релігії та Церкви було покладено декрет "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" від 20 січня 1918 р. Слідом за положеннями, які фіксувалися в аналогічному законодавстві світських держав, у декреті ухвалювалися такі, котрі ставили релігію та Церкву в безпрецедентне становище. Мова йшла про заборону релігійним громадам і Церкві володіти власністю, позбавлення їх прав юридичної особи, націоналізацію церковного майна. Документ не залишав жодних вказівок про порядок його втілення в життя. Реалізацію закону доручили спеціальному відділу Наркомату юстиції.

Зазвичай, ухвалення закону про свободу совісті, а саме так називався декрет від 20 січня, означає, що держава прагне будувати світське суспільство. Однак у цьому випадку, як і в багатьох інших, більшовики говорили одне, а думали й робили інше. "Перескочивши" через стадію світського суспільства, вони розпочали формувати "войовничо-атеїстичне". Церква як консервативна за своєю суттю та призначенням організація виявила ознаки опозиційності до одіозної практики соціалістичних перетворень. Цього було досить, щоб атеїстична ідеологія марксизму стала втілюватися в зловісне прагнення витіснити Церкву із суспільного життя, обмежити її вплив на маси, які вважалися безроздільною сферою більшовицького "виховання".

В Україні дія декрету про свободу совісті набула правочинності лише в 1919 р., але вже незабаром виявився його згубний вплив на релігійне вчення. Оголошення духівництва "*п'ятою колоною контрреволюції*", "*агентами буржуазно-поміщицьких і націоналістичних сил*" змушувало клір лавірувати, виявляти свою лояльність до радянської влади. На тих, хто не приховував свого негативного ставлення до більшовиків, чекали репресії, а то й смерть. Так, у кінці січня 1918 р. група червоноармійців убила поблизу Києво-Печерської лаври митрополита Київського і Галицького Володимира.

Влада чинила всілякі утиски Церкві, інколи просто знущаючись над священнослужителями та представниками релігійних громад. Місцеві власті часто вимагали укладання договорів на оренду храмових приміщень, хоча культове майно, згідно з декретом, мало переходити до релігійних організацій у безплатне користування. Духівництво обкладалося непосильними податками. Бували випадки заборони на збір у парафіях пожертвувань, які призначалися для придбання церковно-богослужбових предметів і господарські цілі. Деякі представники влади взагалі забороняли будь-які збори груп вірних, вбачаючи в них можливість змови, контрреволюції. Окремі ревні чиновники вимагали оформлення спеціальних документів бажаючими відбути культові відправи та обряди, що кваліфікувалося декретом як "*незаконне, таке, що підлягає кримінальному покаранню, перешкоджання виконанню релігійних обрядів*".

Особливу роль у гоніннях на Церкву відігравала Всеукраїнська "надзвичайка". У перебігу полювання на тих, хто співчував гетьманському режиму або українським визвольним змаганням, часто жертвами ставали особи духовного звання. Для того, щоб привернути до себе увагу чекістів, досить було заявити, як це зробив архієпископ Харківський Антоній (Храповицький): "*Тут класова боротьба, поділ за верствами: інтелігенція й народ, пани й мужики. На мою думку, байдуже ставлення Церкви до вбитих більшовиків недоречне... Де було більше невіруючих — серед юнаків* (молодих офіцерів, які захищали Тимчасовий уряд — авт.) *чи більшовиків, — ми не знаємо. Молитися треба за тих і за тих... Я готовий служити і в тому і в другому таборі*".

Конституція РСФРР 1918 р., а слідом за нею й Основний Закон УСРР 1919 р. позбавили ченців і церковнослужителів активного та пасивного виборчого права, відмовивши їм у праві бути повноцінними громадянами.

29 липня 1920 р. Наркомюст ухвалив рішення про ліквідацію святих мощів "у всеросійському масштабі". Усвідомлюючи, що цими діями вони ображають релігійні почуття значної частини населення, більшовики рекомендували здійснювати експертизу релігійних святинь лише за сприятливих умов і доводити справу до кінця (тобто, вивозити мощі до музеїв або ховати їх).

Радянські власті заборонили викладання будь-яких віровчень у державних, громадських і приватних навчальних закладах, за винятком спеціальних богословських.

Незважаючи на те, що віра в Бога визнавалася на законодавчому рівні приватною справою, держава втручалась у справи Церкви та вірних. У партійній програмі, затвердженій VIII з'їздом РКП(б) в

1919 р., наголошувалося: "*РКП керується переконаннями, що лише здійснення планомірності та свідомості в усій суспільно-господарській діяльності мас потягне за собою повне відмирання релігійних забобонів*". Досягненню цієї стратегічної мети підпорядковувалися всі наступні кроки більшовиків щодо релігії та Церкви.

Для України й за радянської влади залишалася актуальною проблема автокефалії православної Церкви. Користуючись правом реєструвати статути релігійних громад в органах влади, колишні члени Всеукраїнської православної церковної ради при Миколаївському соборі Києва заснували гурток прихильників автокефалії. На чолі гуртка стояв М.Мороз, а його заступником був В.Липківський. Вони ж очолили другу ВПЦР, засновану в квітні 1919 р. Діяльність ВПЦР припинилася під час окупації Києва білогвардійськими військами. У травні 1919 р. в Ставрополі відбувся Південно-Східний російський церковний Собор, в якому брали участь єпархіальні та вікарні єпископи, клірики й миряни від Ставропольської, Донської, Кубанської, Владикавказької та Сухумсько-Чорноморської єпархій, а також члени Всеросійського помісного Собору, які опинилися на Півдні. Учасники Собору обрали вище тимчасове церковне управління на чолі з архієпископом Митрофаном. Згодом почесним головою Південно-Східного вищого тимчасового церковного управління обрано митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького). Антоній різко негативно ставився до сепаратистських тенденцій у РПЦ. За його вказівкою було відібрано храми в прихильників автокефалії, заборонено богослужіння багатьом українським священикам і дияконам. В.Липківського й архієпископа Катеринославського Агапіта заочно було віддано під суд із відновленням радянської влади в Україні. ВПЦР активізувала діяльність у напрямі відкриття нових автокефальних парафій. Але для повнокровного життя автокефальній Церкві бракувало власного єпископату. Висвячення його було пов'язано з канонічними перешкодами, а звернення до ієрархів патріаршої орієнтації з пропозицією перейти в автокефалію залишилися без відповіді. Тому діячі ВПЦР пішли на повний розрив із Московською патріархією й 5 травня 1920 р. проголосили Українську православну Церкву автокефальною та соборноправною.

Що керувало більшовиками, коли вони якщо й не сприяли, то, принаймні, не ставили перешкод для діяльності автокефалістів, достеменно невідомо. Найімовірніше, в появі самостійної української церковної структури вони вбачали можливість деструктуризації впливової РПЦ, з якою не можна було не рахуватися.

У липні 1919 р. Київський губвиконком передав автокефалістам Софійський собор. Швидкими темпами здійснювався переклад бого-

службових книг українською мовою, в чому посильну допомогу церковникам надавали академік А.Кримський і професор Г.Голоскевич. Було зроблено певні кроки в справі організації духовної освіти.

Прихильники автокефалії української Церкви скористалися особливістю радянського законодавства, згідно з яким факт існування релігійних організацій встановлювався не рішенням вищого духовного центру, а державними органами, які їх реєстрували. Саме це мав на увазі голова президії ВПЦР М.Мороз, коли в червні 1920 р. писав: "*Історія української православної церкви навіки занотує той безперечний факт, що українська церква мала змогу розпочати своє відродження і оновлення лише під час Радянської влади, яка проголосила закон про відокремлення церкви від держави, а тим самим і про передачу церковної справи виключно самодіяльності віруючого народу*".

У жовтні 1921 р. відбувся Всеукраїнський православний церковний Собор, на якому було обрано першого митрополита УАПЦ — В.Липківського. Канонічних підстав для цього не було, оскільки на Собор не вдалося запросити єпископів і архімандритів, які здійснили б рукопокладання. Тому більшість істориків Церкви вважала неканонічними й ті висвячення священиків та єпископів, які пізніше здійснював митрополит В.Липківський.

Наступний розвиток подій показав, що більшовики тримали церковне життя під власним контролем і в потрібний момент застосовували найбрутальніші методи, щоб дискредитувати Церкву й ліквідувати її вплив на людей.

§3. Радянсько-польська війна

ПЕРЕДУМОВИ ВІЙНИ

У 1918 р. в Польщі існували два погляди на майбутнє держави. Політичні сили, які стояли на боці Р.Домовського, нехтуючи інтересами українського, білоруського й литовського народів, прагнули розширити межі Польщі за рахунок їхніх етнічних територій. Табір Ю.Пілсудського також не відмовлявся від експансії на Схід, але намагався творити більш обережну політику, допускаючи появу національних держав, які могли б мати з Польщею федеративні або союзницькі зв'язки.

Плани керівників Польщі вийти за етнографічні польські межі не знаходили підтримки на Заході, зокрема в США. Але Пілсудський розумів, що без підриву геополітичної ролі Росії незалежність Польщі завжди буде під загрозою. Тому він прагнув вивести за межі впливу Росії Литву, Білорусію й Україну та пов'язати їх федерацією з Польщею. Втрата України, на його думку, мала послабити військово-економічний потенціал Росії.

Європейські ж країни (Англія і Франція) схилялися до реставрації сильної Російської імперії, здатної стати їх союзницею в протистоянні з Німеччиною.

Не бажаючи перемоги Денікіна, який бився за відновлення імперії, Пілсудський у кінці серпня 1919 р. припинив просування польської армії на Схід, що стало однією з причин поразки Добровольчої армії. Посланці Пілсудського вели таємні переговори з Москвою, координуючи свої дії проти білогвардійців.

Тоді як Петлюра на пропозицію Пілсудського (травень 1919 р.) пішов на співпрацю з Польщею, галицькі командири спочатку домовилися про спільні дії з денікінцями, а потім перейшли на бік більшовиків. Директорія УНР вбачала в Польщі єдиного союзника Української держави.

22 грудня 1919 р. Раднарком РСФРР запропонував Польщі укласти мир. Існуюча на той час лінія фронту мала стати майбутнім кордо-

ном між двома державами. Незважаючи на вигідні умови (за Ризьким договором 1921 р. лінія кордону була відсунута на 100-150 км на захід від тієї, яку пропонувала радянська Росія в кінці 1919 р.), Пілсудський будь-що прагнув війни, щоб відірвати Україну від Росії. Переговори не відбулися.

Підсудський будував свої далекосяжні плани в розрахунку на боєздатність польської армії, яка зі 170 тис. чоловік навесні 1919 р. зросла до 700 тис. чоловік навесні 1920 р.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА УГОДА

Політичні сили, які в 1919 р. продовжували боротьбу за суверенну Українську державу, були поставлені в складні умови. Більшовики, ховаючись за популістськими гаслами, на ділі творили в Україні диктатуру однієї партії. Денікінці прагнули відродити єдину імперію, в якій для України готували оновлене ярмо. У розрахунках західних країн український уряд, що домагався визнання й підтримки, не сприймався як серйозний чинник міжнародних відносин. Розвиток подій підштовхував Директорію до пошуку компромісів із Польщею.

Дипломати УНР за вказівкою С.Петлюри провадили тривалі консультації та переговори з поляками. В центрі цих контактів був пошук шляхів координації зусиль, спрямованих на боротьбу з більшовиками. Українській стороні довелося ціною значних поступок, насамперед територіальних, піти на укладення угоди з польським урядом. Загальна й торговельно-економічна конвенції були підписані у Варшаві 21 квітня 1920 р. У договорі зазначалося, що польський уряд визнає Українську Народну Республіку в межах, які визначатимуться спеціальними угодами з її сусідами. Кордони між Польщею та УНР мали проходити по лінії, на якій стояли передові польські з'єднання, тобто, по річках Збруч і Горинь. До Польщі відходили Холмщина, Підляшшя, Посяння й Лемківщина (зайняті в 1918 р.), 5 повітів Західної Волині й частина Полісся (зайняті в травні 1919 р.), а також Галичина (зайнята в липні 1919 р.). Поступкою з боку Польщі була відмова від поновлення кордонів Речі Посполитої станом на 1772 р., тобто — до її поділів. Внаслідок даної угоди близько 10 млн. етнічних українців опинилися в кордонах Польської держави, що неоднозначно сприйняли лідери українського руху М.Грушевський, М.Шаповал та інші, а також населення територій, що відійшли до Польщі.

Суть дипломатичної гри у Варшаві, крім того, зводилася до демонстративної відмови уряду УНР від претензій на галицькі землі.

Це було важливим аргументом Пілсудського на адресу західних країн, які створили для Галичини статус "*міжнародної території*".

Велике значення для майбутніх спільних воєнних дій мало підписання 24 квітня військової конвенції. Армія УНР переходила в підпорядкування польського командування. Польська сторона забезпечувала три українські дивізії зброєю й амуніцією. Директорія зобов'язувалася забезпечити постачання польських військ, а поляки брали на себе управління залізницями та фінансами.

ПЕРЕБІГ БОЙОВИХ ДІЙ. ПІДСУМКИ ВІЙНИ

Польське командування розпочало наступ 25 квітня 1920 р. несподівано для радянських військ. Маючи чисельну перевагу (65 тис. польських і 15 тис. українських солдатів та офіцерів проти 16 тис. радянських) війська під командуванням маршала Пілсудського швидко оволоділи Житомиром, Коростенем, Бердичевом, Козятином, а 6 травня — Києвом. Щоправда, 12-у армію так і не вдалося оточити й знищити. Радянські війська відійшли на лінію Вишгород - Бровари - Борисполь, а на правому березі Дніпра — до Білої Церкви - Липовця - Гайсина - Ямполя на Дністрі.

В Україні зростав антибільшовицький рух. Однак завдяки зусиллям чекістів і частин особливого призначення (ЧОП) він не переріс у повстання. Більше того, коли на контрольованій більшовиками території дізналися про вчинки польських солдатів на зайнятих українських землях, населення стало очікувати їх приходу з настороженістю. Поляки ж на відвойованій у більшовиків території вчинили ряд погромів, спрямованих і проти євреїв, і проти українців. Подібні випадки сталися в Тетієві на Київщині, в Житомирі, Бердичеві, Ржищеві, Чорнобилі та інших містах. Вживалися репресивні заходи щодо православних священиків.

Керівництво радянської Росії передислокувало на Західний фронт 40 тис. бійців із Сибіру, Кавказу та інших місць. Командувачем фронту було призначено М.Тухачевського. Посилилося партійне керівництво військами: у прифронтовій зоні діяло Тимчасове бюро ЦК РКП(б).

Вже 14 травня перейшла в наступ 15-а армія, відкинувши польські частини на 100-120 км.

5 червня навальною кавалерійською атакою 1-а Кінна армія прорвала фронт і вдарила по тилах польської армії, відбивши Житомир

Рис. 46. Невідомий художник. Плакат. 1920 р.

і Бердичів. 12 травня, побоюючись оточення, польське командування наказало своїм частинам залишити Київ.

Після цього війська Західного фронту, вибивши поляків із Білорусії, вступили на територію Польщі й розпочали наступ на Варшаву. З'єднання Південно-Західного фронту (командувач — О.Єгоров) просувалися в напрямі Львова.

Загрозливе становище змусило Пілсудського звернутися по допомогу до Антанти. Англія і Франція погодилися її надати за умови виконання Варшавою вимог щодо статусу Східної Галичини. Одержавши згоду Польщі, Антанта спробувала зупинити наступ радянських військ шляхом дипломатичного тиску на Москву. Однак ця спроба виявилася невдалою, тож доля Польщі опинилася в руках командування Червоної армії.

23 липня відновився наступ радянських військ. Однак на Львівському напрямі 1-а Кінна армія Будьонного наразилася на сильний опір в районі Бродів, де була зупинена. Лише після другої спроби містечко було взято будьоннівською кіннотою. Спроба захопити Львів, одначе, виявилася невдалою. Затримавши передачу 1-ї Кінної та 12-ї армій у розпорядження Західного фронту, командування Південного фронту зірвало можливість захоплення польської столиці. 13 серпня знекровлені в попередніх боях радянські з'єднання підійшли до Варшави, але взяти її не змогли. Провівши мобілізацію та отримавши воєнну допомогу від Франції, Пілсудський швидко відкинув Червону армію за Буг. Наприкінці вересня фронт укотре відкотився до Житомира та Бердичева.

Тим часом у серпні розпочалися польсько-радянські переговори. Після Мінська місцем зустрічей делегацій стала Рига. Попри наміри УНР Петлюри продовжувати війну, щоб забезпечити умови для існування союзної Польщі, в жовтні було укладено перемир'я, а в березні 1921 р. — мирний договір між Польщею та радянською Росією, за яким до складу Польської держави входили Західна Україна та Західна Білорусія.

Пілсудський, ігноруючи укладене перемир'я й виконуючи зобов'язання перед Петлюрою, організував наступ українських військ під командуванням М.Павленка і 6-ї польської армії, які зайняли Жмеринку, Бар, Вінницю. Але до середини листопада радянські війська відбили цей наступ. 16 листопада червоноармійці взяли Кам'янець-Подільський, 18 — Проскурів. Втративши прикордонний Волочийськ, уряд Директорії разом із залишками війська залишив Україну. Польський Сейм відмовився продовжувати війну. Українські частини, що перейшли кордон Польщі, були роззброєні й розміщені в спеціальних

таборах. 21 травня 1921 р. в одному з них з'явився Пілсудський, віддав честь українським офіцерам і сказав: "*Панове, я вас перепрошую. Я вас дуже перепрошую*". Навіть після Ризького договору Пілсудський не полишав спроб відірвати Україну від Росії, але вони виявилися марними. Він, як і С.Петлюра, вичерпав усі можливості для створення небільшовицької Української держави. Керівництво Директорії заради цього пішло на відчайдушний крок — війну проти більшовиків, заплативши за це непомірно високу ціну — західноукраїнськими територіями, що до Другої світової війни ввійшли до складу Польщі, та тисячами полеглих.

Остання спроба відродити національну українську державність зазнала невдачі.

* * *

Водночас із воєнними діями проти польсько-українських військ Червона армія протистояла білогвардійським військам під командуванням Врангеля. У червні білогвардійці розпочали наступ із Криму на північ і захопили Олешки, Мелітополь, Каховку. Але радянським військам вдалося стримати врангелівців. 2 серпня було створено Південний фронт під командуванням М.Фрунзе, який дістав підкріплення — 51-у стрілецьку дивізію та новостворену 2-у Кінну армію.

28 жовтня війська Південного фронту розпочали наступальну операцію, внаслідок якої основні сили Врангеля були розбиті, а рештки відійшли за Чонгарсько-Перекопські укріплення. Однак на початку листопада радянські війська вибили білогвардійців із оборонних рубежів і до середини місяця оволоділи Симферополем, Севастополем, Феодосією, Керчю.

Більшовики взяли під свій контроль не лише всю Україну, а й Крим.

Громадянська війна, що тривала три роки, скінчилася. На довгі десятиріччя в Україні запанувала тоталітарна система, сконструйована "кремлівськими мрійниками". Одним із напрямів її діяльності стало придушення будь-яких спроб творення громадянського, національно свідомого суспільства.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

НАПЕРЕДОДНІ РОЗПАДУ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Із наближенням до кінця Першої світової війни на західноукраїнських теренах настав якісно новий етап визвольних змагань місцевого українства. Здійнявшись у Східній Галичині, хвиля національно-визвольних змагань прокотилася також Буковиною, Волинню, Закарпаттям.

Невпинна хода історії відраховувала останні місяці, тижні й дні існування національно строкатої Австро-Угорської імперії. Українці, як й інші народи монархії, домагалися ліквідації влади Габсбургів і національного самовизначення.

Галичани пильно стежили за перебігом подій у Великій Україні, куди з ознайомлювальною метою неодноразово виїздили галицькі парламентарі. Особливо плідними були їхні зустрічі з наддніпрянськими дипломатами в Австро-Угорщині.

Імперія тріщала. Ще 15 вересня 1918 р. цісарський намісник Галичини генерал Кароль фон Гуйн звертав увагу старост і директорів поліції у Львові та Кракові на те, що в Тернопільському, Збаразькому та інших повітах військовики легіону Українських січових стрільців (УСС) "*провадять серед сільського населення пропаганду у великоукраїнському дусі*".

14 вересня 1918 р. уряд Австро-Угорщини адресував ноту до всіх учасників збройних дій із пропозицією розпочати мирні переговори. Аналогічний шлях обрала й Німеччина. Обидві вони сподівалися укласти мир на засадах відомих пропозицій В.Вільсона про гармонійний світовий устрій.

Із "Чотирнадцяти пунктів Вільсона", які містилися в посланні президента Сполучених Штатів Америки конгресу від 8 січня 1918 р., Австро-Угорщини стосувалися такі:

"*9. Поправа границь Італії має перевестися до очевидно виразних національних ліній.*

10. Народам Австро-Угорщини, яких місце в зборі народів бажаємо бачити охороненим і забезпеченим, має бути дана змога автономічного розвитку.

13. Треба утворити незалежну польську державу, яка мусить містити в собі області, заселені без сумніву польським населенням..."

Австрійський уряд намагався узгодити подальше існування Австро-Угорської монархії з цими американськими пропозиціями шляхом утворення коаліційного уряду з представників усіх національних груп етнічно строкатої імперії. План цей поширювався лише на Австрію; Угорщина ще мала визначитись.

Відроджувану Польщу австрійські політики прагнули з'єднати реальною унією з Австро-Угорщиною. Натомість імперія ладна була відступити Польщі всю Галичину.

Про поділ Галичини на Західну й Східну (за етнічною ознакою) й утворення в східній частині окремого автономного українського краю не було й мови. У переговорах з Українською Парламентською Репрезентацією австрійський уряд пропонував галицьким українцям лише національну курію в галицькому сеймі, українську секцію в галицькій шкільній раді й заснування давно обіцюваного Українського університету у Львові.

До ідеї коаліційного кабінету представники народів Австрії поставилися з тактикою пасивного опору. Ті з них (насамперед поляки, чехи, південні слов'яни), котрі мали зносини з переможною Антантою та запевнення від неї щодо прийдешнього незалежного державного існування, добре розуміли, що Австро-Угорщина доживає останні дні.

За таких обставин 1 жовтня 1918 р. почалася сесія австрійського парламенту. Всі фракції порушили питання про негайний мир. Розпочалися дебати. Уряд виступив із заявою про потребу реорганізації держави на засадах національної автономії. Представники окремих національностей імперії висловлювалися за реалізацію власних національних домагань міжнародним шляхом на підставі пунктів Вільсона, уникаючи докладного обговорення урядового плану реорганізації Австро-Угорщини.

4 жовтня 1918 р. сеймовий посол Семен Вітик (1875-1937 рр.) вніс до палати послів таку заяву: "*Український народ, який в Австрії числить більш 4 мільйонів, а на Україні більш 40 мільйонів населення, є положеним між слов'янськими державами і межує також з румунськими, турецькими і угорськими племенами. Український народ мусив через сотні літ досвідчувати на собі гніт і поневолення з боку слов'янських правительств і бути ограбленим з своєї самостійності на цілі століття так само з боку польського, як і російського правительства. Тому домагаємося права самоозначення також для українського народу... Український нарід жадає як одинокої умови свойого національного життя між свобідними державами Європи сполучення всіх українських*

областей Австро-Угорщини, Холмщини, Підляшшя і Волині з областями України в Одну самостійну республіканську державу, яка є і остане независимою від всіх слов'янських і других сусідніх держав..."

Такого вільнодумства з вуст українця цісарський парламент ще не чув. Але це був лише погляд галицького соціал-демократа. Решта ж українських представників у віденському парламенті висловлювалися значно поміркованіше, ніж їхній колега та представники інших народів імперії, котрі ледь не відкрито домагалися державного усамостійнення.

Того ж дня — 4 жовтня 1918 р. — перед зібранням виступив голова Української Парламентської Репрезентації доктор Євген Петрушевич (1863-1940 рр.). Зробивши наголос на історії австрійської політики щодо галицьких українців (з її відвертою підтримкою польського володарювання в Галичині) та поводженні австро-угорського війська у Великій Україні, як також на порушенні урядових зобов'язань щодо поділу Галичини на дві частини за етнічною ознакою — Східну (українську) й Західну (польську), промовець заявив, що коли Австрія хоче й надалі існувати, то "*мусила би бути перемінена в союз народів*".

"*Коли ж Австрія,* — говорив Є.Петрушевич, — *схоче остати старою Австрією, Австрією нинішнього дня, коли вона також не захоче перевести поділу Галичини, тоді український нарід в Австрії мусив би втратити останню надію на ліпшу будучність у сій державі, — і на сей випадок ми вже нині реклямуємо найсвятійше для нас як для кождого народу право на з'єдиненнє всіх українських земель в самостійну українську державу і домагаємося прилучення всіх українських земель австро-угорської монархії, отже також української землі в Угорщині, до української держави*".

Таким чином, провідник українців у віденському парламенті висловлювався насамперед за перебудову Австрії й лише на випадок визнання Східної Галичини приналежною до Польщі залишав за собою право на альтернативу — вимагати з'єднання західноукраїнських земель із Наддніпрянщиною.

Подібні думки виголосив із парламентської трибуни й інший представник Української Парламентської Репрезентації — Кость Левицький (1859-1941 рр.): "*Те, чого ми, українці, ждали від надходячої державно-правної перебудови Австрії, є повна національно-територіяльна самоуправа на наших з'єдинених національних землях австро-угорської монархії. Сюди належить поділ несправедливо злучених коронних країв Галичини й Володимирії з великим князівством Краківським і князівствами Освєнцінським і Заторським. Поділ Галичини є для нас conditio sine qua non* (неодмінною умовою — авт.), *і коли Австрія не може або не хоче перевести поділу Галичини, то заявляємо тут святочно, що наша дорога не веде до Варшави, але до Києва... На сей випадок мусить український нарід втратити надію на ліпшу будучність у сій державі і на основі права самовизначення піднести свій клич з'єдинення всіх українських земель в самостійній українській державі*".

10 жовтня 1918 р. відбулися наради Української Парламентської Репрезентації, внаслідок яких було вирішено скликати 19 жовтня у Львові представницьке зібрання з усіх українських земель Австро-Угорщини й на ньому утворити конституанту* під назвою "**Українська Національна Рада**", на яку покладався б обов'язок здійснити право на самовизначення українського населення імперії.

Про склад Української Національної Ради домовились, що вона складатиметься з українських членів обох палат (палати послів і палати панів) австрійського парламенту, галицького й буковинського сеймів і по три представники від керівних органів національних політичних партій Галичини й Буковини. З Угорщиною не було зв'язку, й тому представництво тамтешніх українців у Раді не обумовлювалось.

На 12 жовтня 1918 р. цісар Карл запросив до себе провідників парламентських клубів, щоб почути їхню оцінку політичної ситуації.

Чеські політики були одностайними в своєму бажанні утворити самостійну Чехословацьку державу. Поляки проголосили про свій вихід із імперії та прилучення до єдиної Польщі. Німці (їм нічого іншого й не лишалося) радили чекати рішень майбутньої мирної конференції.

Українців представляли Є.Петрушевич та К.Левицький, котрі посіли традиційну для себе, як і для Української Парламентської Репрезентації, вичікувальну позицію. Підтвердженням цього є, зокрема, спогади К.Левицького "Розпад Австрії і українська справа", де згадується це, очевидно, останнє прийняття на найвищому рівні: "*Цісарська авдієнція не вдоволила нас, бо цісар Кароль не заявився за поділом Галичини*".

Український політичний провід останніх днів існування Австро-Угорської монархії все ще покладав надії на легітимне розв'язання східногалицького питання й одержання санкції на створення західноукраїнської державності з рук віденських урядовців. Тим самим укотре стверджувалася характеристика політичних лідерів українців імперії як таких собі "тирольців Сходу" — вірнопідданих династії Габсбургів. Водночас політична еліта інших народів монархії беззастережно ступила на шлях розбудови власної державності, встановивши контакти з державами Антанти, формуючи поки що "тіньові кабінети", створюючи власні

* *Конституанта — установчі збори.*

збройні сили. Австрійська ж (до останнього моменту) орієнтація галицьких політиків-українців, крім того, що дискредитувала їх в очах держав-переможниць і відповідно зменшувала шанси на адекватне представлення в повоєнному геополітичному устрої Європи, гальмувала власні нагальні заходи щодо підготовки до перебрання влади від австрійської адміністрації краю та розгортання інфраструктури прийдешньої державності.

Як зазначав відомий публіцист, політик, активний учасник державного будівництва та один із перших історіографів ЗУНР Михайло Лозинський (1880-1937 рр.), "*...ждучи рішення української справи від австрійського правительства, президія Української Парляментарної Репрезентації [...] остала зовсім позаду подій, які тим часом розвивалися революційним шляхом, шляхом руйнування Австро-Угорщини і будування на її руїнах нових держав.*

Німці, мадяри, чехи, південні слов'яни, поляки, італійці, румуни, — словом, усі народи Австро-Угорщини творили своє державне життє, здійснювали ідею свого національно-державного з'єдинення, не оглядаючися на стару Австро-Угорщину".

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ

Тим часом перебіг подій, який чимраз виразніше окреслював неминучість розпаду Австро-Угорщини, змушував галицьких політиків до певних кроків щодо національно-державного самовизначення.

Згідно з попередніми домовленостями, 18 жовтня 1918 р. до Львова з'їхалися делегати політичних груп, які, за проектом Української Парламентської Репрезентації, мали сформувати тимчасовий сейм, що мирним і законним шляхом перебрав би владу. У конституанті взяли участь українські посли до австрійського парламенту та крайових сеймів Галичини й Буковини, представники єпископату Української греко-католицької Церкви, делегати крайових політичних партій: галицьких — Національно-Демократичної, Радикальної, Християнсько-Суспільної та Соціал-Демократичної; буковинських — Національно-Демократичної, Соціал-Демократичної та Радикальної, а також посланці академічної молоді — всього 69 делегатів.

Представницьке зібрання вирішило уконституюватися як Українська Національна Рада й проголосити утворення з українських земель Австро-Угорщини Української держави. В цьому історичному рішенні зазначалося:

"*Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:*

I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, — зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученнєм Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творить одноцільну українську територію.

II. Ся українська національна територія уконституовується отсим як українська держава. Постановляється поробити приготовні заходи, щоби се рішеннє перевести в життє.

III. Взивається всі національні меншости на сій українській области, — при сім жидів признається за окрему національність, — щоби уконституювалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в скількости, відповідаючій їх числу населення.

IV. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної сим способом держави на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом і правом національно-культурної автономії та з правом заступництва при правительстві для національних меншостий.

V. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована отсе в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

VI. Теперішньому австро-угорському міністрови заграничних справ бар[онові] Бурянови відмовляється права переговорювати іменем сеї української території".

У дебатах лунали голоси щодо необхідності негайно висловитися за з'єднання західноукраїнських земель із Великою Україною. Одначе гору взяла думка Української Парламентської Репрезентації, щоб відкласти вирішення цього питання. Аргументувалося це тим, що на випадок залишення Антантою Австрійської монархії українські землі останньої без її згоди та санкції переможців не зможуть об'єднатися з Наддніпрянщиною, а, навпаки, лише погіршать власне становище в Австрії. Акцентувалася увага й на тому, що державність Великої України ще не сконсолідована й непевна, отже, негайна злука означатиме непевну будучність. До всього планувалося, що західні українці дістануть можливість бути представленими на Паризькій мирній конференції на противагу Східній Україні, котра потрапила в неласку через укладення Брестського мирного договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною.

На цих міркуваннях, очевидно, лежав відбиток інерції політичного мислення, притаманної галицькому політичному проводу, який пройшов вишкіл австрійських парламентських традицій.

Другого дня, 19 жовтня 1918 р., у Львові зібрався з'їзд мужів довіри з цілого краю — близько 500 осіб. За первісним планом, саме на ньому мала бути створена конституанта й проголошена українська державність. Проте політичне керівництво, побоюючись, що не матиме потрібної більшості в питанні про злуку всіх українських земель, звело це зібрання до чистої формальності. Було оголошено, що Українська Національна Рада як конституанта національних територій Австро-Угорщини вже утворилась і вже вирішила питання про їх державне самовизначення.

Реферат про утворення Української Національної Ради виголосив її голова Євген Петрушевич, який, зокрема, акцентував увагу на несвоєчасності об'єднання Західної та Східної України, мотивуючи це слабкістю, несконсолідованістю та непевністю державності Наддніпрянщини.

Ця аргументація викликала заперечення лідера галицьких соціал-демократів Миколи Ганкевича, підтриманого представниками молодіжних рухів, зокрема стрілецтва й студентства. Ганкевич запропонував декларувати об'єднання з українських рухом над Дніпром і входження західноукраїнських земель до єдиної Української держави. Оскільки більшість Української Національної Ради відхилила ці пропозиції як передчасні, УСДП спершу навіть відмовилася від участі в ній.

Подальші кроки Ради засвідчили, що й у другій половині жовтня вона не позбулася процісарських ілюзій. Тим часом 19 жовтня Чехословацька Національна Рада проголосила незалежність Чехословацької області; 21 — у Відні — німецькі національні збори висловилися за створення самостійної Австро-Німецької держави; 24 було проголошено Південно-Слов'янську державу в Загребі; 28 — Чехословацька Національна Рада в Празі взяла на себе управління Чехословаччиною. Того ж дня в Кракові утворилася Польська ліквідаційна комісія, що мала на меті перебрати в свої руки владу від австрійської адміністрації Галичини та передати повноваження польському урядові у Варшаві.

На нарадах у Львові 19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада вирішила утворити три делегації: 1) виконуючу у Відні (створена 25 жовтня) на чолі з Є.Петрушевичем; 2) галицьку у Львові (27 жовтня) на чолі з К.Левицьким; 3) буковинську в Чернівцях (29 жовтня) на чолі з Омеляном Поповичем. На них покладалося здійснення потрібних політичних кроків перед австрійськими урядовцями для задоволення українських вимог.

Але справжньої влади у Відні тоді вже не було, тож сподівання галицьких політиків на справедливе розв'язання східногалицького

питання виявилися марними. Стрімкий процес розпаду імперії спричинив утруднення зв'язку між віденською та крайовими делегаціями. Центр ваги за цих обставин перемістився до Львова, де, як уже згадувалося, делегацію Ради очолював К.Левицький, його заступником був І.Макух, секретарями — В.Бачинський, О.Назарук, скарбником — І.Куровець, контролером — О.Барвінський.

М.Лозинський зазначав: "*На щастє, ще перед утворенням Української Національної Ради почала працю військова організація, утворена офіцирами Українських Січових Стрільців і українських частин австро-угорської армії. Сій праці треба завдячити, що українська Галичина, заснувши одного дня під Австрією, не пробудилася другого під Польщею*".

Отже, зі львівською делегацією тісно співробітничав (а фактично спонукав її до рішучих дій) Центральний Військовий Комітет (ЦВК), котрий виник під керівництвом поручика Івана Рудницького у вересні того ж року на основі створеного ще 31 травня 1917 р. Віденського революційного гуртка. До нього входили досвідчені старшини-фронтовики Сень Горук, Дмитро Вітовський, Дмитро Паліїв, Володимир Старосольський, Леонід Огоновський, які вели активну пропагандистську роботу серед українських військовиків.

Узагалі ж підготовчі заходи щодо організації української державної влади відбувалися в надзвичайно складних умовах. Державна адміністрація Східної Галичини перебувала в польських руках. Українських офіцерів у військових частинах було замало й переважно на нижчих посадах. Українські січові стрільці стояли на Буковині. Будь-якої хвилини ця конспіративна діяльність могла бути викрита й придушена польською владою краю "в ім'я Австрії". Суттєво заважали й австрофільські настрої серед певних кіл національного громадянства.

М.Лозинський наводив характерний факт: в останні тижні існування імперії в одній із віденських кав'ярень кілька офіцерів-українців говорили про потребу (з огляду на розпад Австрії) організації українських військових частин. На це один із присутніх, "*заслужений український діяч старшого покоління*", також старшина, гордовито заявив: "*Панове, не забувайте, що я є австрійський офіцир і на такі розмови не можу позволити. Дякуйте Богу, що я з сих Ваших слів не роблю службового ужитку!*" І залишив товариство.

31 ЖОВТНЯ 1918 р.

В останній декаді жовтня українські політичні провідники на посаду керівника ЦВК запропонували кандидатуру сотника Українських січових стрільців Дмитра Вітовського (1887-1919 рр.). Збори старшин (офіцерів) УСС у Вижниці 20 жовтня підтримали цей вибір і запропонували на випадок перевороту у Львові усунути коменданта легіону австрійського архікнязя Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) та передати командування УСС отаману (майору) Осипу Букшованому.

Вибір Д.Вітовського на військового керівника національного виступу не був випадковим.

30-річний старшина був селянським сином із-під Галича. Під час навчання в Станіславівській гімназії, а потім Львівському університеті брав участь у національному русі, за участь у студентських виступах

Рис. 47. Полковник Д.Вітовський

був виключений з університету. Належав до організаторів втечі 1911 р. зі станіславівської в'язниці "Діброва" М.Січинського, який 1908 р. на знак протесту проти знущань над українськими селянами ліквідував намісника Галичини — польського графа А.Потоцького. З початком воєнних дій командував сотнею в легіоні УСС, брав участь у походах і боях, двічі нагороджений медалями за хоробрість. "*Вітовський був одним з найпопулярніших стрілецьких старшин,* — згадував його бойовий побратим О.Кузьма. — *Чистий характер, гарний промовець, завзятий націоналіст-самостійник, і тому серед стрілецтва займав місце його духового провідника*".

Інший соратник Д.Вітовського по УСС, Д.Паліїв, подавав таку характеристику: "*Літ тридцяти, середнього зросту, кремезної постави, високе чоло, великі, розумні очі. Один з гарячих провідників молоді, визначний член радикальної партії, у війні сотник Легіону УСС, комендант сотні і один з найкращих провідників стрілецтва. Сотня Вітовського була національно самостійницьким центром усього стрілецтва. [...] У стрілецтві займав Вітовський місце його духового провідника. [...] Серед українського суспільства Дмитро Вітовський був незвичайно популярний. Всі його любили і поважали, тому не диво, що особу Вітовського в'язали з визвольним самостійницьким рухом. Тільки він одинокий мав дані стати керманичем революції. Популярний, глибокий, прегарний бесідник, чистий характер, добрий вояк*".

Водночас той самий Д.Паліїв згадував і деякі негативні, на його думку, риси вдачі Вітовського: "*Але Вітовський був, крім цього, ще й поет-мрійник, і в нього як революціонера це була велика хиба. Бо поет-мрійник і керманич революції — це два протилежні поняття. Йому як революціонерові не доставало одної прикмети, але найважливішої, а саме: рішучости. Дмитро Вітовський ніколи не був рішучий, завжди вагався, навіть тоді, як не було до цього причини. В парі з тим у нього був брак віри. Коли я згадую добрим словом дорогого мені полковника Вітовського, то все приходить на думку момент з 31 жовтня... "Як так, то все пропало! Ми програємо!" — сказав Вітовський. Здавалося, хвилева резигнація опанувала провідника революції. Хоч після цього Вітовський працював днями і ночами, хоч керував акцією, я відчував, що в нього нема віри в Діло. Не мав він її, мабуть, і до самого кінця свого життя*".

Вважаємо, що ми (і, очевидно й насамперед, Історія) можемо "подарувати" Д.Вітовському згадані хиби характеру. У визначальний момент, у належному місці, у вирішальний час, він виявився на висоті становища: саме його рішучості завдячували сучасники-українці й наступні генерації, що 1 листопада 1918 р. східногалицька столиця

прокинулася під синьо-жовтими прапорами й українською владою. А щодо хвилевих вагань, то згадаймо Лесине "Contra spem spero!" з його хрестоматійним:

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! — Геть думи сумні!

30 жовтня 1918 р. сотник Д.Вітовський прибув до Львова.

Головні зусилля ЦВК зосереджувалися на роботі серед жовнірів у тих частинах і підрозділах, де українці становили значний відсоток. Такими були 15-й піхотний полк, сформований у місцевостях поблизу Тернополя; 19-й полк, розташований у Львові та передмісті, супровідний курінь 41-го полку піхоти, 50-й вартовий курінь, львівська поліція тощо.

За підрахунками військово-організаційного референта, станом на 25 жовтня під впливом ЦВК перебувало 600 вояків 15-го полку, 500 — 19-го полку, 450 — супровідного куреня 41-го полку, 150 львівських поліцаїв-українців, 800 жовнірів вартового куреня, 90 — 30-го стрілецького куреня, тобто, загалом близько 2400 військовиків, серед яких було лише 60 старшин. Проте чимало з цих військовиків належали до допоміжних (вартових, інтендантських та ін.) служб, багато було літніх осіб, а також тих, хто одужував після поранення. Отже, військова вартість згаданих озброєних людей була нерівноцінна.

Значна кількість частин із відносно великим або ж переважаючим українським складом жовнірів дислокувалася в окремих місцевостях краю: 45-й полк піхоти — в Перемишлі (близько 50% українців); 9-й стрілецький полк — у Журавиці поблизу Перемишля (переважно українці), 77-й полк піхоти — в Ярославі, 95-й полк піхоти і 20-й полк стрільців — у Станіславові, 24-й полк піхоти і 36-й полк стрільців — у Коломиї, 35-й полк стрільців — у Золочеві. ЦВК провадив відповідну роботу і в цих частинах. Високою бойовою готовністю вирізнялися підрозділи УСС на Буковині. Але вони квартирували задалеко від Львова — австрійська влада за намовою поляків свідомо розташувала легіон подалі від столиці Східної Галичини.

Однак крім військових частин, на які міг опертися ЦВК, слід було рахуватися і з силами ймовірного противника. Загадковими за політичними позиціями, отже, потенційно небезпечними для української справи, були дві добре вишколені військові частини у Львові — німецький штурмовий курінь із Граца та угорський полк. На провінції ж австрійська влада, за винятком розкиданих тилових і допомогових формацій, не мала на кого спертися.

Натомість сили поляків були цілковито невідомі. Українці знали лише те, що існує кілька польських таємних військових організацій, але про їхню організаційну та бойову здатність ніхто не міг сказати нічого конкретного. Найбільше непокоїли ЦВК таємні польські організації у Львові, і, як потім з'ясувалося, журитися справді було чого, хоча й тут великої чисельної переваги згадані організації не мали. Але польське населення 200-тисячного міста (понад 50% городян), украй шовіністично налаштоване щодо українства, приховувало в собі значну потенційну небезпеку.

Незважаючи на певний рівень української військової підготовки, достатній для збройного захоплення влади, львівська делегація й далі орієнтувалася на правові методи одержання влади від Австрії, а в умовах Львова — від цісарського намісника К. фон Гуйна.

Падав холодний осінній дощ, коли о 14-й годині 31 жовтня до резиденції намісника у Львові прибула делегація Української Національної Ради в складі К.Левицького, І.Кивелюка, отця О.Стефановича, С.Голубовича, Л.Цегельського і С.Барана. У приймальній вони зустрілися з польською делегацією, яка щойно відбула аудієнцію у намісника.

Голова депутації К.Левицький зажадав від нього передачі державної влади в Східній Галичині Раді, спираючись на право народів на самовизначення, а також на цісарський маніфест від 16 жовтня, що визнав за українцями таке право. Лонгин Цегельський заявив, що, за наявними в нього відомостями, намісник ось-ось повинен отримати наказ із Відня про передачу влади у Львові Раді. Проте фон Гуйн заперечив одержання такої інструкції й повідомив, що Галичина залишатиметься під австрійською владою аж до розв'язання питання мирною конференцією. На зауваження, що подальше зволікання з передачею владних повноважень загрожує пролиттям крові, намісник заявив, що надійні й вишколені німецька та угорська військові частини дають йому можливість "*здушить кожний прояв ворохобні у Львові*".

Подальша розмова була безперспективною, й делегація залишила резиденцію намісника.

Сталося так, що головним противником відродження української державності в Галичині стала не агонізуюча імперія та її владні структури у Львові, а відроджувана Польща. Завдяки фальшивій аргументації про "*державотворчу нездатність*" галичан та потребу об'єднання прикарпатських земель у "*стратегічну Польщу, яка охороняла б Європу від більшовиків*", Польський національний комітет у Парижі заручився

підтримкою США та держав Антанти. Утворена в Кракові 28 жовтня Польська ліквідаційна комісія проголосила, що вся Галичина відходить до Польщі й попередила Відень та австрійського намісника К. фон Гуйна, що перебирає на себе владу в краї. Приїзд польської комісії до Львова з цією метою планувався на 1 листопада 1918 р., збройний виступ поляків міста призначався в ніч із 2 на 3 листопада...

Конфлікт поміж українцями й поляками ставав неминучим.

Похмурого дощового надвечір'я 31 жовтня львівські члени Української Національної Ради й Центрального Військового Комітету обговорювали в Народному домі (вул. Театральна, 22, третій поверх) наслідки останніх переговорів із намісником. Попри навислу загрозу з боку поляків та очікуваний наступного дня приїзд Польської ліквідаційної комісії, Л.Цегельський, К.Левицький і ще дехто з українських політиків пропонували чекати обіцяного Віднем маніфесту про передачу влади українцям.

Справу вирішила тверда позиція Д.Вітовського. Ось як описав це О.Кузьма: "*Справа може вдатися тільки зараз, — говорив Дмитро Вітовський. — Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра візьмуть його напевно поляки...*

— Чи ви є справді приготовані до виконання військового перевороту? — Хотів ще раз знати д-р К.Левицький, обережний на всі боки.

— Цілковито! — відповів сотник Вітовський.

— Чи маєте настільки військової сили, щоб обсадити й держати місто?

— По дотеперішнім обчисленням, маємо!

— Чи будете розпоряджати потрібною кількістю зброї і муніції, щоб здавити евентуальний польський опір?

— Без найменшого сумніву.

— Чи будете мати достаточні запаси харчів?

— Здобудемо повні магазини.

— Коли думаєте приступити до перевороту?

— Вночі, коло 4 години досвіта. Українські вояки під проводом українських старшин обеззброять усі неукраїнські військові частини та обсадять будинки всіх державних, краєвих і міських установ. Те саме має статися в цілому краю".

Після згаданої наради практична підготовка до взяття влади зосередилася в руках військовиків. Центральний Військовий Комітет був реорганізований в Українську Генеральну Команду, перейменовану двома тижнями пізніше в Начальну Команду. Крім Д.Вітовського, до її складу ввійшли отаман УСС Сень Горук (1873-1920 рр.) — начальник штабу, поручники Богдан Гнатевич, Ілько Цьокан, Петро Бубела,

четар Іванчук та підхорунжий Дмитро Паліїв. Усі члени УГК були старшинами УСС.

Вже пополудні (приблизно з 14-ї до 16-ї години) 31 жовтня Д.Вітовський та С.Горук розіслали накази до окружних військових команд (їх створення — як регіональної мережі — ЦВК започаткував з 15 жовтня) з вимогою перебирати в ніч на 1 листопада владу на місцях в українські руки. Там, де не було окружних команд і комісарів, наказ адресувався відомим національним діячам. Кур'єрами (за малим винятком) були студенти-богослови з теологічного факультету у Львові. Ближчі до міста окружні команди мали дістати наказ уже пополудні, віддаленіші — ввечері, а УСС на Буковині — лише о 24-й годині ночі.

О 20-й годині у великій шкільній кімнаті на третьому поверсі Народного дому зібралося 35 старшин-українців. На порядку денному було єдине питання — про опанування Львовом. Нараду відкрив Д.Вітовський. Як щойно тоді з'ясувалося, коменданти окремих частин, за винятком коменданта 41-го супровідного куреня та поліції, подали меншу кількість сил, що були в їхньому розпорядженні, ніж планувалося. Комендант 30-го піхотного полку взагалі не брав на себе жодних зобов'язань, а комендант 50-го вартового куреня передбачав поважні труднощі із роззброєнням вояків-неукраїнців.

Отже, ЦВК міг реально розраховувати на 1400 стрільців і 60 старшин (тобто, на 1000 осіб менше, ніж планувалося!). Саме з цього приводу, за спогадами очевидців, Д.Вітовський і промовив: "*То ми пропали!*".

Але вагання тривало лише мить.

Передбачалося 800 військовиків використати для обсадження команд і різних урядових будинків та складів, 500 — як залоги казарм та патрульні (стійкові) служби на вулицях та при інтернованих. Кожний із присутніх на останній нараді ЦВК офіцерів одержав конкретні завдання. Дехто із старшин усе ще вагався, були й пропозиції відкласти виступ на тиждень і краще підготуватись. Вітовський нагадав, що Польська ліквідаційна комісія вже в дорозі до Львова, й тому безумовно слід зайняти місто ще цієї ночі: "*Наша честь вимагає, щоби ми перші взяли владу в краю, хоч би навіть прийшлося зараз її втратити*". На випадок невдачі планувалося відступати до Красного.

На нараді визначили також об'єкти, оволодіння якими не передбачалося через брак потрібних сил (військові склади на Янівській, ангар літаків на Левандівці). Замало вояків було й для захоплення Цитаделі, Головного двірця (вокзалу), кадетської школи та ін. Очевидно, що виділення для оволодіння й утримання залізничної станції 47 стрільців, 2 старшин із двома кулеметами стало стратегічною помилкою україн-

ського командування (передбачалося, що пополудні 1 листопада цю залогу зміцнять прибулі з Чернівців Українські січові стрільці).

До речі, розробляючи план українського виступу, Д.Вітовський скористався з австрійського плану, розробленого імперською адміністрацією для придушення ймовірного польського повстання у Львові.

Більшість старшин, одержавши конкретне завдання, відійшла до своїх частин й очікувала на годину виступу...

"ЛИСТОПАДОВИЙ ЗРИВ"

Коли на ратушевій вежі пробила четверта година ранку п'ятниці — 1 листопада 1918 р., — українські військовики почали діяти.

Першим порадував поручник І.Цьокан, який прибув до німецького та угорського куренів із відозвами відповідними мовами й одержав від них запевнення в нейтральності.

Невдовзі загін поручника Мартинця (13 старшин та 180 вояків) установив контроль над міською ратушею. Площу Ринок узяли під приціл четверо скорострілів. Хорунжий Сендецький із 75 стрільцями оволодів резиденцією намісника та інтернував К. фон Гуйна. Ветеран легіону УСС четар Гриць Трух зайняв комендатуру та інтернував коменданта — генерала Пфеффера. Четар Л.Огоновський у казармі на Казимирівській обеззброїв 200 поліцаїв-неукраїнців, а українську частину міської поліції привів до присяги.

О 5-й годині ранку відключено міський телефон і телеграфну лінію із Заходом. Упродовж кількох годин українські жовніри зайняли й узяли під охорону Головний двірець (вокзал), головну пошту, Австро-Угорський банк, залізничні вокзали на Персенківці, Личакові, Підзамчому, військові казарми на вулицях Зиблікевича (Франка), Фердинанда (майдан Міцкевича), Куркова (Лисенка), пенітенціарні заклади на вулицях Баторія (кн. Романа) і Казимирівська (Городоцька), військові склади на Янівській (Шевченка) і Підвальній, Кадетську школу та інші об'єкти. Було зміцнено охорону Народного дому, де розташовувався штаб повстання, забезпечено варту площі Святого Духа, міського театру тощо.

"*Заснувши 31 жовтня 1918 під австрійською державною владою,* — писав М.Лозинський, — *виконуваною поляками, населеннє Львова прокинулося 1 падолиста 1918 під владою Української Національної Ради. Як символ сеї влади маяв на вежі ратуші український синьо-жовтий прапор*". Виготовила цей прапор Марія Лазорко (дружина директора "Народної Торгівлі"), а підняв його 17-літній

вістун Степан Панківський (героїчно поліг у бою під Вовчухами в березні 1919 р.). Національні прапори замайоріли й над будинками найважливіших державних установ. Вулиці міста контролювалися озброєними українськими патрулями із синьо-жовтими стрічками на шапках.

Ніч українського виступу спокійно проспали всі польські політичні діячі та урядовці. Хоча вони й не виключали "українського замаху" на Львів і Східну Галичину, одначе й гадки не мали, що Українська Національна Рада перебере на себе владні повноваження в краї вже цієї ночі. Її союзником стала в цей історичний момент навіть... осіння сльота. "*Увесь той вечір і майже всю ніч падав безупину густий дощ,* — згадував учасник тих вікопомних подій М.Заклинський. — *Він був нашим вірним союзником, він скривав наші наради й рухи та перешкоджував полякам одержати вчасні вістки*".

О 7-ій годині командувач українських сил Д.Вітовський із великим піднесенням рапортував К.Левицькому, що, не втративши жодного стрільця, національне військо оволоділо Львовом.

Переможне першолистопадове повстання ("листопадовий чин") відбулося з волі УВК-УГК, значною мірою попри політичні орієнтації провідників Української Національної Ради.

Пополудні відбулося формальне перебрання влади від цісарського намісника. К. фон Гуйн ухилився від небажаної місії, пославшись на те, що він є інтернованим і "*не може виконувати ніяких правних актів*". Вихід знайшли в передачі його повноважень заступникові — українцеві Володимиру Децикевичу. Останній виконав прохання делегації, заявивши, що на основі цісарського маніфесту від 16 жовтня 1918 р. та одностайного бажання українського народу передає владу від імені Австрії Українській Національній Раді. Було складено про це урядовий протокол, який підписали від Австрії — В.Децикевич як заступник намісника, від імені Української Національної Ради — С.Голубович, К.Левицький та Л.Цегельський.

Того ж дня українські провідники виряджали колишнього намісника та інших членів австрійської адміністрації до Відня. Прощаючись, Гуйн пророчо мовив: "*Мені, старому, здається, що справа не піде так легко, як почалася. Ваші противники — це завзяті люди...*"

Звістка про перемогу українців у Львові того ж дня надійшла до Києва. Зі Львівського головного вокзалу телефоном в австрійське консульство в Києві повідомили: "*Команда Головного двірця Львів голосить: доношу, що сьогодні о годині пів до п'ятої ранком наші українські війська, вийшовши з касарень, зайняли Львів і Перемишль. Вся влада перейшла в українські руки. Галицька освободжена Україна зі своєю*

столицею Львовом пересилає привіт Великій Українській державі і престольному городові Києві". Звістка ця негайно стала відома галицьким політикам, що перебували тоді в Києві, — Василеві Панейку, Грицеві Микитею та ін.

Взяття на себе владних повноважень у Львові та загалом у новоутвореній державі оголосила Українська Національна Рада такою відозвою, що з'явилася тієї ж історичної п'ятниці на мурах столиці:

"До населення міста Львова.

Волею українського народу утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава.

Найвисшою властю Української Держави є Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави.

Дальші зарядження видадуть цивільні і військові органи Української Національної Ради.

Взивається населеннє до супокою й послуху тим зарядженням.

Під сею умовою безпечність публичного порядку, життя і маєтку, як також заосмотреннє в поживу вповні запоручається.

Львів, дня 1 падолиста 1918.

Українська Національна Рада".

Того ж дня було оголошено другу відозву Ради — до українського населення держави:

"Український Народе!

Голосимо тобі вість про твоє визволеннє з віковічної неволі. Віднині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвисша власть Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави.

Український Народе!

Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти станеш як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіпреш усі ворожі замахи на Українську Державу.

Заки будуть установлені органи державної власти в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні, краєві і громадські уряди і в імени Української Національної Ради виконувати власть.

Де сього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Українській Державі уряди мають бути усунені.

Всі жовніри української народности підлягають віднині виключно Українській Національній Раді і приказам установлених нею військових властий Української Держави. Всі вони мають стати на її оборону. Українських жовнірів з фронтів відкликається отсим до рідного краю на оборону Української Держави.

Все здібне до оружя українське населеннє має утворити боєві відділи, які або ввійдуть в склад української армії або на місцях оберіга-

До населеня
міста Львова!

Волею українського народу утворила
ся на українських землях бувшої
австро-угорської монархії

Українська Держава.

Найвисшою державною властю Української Держави є

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА.

З нинішним днем Українська Національна Рада

обняла власть в столичнім місті ЛЬВОВІ

і на цілій території УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Дальші зарядження видадуть ЦИВІЛЬНІ і ВІЙСЬКОВІ ОРГАНИ

Української Національної Ради

Рис. 48. Відозва Української Національної Ради до населення Львова. 1 листопада 1918 р.

тимуть спокій і порядок. Особливо мають бути оберігані залізниці, почта й телеграф.

Всім горожанам Української Держави без ріжниці народности і віросповідання запоручається горожанську, національну і віроісповідну рівноправність.

Національні меншости Української Держави — Поляки, Жиди, Німці — мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради.

Аж до видання законів Української Держави обов'язують дотеперішні закони, наскільки вони не стоять у противенстві до основ Української Держави.

Як тільки буде забезпечене й укріплене істнуваннє Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави.

Склад утвореного Українською Національною Радою кабінету і його програму оголоситься.

Український Народе!

Всі свої сили, все посвяти, щоб укріпити Українську Державу!

Львів, 1 падолиста 1918.

Українська Національна Рада".

Майже без перешкод здійснено переворот у містах і селах Східної Галичини. Ядром повстання здебільша були українські військові підрозділи.

У більшості повітів уже вночі з 31 жовтня на 1 листопада була передана влада згідно із наказом Центрального Військового Комітету. Влада перейшла до українців переважно без кривавих збройних сутичок. Це, безперечно, свідчить, що національні організації мали за собою підтримку населення і значні військові сили. Без збройної боротьби українська влада встановилася в Станіславові, Коломиї, Долині, Снятині, Раві-Руській, Золочеві, Скольному, Городку, Підгайцях, Жовкві, Печеніжині, Кам'янці-Струмиловій, Буську. У Тернополі, Перемишлі, Бориславі, Рудках, Бережанах, Стрию, Турці, Гусятинському повіті й Самборі владу встановлено за допомогою селянських виступів, у Дрогобичі — селянських і робітничих.

Починаючи від сільських гмін*, до державотворчої праці стали тисячі селян, робітників, інтелігентів, учнівської та високошкільної молоді, духовних осіб. Українці, котрі століттями несли хрест підневільного послуху чужонаціональній адміністрації, починали творити свої

* *Гміна — нижча адміністративно-територіальна одиниця, котра об'єднувала кілька сіл.*

владні структури. Із багатьох повітів надходили відомості про масові народні віча, на яких обирали комісарів і членів революційних комітетів. В окремих випадках, зокрема там, де влада встановлювалася силою, засади її функціонування визначали назагал представники Української Національної Ради та національного війська. Так, приміром, сталося в Бучачі. Повітовий український комісар Боцюрків сповіщав, що ним 3 листопада були звільнені від посад маршалок повітової ради Вольнер та шовіністи-поляки — люстратор* Левартовський і секретар Рудницький. 4 листопада управа м.Бучач перейшла до українця Рогозинського.

У м.Борислав та нафтовому районі, де польські сили пробували чинити опір, їх розгромили. Одна з польських бориславських рот під командуванням підполковника Марека наприкінці листопада 1918 р. вела бої з українцями в районі Старої Солі, Добромиля, Хирова. Українська повітова рада в Дрогобичі 5 листопада запропонувала делегатам нафтового басейну (Борислава, Волянки, Тустановичів) такі умови встановлення української влади: представники басейну створюють громадянську міліцію, а не польське військо; визнають, що Українська Національна Рада перебрала в повіті адміністративно-політичну, судову й комунікативну владу, отже, віддають владу над згаданими гмінами теперішній повітовій адміністрації в Дрогобичі, зобов'язуються "*не ставити жодних перешкод українському війську для встановлення військової влади*" тощо. Категорично звучав заключний (10-й) пункт угоди: "*В тому самому дні наступає віддання всяких урядів до рук теперішньої політичної повітової влади в Дрогобичі*".

Рішуче та оперативно придушили спроби поляків опиратись українській адміністрації в Кам'янці-Струмиловій, Бродівському повіті. У Бережанському повіті у встановленні нової влади взяли участь селяни сіл Лапшина, Лісник, Мечишів. У Стоянові селяни допомагали в обеззброєнні австрійського війська, а їхній представник, Заремба, став комісаром міста.

На Буковині боротьбу за владу очолив утворений 25 жовтня в Чернівцях Український Крайовий Комітет на чолі з Омеляном Поповичем, який водночас керував буковинською делегацією Ради. До складу комітету входили комісії: адміністративна, народної оборони, фінансів, міжнаціональних відносин, редакційна. За ініціативою комітету 3 листопада в Чернівцях відбулося масове (близько 10 тис. осіб) віче, яке висловилося за прилучення української частини Буковини (Кіцманський, Заставнівський, Вижницький, Вашковецький пов-

* *Люстратор (польськ.) — інспектор, контролер, ревізор.*

ністю, українські частини Чернівецького та Серетського, національні громади Сторожинецького, Радовецького і Кимполунзького повітів) до Західноукраїнської держави. Зібрання висловило протест проти прагнення Румунської Національної Ради, також створеної в Чернівцях, оголосити всю Буковину "румунською землею". Віче ухвалило й важливу постанову про приєднання до України, входження до єдиної соборної держави.

6 листопада було досягнуто угоди між Українським Крайовим Комітетом та демократичною частиною Румунської Національної Ради на чолі з А.Ончулом, внаслідок чого компетенція українців поширювалася на північну, а румунів — на південну Буковину. Українську Національну Раду в краї очолював А.Артимович, крайову адміністрацію — О.Попович. Були створені українська жандармерія, поліція, суд. Українські комісари оволоділи поштою і телеграфом, фінансами, банком, обороною, промисловістю. Магістрат Чернівців очолив О.Безпалко. 7 листопада місцеві службовці присягнули на вірність Українській Національній Раді.

На жаль, внаслідок передислокації легіону УСС із Буковини до Львова ця територія була послаблена у військовому сенсі й залишилася практично безборонною перед румунською агресією. 11 листопада 1918 р. румунські війська оволоділи Чернівцями, а через тиждень — і всією Буковиною.

Стрімке й відносно безболісне поширення української влади на терені Східної Галичини яскраво засвідчило той факт, що національна революція в краї визріла, а проголошена в її перебігу Українська держава була природним продуктом суспільного розвитку.

ПЕРЕМИШЛЬСЬКИЙ ІНЦИДЕНТ

Неподалік від Перемишля (с.Журавиця) дислокувався 9-й піхотний полк (Стрийський), укомплектований назагал українцями. Керівник національного військового підпілля поручник М.Федюшко вже 29 жовтня обеззброїв інонаціональних вояків, і полк перейшов до диспозиції українського політичного керівництва Перемишля. Проте останнє діяло споквола, віддавши ініціативу полякам, яким належала команда корпусу, й ті оголосили демобілізацію. Відтак вояки полку залишили Журавицю й вирушили додому.

Коли ж увечері 31 жовтня Перемишльська українська окружна команда дістала наказ від Генеральної Команди зі Львова перебрати владу, в її розпорядженні не виявилося потрібних сил. Довелося звертатися по допомогу до приміських сіл. Відгукнулося чимало добровольців. Хоча Перемишльський повіт і належав до прикордонних та етнічно строкатих, частка українців (греко-католиків) у ньому становила понад 51%. Римо-католики становили 34,3%, іудейське населення — 14,2%. У повіті було чимало німців (3,4%). У самому ж місті мешкало близько 7,5 тис. українців. Щоправда, кількість поляків-перемишлян була втричі більшою.

У ніч з 2 на 3 листопада примітивно озброєні селяни захопили місто. До українського полону потрапили іменований Регентською Радою у Варшаві "комендантом Галичини і Шльонська" генерал Пухольський, 40 інших офіцерів та сотня польських легіонерів. Став бранцем і полковник В.Сікорський (1881-1943 рр.), згодом генерал і польський прем'єр-міністр. За допомогою залізничників-поляків йому невдовзі пощастило втікти.

Засяння ж залишилося в поляків, оскільки керівники міста вирішили, що справу зроблено й поляки поважатимуть українську владу. Із цих міркувань вони розпочали переговори, й 4 листопада між військовими командами обох сторін було укладено угоду щодо розмежування вздовж р.Сян. Польських полонених було відпущено. Українську команду Перемишля очолював підполковник Шафранський. На міських складах було вдосталь зброї, амуніції, обмундирування, і вони щедро роздавалися "добровольцям", які надходили з приміської зони. Проте більшість із них, одержавши військовий однострій, поверталась додому. Дехто здійснював таку операцію двічі або й тричі. Як наслідок — з екіпірованих 2 тис. осіб у розпорядженні української команди на 5 листопада залишилося близько 500 вояків, мало придатних до військової служби.

Генеральна Команда українських військ у Львові, турбуючись за контроль над Перемишлем як вузловим залізничним пунктом, ймовірним польським плацдармом для наступу на Львів, наказала висадити в повітря мости через Сян, щоб унеможливити напад ворога. Однак цього Перемишльська команда не зробила (за деякими даними, через банальні причини — не мала в своєму розпорядженні фахових підривників).

Тим часом польська сторона виявила більшу оперативність. З ініціативи генерала Болеслава Рої в Кракові був сформований добре озброєний відділ із легіоністів 4-го і 5-го піхотних полків (700 осіб) на чолі з майором Ю.Стахевичем. 9 листопада поляки вирушили на Перемишль і після боїв 10-11 листопада, за допомогою частини озброєного цивільного населення, оволоділи містом. Перемишль — важливий стратегічний пункт — був назавжди втрачений для українців і перетво-

рився в головний плацдарм польської агресії проти Львова і загалом Східної Галичини впродовж усієї українсько-польської війни 1918-1919 рр. Власне, із захоплення Перемишля польською експедицією (11 листопада) й розпочинається відлік подій цієї війни. До цього ж моменту збройний спротив польського населення та військовиків у Львові українській владі був лише одиничним бунтом.

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Проголошення республіки на українських землях колишньої Австро-Угорської імперії відразу помітили не лише світові телеграфні агентства, а й знані політики, бізнесмени, військові. Стратегічне становище в Центрально-Східній Європі, корисні копалини — все це привертало увагу.

За площею — 70 тис.кв.км — нове державне утворення майже не різнилося від решти середніх держав континенту, наприклад, Австрії, Угорщини чи Греції. Щоправда, незабаром молода держава зазнала територіальних втрат — внаслідок агресивних дій сусідів (Польщі, Румунії й Чехословаччини). Повсякчас загрожували кордонам республіки й війська червоної Москви. Отже, осідками демократичного життя стали лише 40 українських повітів Галичини.

За населенням — 6,2 млн. чоловік — ЗУНР залишала позаду Швецію, Норвегію, Фінляндію, Голландію, Данію. Але така кількість нараховувалася лише на початку листопада 1918 р. — в наступні півроку внаслідок відомих подій кількість громадян республіки скоротилася до 5 млн. 71% населення становили українці, 14 — поляки, 13 — євреї, 2 — інші (переважно німці). За конфесіями поділ був таким: 62% — греко-католики, 18 — римо-католики, 13 — іудеї, 6 — православні. Переважна більшість населення проживала в селах, займаючись сільським господарством.

Українська Національна Рада була представницьким законодавчим органом і не була зорієнтована на реалізацію різноманітних державних виконавських функцій. До всього, працю над розбудовою державного життя доводилося вести самій лише галицькій делегації Ради, оскільки зв'язок із президією та виконуючою делегацією у Відні був перерваний.

Приступаючи до цієї діяльності, присутні у Львові члени Ради ухвалили поповнити свої лави і представниками політичних сил, і окремими визначними особами. Зокрема, до Ради було делеговано представників УСДП краю, котра як уже згадувалося, первісно відмовлялась увійти до Української Національної Ради. Таким чином, у Раді було представлено весь спектр національних політичних партій.

Практичні й нагальні потреби забезпечення державних карних, лікувальних, освітніх закладів, а також населення міст і містечок продуктами харчування зумовили створення 29 жовтня 1918 р. Українського апровізаційного (харчового — авт.) уряду. До його компетенції належали насамперед контроль та управління державним майном для використання наявних запасів у державних інтересах. Керівником відомства був призначений відомий український банкір і підприємець Степан Федак.

У другій відозві до населення від 1 листопада Рада обіцяла оприлюднити склад майбутнього кабінету та "його програму". 5 листопада з'явилась її програмна декларація, в якій роз'яснювалися засади державної політики:

"Український Народе!

Всенароднім зривом сотворив ти, Український Народе, на прадідній землі Осмомисла, Давида і Льва свою власну державу. Українська Національна Рада в нашій старій столиці Львові взяла верховну державну власть у руки, а Український Нарід, всі його верстви, йдучи за її покликом, доховав сього з достойною подиву одчайдушністю в цілім нашім краю.

По пятьсот сімдесят і осьми літах неволі, упокоєння і наруги став Ти, Український Народе, знов сам собі господарем на своїй землі, сам собі сувереном.

Пірвані кількасотлітні кайдани, розвалена довговічна тюрма і перед Тобою, Український Народе, відчиняється соняшний шлях до світлої народної будуччини.

Подвиг твій, се побіда правди над кривдою, волі над неволею, світла над тьмою, народоправства над олігархією, над поневоленєм більшості упривилейованою меншістю!

Український Народе!

В сотвореній Тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими. В Українській Державі всі горожани без ріжниці мови, віри, роду, стану чи пола будуть справді рівні перед проявом закону, а наскрізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім виборчім праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосові, масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть основними керманичами держави. Український парламент, що вибереться і збереться зараз як тільки край успокоїться, переведе справедливу земельну реформу, силою котрої земля

великих дібр перейде на власність малоземельних і безземельних. Робітниче законодавство забезпечить робітникові 8-годинний день праці, дасть обезпеку на старість і нездібність до праці і взагалі повну охорону праці.

Горожани!

Найважніша задача теперішньої хвилі є закріпити і утривалити те, що створено всенародним зривом. Українські власті, горожанські і військові, мають в цілім краї завести негайно лад, публічну безпечність і спокій. Проти тих, хто не схотів би підчинитися наказам українських властей або робив би заколот, треба виступити з усією рішучістю.

Українці!

Утривлєнє Української народної держави неможливе без народного війська, народної армії. Сю армію мусимо зараз створити, й тому взиваємо всіх Українців ставитися в її лави.

Український Народе!

Переживаємо велику рокову хвилю. Будуємо будучність нашої землі. Лиш єдністю, карностю і напруженєм усих сил народу можемо сю будову довести до щасливого кінця. Ніхто, хто є Українцем, не сміє відтягтися від великого діла, від жертви для щасливої будуччини Українських поколінь!

В ім'я сеї будуччини кличемо: Одностайно, однодушно, із усією рішучістю вперед!

Слава Українській Державі!

Слава Українському Війську!

Слава Українському Народові!"

Того ж дня було оприлюднено й другу відозву — "Українські вояки!", якою Рада висловлювала "*найбільший подив, найглибшу подяку і найвищу похвалу*" українським військовикам, які взяли владу в місті й краю: "*Весь український народ клонить перед вами голову і дивиться на вас як на свою гордість і надію. Ваше ім'я запише історія державного визволення українського народу золотими буквами...*" Встановлювалася військова відзнака — "За обняття Львова у власть Української Держави".

Третя відозва від 5 листопада — "Під зброю!" — давала загальну характеристику тих, кого кликали до національного війська: "*Молодші, від 19 до 30 років, ідуть якнайскорше до Львова для краєвої служби, 17 і 18-літні та від 31 до 36 року життя нехай залишуться у повітового комісара для повітової служби, а найстарші нехай зголошуються у громадськім комітеті для служби в громаді*".

Брак попередньої підготовки, збройна боротьба у Львові, переговори з поляками, поганий зв'язок із краєм і незвичність політиків австрійської доби до революційних дій спричинили те, що уряд Української Національної Ради було утворено лише 9 листопада, через тиждень по тому, як влада опинилася в її руках.

Уряд дістав назву "Тимчасовий Державний Секретаріат" (згодом — Рада Державних Секретарів ЗУНР). Очолив його адвокат Кость Левицький, виходець із родини священика прикарпатського містечка Тисмениця, колишній депутат австрійського парламенту і галицького сейму, загартований у парламентських дебатах політичний діяч. Дехто вважає його найвизначнішим галицьким політиком-українцем кінця XIX - першої половини XX ст. К.Левицький був автором відомих історико-політичних і правничих розвідок, серед яких і такі непересічної вартості праці, як "Історія політичної думки галицьких українців, 1848-1914" (1926), "Історія визвольних змагань галицьких українців в часі світової війни 1914-1918 рр." (1928), "Великий зрив" (1931) та ін.

К.Левицький запропонував список свого першого кабінету міністрів, який Рада затвердила без змін. До уряду ввійшло 14 державних секретарів, з яких 8 — від Національно-Демократичної партії, 2 — від Радикальної, 1 — від Християнсько-Суспільної, 1 — представник УСДП та 2 безпартійні. Персонально: голова президії і державний секретар фінансових справ — К.Левицький (НДП); державні секретарі: внутрішніх справ — Л.Цегельський (НДП); закордонних справ — Василь Панейко (НДП); судівництва — Сидір Голубович (НДП); віроісповідних справ — Олександр Барвінський (ХСП), йому ж рівночасно доручили управу шкільних справ, для яких вирішили створити окремий державний секретаріат; військових справ — полковник Д.Вітовський (РП); земельних справ — Степан Баран (НДП); справ торгівлі й промислів — Ярослав Литвинович (НДП); публічних робіт — Іван Макух (РП); праці й суспільної опіки — Антін Чернецький (УСДП); суспільного здоров'я — Іван Куровець (безпартійний); шляхів сполучень — Іван Мирон (безпартійний); пошти й телеграфу — Олександр Пісецький (НДП). Наприкінці до складу Державного Секретаріату ввійшов С.Федак як президент утвореного ще 29 жовтня Харчового уряду (НДП).

Як бачимо, галичани використали досвід Генерального Секретаріату Української Центральної Ради, а також подібних європейських кабінетів, зокрема Англії.

За давньою парламентською традицією, державних секретарів привів до присяги старійшина Української Національної Ради Юліан Романчук.

9 листопада 1918 р. Рада також затвердила назву Української держави галичан — "Західно-Українська Народня Республіка (ЗУНР)".

Характеризуючи перший склад державних секретарів ЗУНР, М.Лозинський зазначав: "*Сей склад Державного Секретаріяту був очевидно тимчасовий і більше припадковий, ніж пляновий: вибиралося людий, які були під рукою. Одначе, з другого боку, відбивав він перевагу національної демократії в громадянстві. А що національно-демократичні діячі виросли й постарілися в передвоєнних австрійських відносинах, то се відбилося також на їх теперішній діяльности, до якої треба було людий революційного виховання.*

З технічного боку склад Державного Секретаріяту був завеликий. Творилися окремі секретаріяти так як "у людий", — себто в великій упорядкованій державі. Тимчасом на той час більше надавався виконуючий орган, зложений з малого числа людий".

Крім поточних справ, Державний Секретаріат насамперед розпочав опрацювання проекту тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії. Закон цей Українська Національна Рада ухвалила на засіданні 13 листопада. У ньому говорилося:

"*Тимчасовий основний закон*

про державну самостійність українських земель бувшої Австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918.

Артикул I.

Н а з в а.

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 р., обнимаюча весь простір бувшої Австро-угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західно-Українська Народня Республіка.

Артикул II.

Г р а н и ц і.

Простір Західно-Української Народньої Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош, — як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга, Ethnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k.k. Direktion der administrativen Statistik. Wien, 1855. Masstab 1 : 864.000.

Артикул III.

Д е р ж а в н а с у в е р е н н і с т ь.

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народню Республіку.

Артикул IV.

Д е р ж а в н е з а с т у п н и ц т в о.

Права влади іменем Західно-Української Народньої Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без ріжниці пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народньої Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріят.

Артикул V.

Г е р б і п р а п о р.

Гербом Західно-Української Народньої Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печать має довкола гербу напис: "Західно-Українська Народня Республіка".

Згаданий закон треба розглядати саме як тимчасовий, оскільки він містить у собі лише найважливіші положення, вкрай необхідні для утвердження державної самостійності українських земель колишньої Австро-Угорщини.

Для характеристики цього закону засадниче значення має назва новоутвореної держави — "Західно-Українська Народня Республіка". Називаючи її так, Державний Секретаріат, який виробив проект закону, і Рада, котра його ухвалила, виявили свою волю до того, що держава має бути народною республікою, отже, будуватися на тих самих основах, що й проголошена Центральною Радою Українська Народна Республіка на теренах Наддніпрянщини. Під враженням упадку монархізму і монархій (близький галичанам приклад — доля Австро-Угорської та Німецької імперій) у Середній Європі та відомостей про підготовку повстання проти гетьмана П.Скоропадського серед членів Ради ствердилася думка, що гетьманщина була лише антрактом, після якого вестиметься далі будова УНР, започаткована Українською Центральною Радою. На аналогічних засадах, вважалося, повинна будуватись і ЗУНР, яка в найкоротший термін мала б об'єднатися з Українською Народною Республікою в одну державну цілість.

В артикулі IV наведеного закону йшлося про вибори до установчих зборів на основі п'ятичленної демократичної формули. Проте проведення цих виборів вимагало досить тривалої підготовки. До того часу "заступницею" народу залишалася Українська Національна Рада.

Проте львівська частина її членів (як зазначалося, зв'язок із віденською делегацією тимчасово був втрачений) розуміла, що для повноцінного представництва їй слід поповнитися за рахунок представників повітів та міст. Отже, 15 листопада Державний Секретаріат оприлюднив "Закон про доповнення Української Національної Ради відпоручниками українських повітових і міських організацій". Кожний повіт та пересічне місто мали вибрати по одному членові Ради, Львів делегував чотирьох, Чернівці та Станіславів — по два члени Ради. Вибори призначалися на 22-26 листопада 1918 р.

Після доповнення на основі закону 15 листопада в складі Ради нараховувалося 150 осіб. Рада була національно однорідною — цілком українською, оскільки польська, німецька та єврейська меншини з різних мотивів не скористалися наданим правом делегувати до неї власних представників.

Майже рівночасно було ухвалено ще два важливі закони: "Закон з 16 падолиста 1918 [р.] про тимчасову адміністрацію областий Західно-Української Народньої Республіки" і "Закон з 21 падолиста 1918 [р.] про тимчасову організацію судів і власти судейської".

Закон про тимчасову адміністрацію залишав чинними всі попередні закони й розпорядження, оскільки вони не суперечили державності ЗУНР; підпорядковував усі адміністраційні уряди республіки Державному Секретаріатові у Львові; встановлював як керівний повітовий орган політичної адміністрації аж до унормування державно-правних відносин державного повітового комісара, якого призначав та усував з посади державний секретар внутрішніх справ.

Таким чином, місце "цісарсько-королівського старости" старих часів посів державний повітовий комісар. Поза тим низова адміністрація залишилася без змін. У законі зазначалося, що всі урядовці, "*котрі зложать письменне приречення, що виконувати будуть публічну службу в імені ЗУНР, остають аж до дальшого зарядження на своїм дотеперішнім урядовім становищі*".

Окреслювалася компетенція державних повітових комісарів, які мали "давати зарядження урядам", дозволяти або забороняти носіння зброї цивільними, контролювати діловодство державних установ. Державним повітовим комісарам у справах публічної безпеки підпорядковувалися повітові військові команди. "Аж до виборів" повітовий комісар мав право призначати громадських комісарів у громадах, насамперед там, де потрібно було усунути старих керівників. Повітовий комісар співпрацював із повітовими харчовими урядами. Щоправда, з його компетенції вилучалися "суди, пошти, телеграфи, залізниці, саліни і домени", проте на випадок виявлення в них "неправильності в урядуванню" повітовий комісар мав негайно про це "донести безпроволочно Українському Державному Секретаріатові, а в наглих випадках, видати відповідні зарядження".

Аналогічну мету — встановити замість австрійської українську державну владу, не порушуючи загалом усієї системи, — мав на увазі й "Закон про тимчасову організацію судів і власти судейської".

Із часом потреби життя ЗУНР зумовили деталізацію повноважень повітових, міських та сільських органів влади. Так, "Устав і інструкція для повітових органів Української Національної Ради" визначали засади співпраці державних повітових, міських і сільських комісарів із відповідними комітетами Ради. Повітових комісарів обирали повітові збори "відпоручників" усіх громад. Останніх обирали члени громади віком від 20 років. Якщо громада нараховувала понад 3 тис. осіб, то від кожних 2 тис. наступних обиралося додатково ще по відпоручнику. Обранням відпоручників керували місцеві політичні організації, а там, де їх не було, — просвітні або січові товариства.

Повітовий комісар оголошувався "*верховним органом громадської національної влади*" і державної виконавчої в повіті. До його обов'язків належало: реалізація розпоряджень Ради та Державного Секретаріату, затвердження міських і сільських комісарів, керівництво організацією охорони громадського порядку і попередження "*самочинних ворожих виступів проти національних меншостей*", спрямовування національно-політичного руху й заходів, підпорядкованих обороні держави, визначення "*урядників на начальні і інші урядові посади повітової адміністрації, скарбовості, пошт і телеграфів, залізниць і всяких інших автономічних і адміністративних властей*". У разі нагальної потреби повітовий комісар зосереджував усю адміністративну владу в своїх руках.

Перед комісарами ставилися важливі завдання: формування оборонної сили через залучення молоді й військовий її вишкіл; продовольче забезпечення повітів; попередження несанкціонованого вивезення продовольства; забезпечення сталого надходження податків та добровільних внесків на користь держави; координація дій із сусідніми повітами. Особливий наголос робився на забезпеченні здорових міжнаціональних стосунків: "*Поучити народ, щоби прихильно відносився до жидів і німецьких колоністів та не допускав до погромів, бо викликання безладдя лежить в інтересі ворогів і приготування до насильств повинні бути на місці здавлені*".

Комісари зобов'язані були інформувати населення щодо намірів уряду справедливо наділити селян землею та водночас утримувати їх від самочинних дій, оскільки "*інакше буде, як в Росії, де села воювали*

з селами". Десятий параграф статуту закликав: "*... Все і всюди мають тямити в своїй діяльності, що являються відвічальними перед УНРадою, українською державою, українським народом і історією органами громадської національної влади*".

Таким чином, попри неприхильні зовнішні обставини, майже перманентні воєнні дії, формування правових засад державної влади в ЗУНР і практична організація національних владних структур усіх рівнів базувалися на демократичних принципах, поважанні прав людини і національних меншин, врахуванні соціальних потреб народу. На жаль, цінний досвід державотворення на західних теренах України обірвався в зв'язку з воєнно-дипломатичною поразкою ЗУНР.

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО: ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНИХ КАДРІВ

Серед причин поразки українських визвольних змагань традиційно згадують і слабку соціальну структурованість української нації, що зумовило брак національно свідомих, досвідчених фахівців вищої та середньої ланки для організації державного апарату, нормальної законодавчої практики, народногосподарської та дипломатичної діяльності, створення регулярного війська в часи творення національної державності. Очевидно, що, попри певні спільні риси, ситуація з цього погляду в Східній Галичині та в Наддніпрянщині істотно різнилася.

У меморіалі до президента США В.Вільсона (8 жовтня 1918 р.) польський націоналіст Р.Дмовський таким чином обґрунтовував потребу інкорпорації західноукраїнських земель Польщею: "*Український національний рух, існування якого не можна заперечити, не охопив усього українського населення, значна частина якого є несвідомою та національно байдужою, ані витворив достатньо чисельного і незалежного українського інтелектуального класу. [...] Серед всіх професій та у сфері торгівлі в Східній Галичині, за винятком дрібних землеробів, руський елемент представлений менше ніж 5%. Якщо під австрійським пануванням уряди Галичини знаходяться в руках поляків, то це не означає, що вони були в привілейованому становищі, але тільки те, що в цьому краю немає іншого елементу, який був би здатен забезпечити його адміністрацію. Тому найближчим часом польська адміністрація є єдино можлива для нормального розвитку і поступу цієї землі*".

Цю думку традиційно поділяла й австрійська влада. Майже в унісон з Р.Дмовським 31 жовтня 1918 р. Рада Міністрів агонізуючої імперії "припоручила" намісникам в Східній Галичині: "*Обсадити староства і повітові дирекції фінансів урядовцями української народности, в порозумінню з Українською Національною Радою [...]. Також на залізничих стаціях сих повітів будуть призначені залізничі урядовці української народности, на скільки такі знайдуться. На скільки основний закон про судейську власть сьому не противиться, будуть у сих повітах назначені судді української народности, коли такі будуть до розпорядимости*". Обумовлення — "наскільки знайдуться" і "коли будуть до розпорядимости" — можна розцінювати як ледь приховане глузування з державотворчих потенцій українців.

Політико-правові умови формування української нації в Австро-Угорщині були сприятливішими, ніж у підросійській Україні. Австрійська конституційна система ґарантувала мінімальні громадянські та культурні права, а питання національної освіти та кадрів постійно перебували в центрі уваги українських політиків.

На початку XX ст. в Галичині настала своєрідна "ера адвокатів", коли не лише зростає абсолютна кількість українських правників, учителів, фахівців та урядовців різних рівнів, а й здійснюється інтенсивна політична та економічна інституалізація національного руху.

Значних втрат зазнала українська інтелігенція краю в роки світової війни. Рівночасно активна позиція галицького політичного проводу дала свої наслідки: у 1916 р. до крайового та центрального урядів було призначено кількох українців. Так, генеральним державним прокурором Австрії став Йосип Ганінчак, віце-президентом і секретарем галицького намісництва відповідно — Володимир Децикевич (1 листопада саме він передав владні повноваження Раді) та Юрій Панейко, імперським міністром здоров'я було призначено ще одного українця — Івана Горбачевського.

Напередодні розпаду Австро-Угорщини галичани здійснили низку заходів політичної та соціально-економічної консолідації. Українська технічна комісія у Львові в перших числах березня 1918 р. оголосила про складання кадастру національних інженерних працівників усіх галузей, а також студентів вищих технічних навчальних закладів, які вже мали досвід практичної діяльності. Водночас за ініціативою Товариства українських правників було створено Крайову організацію державних і автономічних урядників, підурядників і службовців української народності.

Проголошення ЗУНР перевело проблему фахових сил у практичну площину. Виникла реальна потреба в свідомих національних кадрах на різних ділянках державотворення. Якщо серед засновників Української Центральної Ради переважали літератори й газетярі, то в Українській Національній Раді більшість делегатів мала правничу освіту й депу-

татський та фаховий досвід. Після доповнення Ради представниками війська, політичних партій, а згодом повітів і міст її соціальна структура більш урівноважилася. Рада державних секретарів ЗУНР створила нечисельний, але ефективний апарат, в якому на початок 1919 р. 85% службовців мали освіту, що відповідала профілю діяльності відповідного секретаріату, а 80% — практичний досвід роботи в австрійських урядових інституціях.

Із втратою Львова чимало українських фахівців залишилося на польському боці бойової лінії, більшість із них польська влада інтернувала в таборі в Домб'є. Коли під час українсько-польських переговорів виникло питання щодо обміну полоненими та інтернованими, в списках на обмін перше місце посіли державні службовці та залізничники.

Проблема фахівців для залізниць була вкрай важливою для ЗУНР. В той час залізничні вузли та вокзали переповнювали десятки тисяч демобілізованих військовиків, які поверталися до рідних осель. В умовах саботажу залізничників-поляків та їхньої агітації проти української влади перевезення обслуговувалися переважно українськими робітниками. Тому не вистачало не лише кваліфікованих працівників залізничних депо, а й машиністів. Термінову допомогу в цій скруті надало Міністерство шляхів у Києві, відрядивши на західноукраїнські залізниці кілька десятків машиністів та забезпечивши технічне обслуговування двох шляхів сполучення своїми працівниками. Уряд змушений був закликати до роботи на пільгових умовах спеціалістів-поляків. Терміново організували тримісячні залізнично-технічні курси в Станіславові та курси урядників-практикантів у Тернополі. Рівночасно до Галичини прибули українські фахівці, які рятувалися від румунської окупації Буковини, — залізничники, професори і вчителі, правники тощо.

Менше проблем було з міліцейськими кадрами. Громадський порядок забезпечувала державна жандармерія. Ось як згадував про ці часи сотник І.Козак: "*Під час перевороту 1 листопада 1918 розоружено всі станиці жандармерії. Видячи однак необхідність сторожі безпеки, утворено в кожній місцевості т.зв. міліцію, зложену з добровольців [...]. В місцевостях, де перед переворотом були приділені жандарми-українці, перебрали вони організацію міліції [...]. Однак їх у Східній Галичині було ще замало [...]. Тому міліція здебільшого рекрутувалась з людей, які не мали до сеї преважної служби ніякої кваліфікації, а до міліції вступали тільки тому, щоб відтягнутися від служби в боєвих частинах [...]. Се спонукало повітові центри негайно взятися за організацію правильної сторожої безпеки. В кількох повітах завдання се перебрали добровільно старшини-чужинці (головно німці), бувші австрійські відділові команданти. Се були однак виїмкові випадки, так, що до прибуття старшин-українців припала організаційна праця передусім старшим старшинам жандармерії української народності, які служили у Східній Галичині безпосередньо перед переворотом або вспіли були вже в перших днях після нього вернути домів з чужини. Але була се праця вельми тяжка [...]*".

У тому ж листопаді сформовано Команду державної жандармерії ЗУНР із осідком у Львові. Першим її очолив майор Лев Індишевський. У лютому 1919 р. його змінив досвідчений підполковник Олександр Красіцький. Команда (згодом — корпус) жандармерії безпосередньо підпорядковувалася Державному секретаріатові військових справ. Навесні 1919 р. вона нараховувала 6 булавних старшин, 25 сотенних старшин і хорунжих, 1000 заводових* жандармів, 4000 пробних** жандармів (австрійського та українського вишколу) та 3000 міліціонерів. Поряд із українцями в жандармерії ЗУНР служило також кілька десятків представників інших національностей — чехів, поляків, німців та євреїв. Територія республіки поділялася на 22 відділи жандармерії: Львів, Перемишль, Ярослав, Сянок, Самбір, Рава-Руська, Городок-Ягайлонський, Дрогобич, Тернопіль, Теребовля, Чортків, Бучач, Броди, Золочів, Бережани, Стрий, Долина, Станіславів, Городенка, Коломия, Заставна, Чернівці. В окремих містах (Львів, Гусятин, Щирець, Чортків, Станіславів, Тернопіль) діяли відділи єврейської міліції.

У Станіславові було відкрито жандармську школу, до якої приймали освічену молодь із війська.

Серед нагальних державних проблем було незадовільне функціонування пошти й телеграфу, робота яких зупинилася на початку листопада 1918 р. Тому при всіх поштових урядах були створені курси службовців, котрі поєднувалися з практикою.

Бракувало також кваліфікованих урядовців-фінансистів. Якщо адміністративну роботу могла виконувати освічена особа іншого (але близького) фаху, то в так званих скарбових урядах без належної фахової підготовки й досвіду працювати було неможливо. Державний секретаріат фінансів змушений був навіть заповнювати окремі вакансії інтелігентнішими представниками скарбової сторожі. За списками 1914 р. складено реєстр українських службовців податкових урядів у Східній Галичині й зроблено запити щодо їхньої кваліфікації до повітових комісаріатів.

Організувавши впродовж короткого часу 30 українських середніх шкіл (20 гімназій, 3 реальні школи та 7 учительських чоловічих і жіно-

* *Заводові (польськ.) — професійні, кадрові.*
** *Пробні (польськ.) — резервні, ті, що відбувають стажування.*

чих семінарій), влада відчула нестачу викладачів для них. Через це на педагогічну роботу зараховували навіть осіб без повної університетської освіти. Частину старших класів гімназій було закрито з огляду на призов старшокласників до війська.

За браком сильної центральної влади, що було спричинено українсько-польською війною, державний апарат робив наголос на широку ініціативу повітових національних рад. Як уже згадувалося, під час організації влади в провінції було створено інститут повітових комісарів, які перебрали повноваження австрійських старост. На всі посади керівників повітів було призначено авторитетних українських діячів. За фахом серед них переважали правники, 18 повітових комісарів мали докторський ступінь, 8 були членами Ради, 5 — колишніми посланцями до імперських законодавчих органів. При заміщенні адміністративних посад у повітових урядах перевагу віддавали українцям, за їх відсутності до роботи залучалися колишні австрійські урядовці — поляки та євреї.

Кадрове питання було предметом уваги низки законів Ради та розпоряджень державних секретарів у лютому-березні 1919 р. В них, зокрема, унормовувався термін підготовчої судейської практики та вимоги до урядовців державної адміністративної служби, регламентувались умови іспитів учителів середніх шкіл. У Державному секретаріаті внутрішніх справ був створений особовий відділ, до компетенції якого належало забезпечення адміністраційного апарату кадрами відповідної кваліфікації та освіти. Для перевірки фахової відповідності новопризначених урядовців співробітники відділу відряджалися на місця, де вислуховували думку громадянства щодо виконавчої влади і в разі виявлених службових зловживань застосовували відповідні санкції до винуватців.

Канадський історик О.Субтельний зазначає: "*На відміну від східноукраїнських урядів ЗУНР незабаром уже мала місцеві органи управління. Вони спиралися на старі австрійські моделі (галичани не займалися поширеними на сході радикальними експериментами) й комплектувалися з українців, а також досить часто — з польських спеціалістів. Незважаючи на запеклу війну, яку нав'язали західноукраїнській державі, їй вдалося забезпечувати на своїй території стабільність і порядок. Надзвичайно швидке й ефективне створення адміністративного апарату являло собою досягнення, що його могли повторити рідко які з нових східноєвропейських держав, не кажучи вже про уряди Східної України. Великою мірою воно стало наслідком схильності галичан до суспільної організованості, що дуже розвинулася у довоєнні десятиліття*".

На жаль, невдачі на воєнних та дипломатичному фронтах звели нанівець зусилля галичан щодо розбудови своєї держави.

ПОЛЬСЬКИЙ БУНТ І БОЇ ЗА ЛЬВІВ

Відомий історик польсько-української війни В. Кучабський зауважував: "*Хоча українці й були добрими конспіраторами, однак вони виявилися поганими військовими вождями... Вони не зробили відповідних приготувань одразу ж після захоплення влади. Вони не підготувалися також до воєнних дій у Львові, щоб протистояти неминучому польському повстанню. Вони здійснили революцію і надіялися, що справи й надалі підуть самі собою, що якимось містичним шляхом "народ перебере все у свої руки". Ситуація вимагала надзвичайних здібностей з боку керівників і надзвичайної готовності до дії з боку мас. Але керівники виявилися дуже пасивними, а вичерпані війною маси не виявили великої готовності до дій*".

Правоту цих слів доводять демобілізаційні настрої, котрі поширилися серед українського вояцтва відразу після взяття влади. Більш як половина півторатисячного контингенту українських військовиків, які брали участь у "листопадовому зриві" у Львові, мало не наступного дня розійшлася по домівках, вважаючи, що "*справу зроблено*". Так, 3 листопада начальник штабу українських сил С.Горук оцінив наявні військові сили у 648 осіб.

Іншими були дії польської сторони.

Того ж самого дня, 31 жовтня, коли українці вирішили взяти владу у Львові в свої руки, о 6-й годині вечора на вул.Личаківська, 16 відбулася нарада польських військових з приводу протидії ймовірному "*українсько-австрійському замахові на Львів і Східну Галичину*". Комендантом обрали капітана Чеслава Мончинського.

Не дивно, що вже 1 листопада в південно-західній частині Львова, у так званому Новому Світі, польські бойовики обстріляли українські підрозділи. За українськими джерелами, на початку боїв Начальна команда військ польських (НКВП) у місті мала близько 1 тис. бійців. Польські джерела подають цифру в 560 осіб, які мали спершу 5 кулеметів і 6 автомобілів. Але сили противника стрімко зростали — насамперед за рахунок цивільної польської більшості Львова. Не гребував противник допомогою жінок і підлітків, а також львівських батярів-поляків. Останній чинник спричинився до того, що в польській шовіністичній історіографії навіть поширилося твердження: мовляв, від українців Львів "*оборонили польські діти і жінки*".

Начальна команда військ польських (і в цьому була її величезна перевага) мала достатню кількість вишколених офіцерів, тож без проблем реформувала групи бойовиків у регулярні підрозділи. У перші ж дні були призначені коменданти міських прифронтових дільниць та галузе-

Рис. 49. Капітан Ч.Мончинський, керівник польського повстання у Львові. Листопад 1918 р.

вих "рефератів", визначено місця їх дислокації, окреслено коло важливих об'єктів, котрі потрібно охороняти. Не виникало також проблем із забезпеченням польських повстанців медичною допомогою. Заможні городяни-поляки охоче жертвували кошти на військові потреби. Відтак набагато кращими, ніж в українському війську, були матеріальне забезпечення та грошова оплата.

Так, український стрілець у Львові мав 1,5 корони на добу чи 3 корони на фронтовій лінії. За наказом Ч.Мончинського від 15 листопада, майже аналогічною була й платня (жолд) польського рядового вояка, відповідно — 2 і 3 корони, для жовнірів військової міліції — 3 корони.

Однак уже 20 листопада, коли генерал Роя, командувач польської оперативної команди "Схід", очолив операційні відділи львівського напряму, денна оплата жовніра була підвищена до 4 корон, а жовніри операційних відділів на схід і вздовж Сяну, крім того, мали щоденний додаток у 10 корон. Так само встановлювався щоденний додаток у 20 корон до посадового жолду й для офіцерів східних операційних відділів. Матеріально заохочувалося й здобуття неушкодженої вогнепальної зброї.

НКВП швидко налагодила також харчове забезпечення своїх вояків. Успіхом поляків (і серйозною невдачею українців) стало захоплення 2 листопада складів зброї та амуніції в районі головного вокзалу. До рук ворога потрапило 2 млн. одиниць амуніції, що розв'язало проблему озброєння добровольців і мобілізованих. Після відходу українських сил зі Львова в ніч на 22 листопада в підпорядкуванні Львівської команди числилось 7172 жовніри і 1173 офіцери, зокрема 414 "бойових" офіцерів та 2774 жовніри, і в допоміжних службах — 759 офіцерів і 4398 жовнірів. Крім піхоти, були кавалерійські, артилерійські та технічні підрозділи. Польські сили суттєво зміцнила допомога, що надходила для "відсічі" Львова з Кракова, Варшави та інших міст етнічної Польщі.

НКВП досить професійно й раціонально використовувала власні сили. 12 листопада було видано наказ, щоби "*обмежити до мінімуму позафронтову службу. Вживати до неї людей, нездатних до фронтової служби, евентуально жінок*". Велика перевага поляків полягала в тому, що абсолютна більшість їх вояків була "*дітьми міста*", досконало знала Львів, його вулиці, провулки тощо, а це в умовах вуличних боїв мало іноді вирішальне значення.

За багатьма показниками (і чисельно, і якісно) українське військо поступалося польському. Бої для української сторони були надзвичайно важкі. У зв'язку з цим М.Лозинський зауважив: "*Українські жовніри, переважно діти села, чужі й безрадні в великім місті, в якім зовсім не вміли орієнтуватися і в якім більшість населення [...] відносилася до них вороже, — мали проти себе польських повстанців, переважно львовян і взагалі дітей міста, які знали кожду вуличку, кождий перехід в камениці і при тім мали по своїм боці симпатію й поміч більшости населення. Український жовнір почував себе окруженим ворогами, від яких не знав і не мав де сховатися; польський повстанець знав, як ховатися, і скрізь знаходив приятельське приняттє. В боях проти українців брало всякими способами участь польське населеннє. На них сипалися стріли з-за вугла, з коридорів, з вікон, з дахів і пивниць, камениць*".

Методи такої боротьби польського цивільного населення яскраво ілюструє такий приклад: по Академічній вулиці йде український новобранець, вчорашній студент, який щойно взяв у руки гвинтівку. Раптово ззаду підскакують до нього два поляки в цивільному, хапають за руки і пострілом із револьвера вбивають. Відбувається це на очах поляків-перехожих, які не приховують власної радості. Або інший випадок: по вулиці Зелена йдуть двоє українських стрільців. Знову ж таки ззаду стріляє в них поляк у цивільному й раптово зникає в під'їзді одного з будинків...

Попри несприятливі обставини, в боях на вулицях Львова українське військо виявило відвагу та самопожертву. Обороняючи столицю ЗУНР, українські військовики розуміли, що її утримання має ключове значення для утвердження національної держави, сприйняття її іноземними країнами як поважного чинника при формуванні системи міжнародних відносин післявоєнної Європи. Однак збіг обставин у листопаді 1918 р. виявився для українців дуже невигідним.

Зауважимо, що в передлистопадові вирішальні дні українці мали добре вишколений і загартований полк січових стрільців, однак дислокувався він за 250-270 км у районі Чернівців-Вижниці. З різних причин перший його підрозділ (800 вояків) під командою О.Букшованого прибув до станції Сихів лише ввечері 3 листопада, коли поляки вже значно зміцнили своє становище. Генеральна Команда не встановила з прибулими, по суті, ніякого зв'язку. Повільно налагоджувався контакт і з іншими підрозділами УСС, котрі прибули згодом.

Негативно впливали й часті зміни командування. 2 листопада зрікся свого становища командувача Д.Вітовський, його наступник отаман Гриць Коссак протримався до 9 листопада. Того дня Рада призначила Головним комендантом національних збройних формувань полковника Гната Стефаніва, який до цього очолював Золочівську залогу.

Під керівництвом Г.Стефаніва українсько-польська фронтова лінія в місті стабілізувалася. Активнішими стали зв'язки з провінцією, яка спрямовувала до Львова людські резерви, продукти харчування, зброю й амуніцію. Чіткішою організаційно стала Головна команда військ.

У бойові дні не припинялася організаційно-військова робота. Як уже згадувалось, 9 листопада був створений Державний секретаріат військових справ на чолі з полковником Д.Вітовським, хоча подібне розз'єднання військового керівництва поміж Начальною командою (Генеральна команда українських військ була перейменована в Начальну 8 листопада) і Державним секретаріатом військових справ було надмірною розкішшю.

10 листопада старшини національного війська у Львові складали присягу, текст якої 13 листопада затвердила Рада. Державний секретаріат військових справ 13 листопада здійснив поділ території ЗУНР на три військові області: Львівську (пізніше — Стрийська), Тернопільську й Станіславівську. Кожна з них, у свою чергу, поділялася на чотири військові округи. Кожну з 12 округ очолював військовий комендант, до обов'язків якого належало: мобілізація й підготовка кадрів армії, залучення до війська нових живих сил, відновлення тих, хто втратив боєздатність (поранених), боротьба з дезертирами та іншими деструктивними елементами.

Загалом, лінія фронту через місто від 5-6 й до 21 листопада утримувалася обома сторонами. Українська Начальна команда чекала допомоги з краю, польська — з Варшави й Кракова.18 листопада сторони уклали перемир'я на 48 годин, яке згодом продовжили ще на добу — до 6-ї години ранку 21 листопада. З часом з'ясувалося, що перемир'я було на користь поляків, які раніше отримали допомогу.

Польські атаки у Львові 21 листопада мали певний успіх, але до перемоги було ще далеко: українці утримували позиції (і, за деякими прогнозами, могли б тримати їх ще 2 тижні — до надходження допомоги з провінції). Проте полковник Г.Стефанів визнав становище загрозливим і зажадав від Ради державних секретарів санкції на евакуацію українського війська й уряду зі Львова. І, незважаючи на численні протести, Г.Стефанів домігся реалізації свого помилкового рішення: о 20-ій годині українським підрозділам було наказано залишити місто. Щоправда, старшини не виконали наказу стовідсотково — тобто, не відступили аж до Куровичів, а зупинилися на північних, східних і південних околицях Львова, утворивши новий фронт, що півкільцем охоплював місто аж до травня 1919 р.: на сході та півдні на українському боці були Підбірці - Лисиничі - Винники - Чишки - Зубра - Глинна Наварія - Пустомити.

У Львові полягло чимало людей. Поляки втратили 210 військовиків і 67 цивільних, поранення дістали 762 військовики та 148 цивільних. Українська сторона втратила загиблими 250 вояків, а близько 500 дістали поранення.

Звертає на себе увагу прагнення командування обох сторін враховувати міжнародні норми ставлення до поранених і військовополонених, поважати інтереси цивільного населення. Зокрема, між командуваннями було досягнуто домовленості про санітарні "патролі" в складі не більше п'яти осіб, які могли забирати поранених з бойової лінії. Було також укладено угоду щодо нейтральності міської електростанції на Персенківці та міської газовні на вулиці Джерельна. Обидва під-

приємства оголошувалися екстериторіальними, а їхні працівники забезпечувалися відповідними легітимаціями. Нейтральність ґарантувала комісія з трьох українських і трьох польських представників, які постійно перебували на території обох підприємств.

Події 1-22 листопада 1918 р. у Львові — драматична сторінка української й, водночас, польської історії. Новонароджене українське військо зазнало у львівських боях поразки. Одначе наслідки її не були тільки негативними. Поразка в столиці стала дзвоном на сполох для українців усієї Галичини. Сучасники подій одностайно зазначають небувале піднесення національної свідомості краян. Незважаючи на воєнну виснаженість краю, галицька провінція ще раз напрочуд згуртовано відгукнулася на заклик політичного проводу йти до національного війська, забезпечувати власну державу хлібом, бути законослухняними громадянами молодої ЗУНР.

Щодо польської сторони, то перемога у Львові ще більше віддалила її від розуміння природних прав і прагнень українського народу, зміцнила шовіністичні настрої й, зрештою, спричинилася до формування такої державної політики Польщі в українському питанні, яка в історичній перспективі не могла мати жодних шансів на успіх.

ПІД ПОЛЬСЬКОЮ ЗАЙМАНЩИНОЮ

Польська перемога у Львові запаморочила голови окремим командирам і воякам. Ч.Мончинський у наказі 22 листопада твердив, що йшлося про "*ґвалтівне і несправедливе ощупування Вітчизни польської*" українцями. В наказі від 12 грудня з нагоди його переходу на посаду коменданта "львівської бригади" Мончинський зневажливо титулував учорашнього противника "*гайдамацькою ордою*".

Зразу після відходу українського війська у Львові розпочалися обшуки помешкань та інституцій українців, ув'язнення, заборони на видання часописів. За ґратами опинилися члени Української Національної Ради та інші відомі національні діячі, яким не вдалося вийти зі Львова разом із відступаючим військом: Володимир Бачинський, Іван Куровець, Юліан Романчук, Володимир Старосольський, Альфред Будзиновський. Завинило, очевидно, в цих арештах також державне й військове керівництво ЗУНР. М.Лозинський писав: "*Евакуацію переводжено "австрійською методою", держачи все в тайні. Хто припадково довідався, як справа стоїть, той старався винестися зі Львова. Через те дехто остав проти своєї волі і з великою небезпекою для себе. До сих належав і я. Того дня я був недужий і не міг вийти з хати.*

Всі мої заходи довідатися, як справа стоїть, були безуспішні. Ніхто не подумав, щоб повідомити мене й вивезти зі Львова. Наслідком сього я чотири місяці мусів ховатися перед арештуваннєм".

15 грудня 1918 р., перебуваючи в рідному місті на нелегальному становищі, М.Лозинський звернувся з листом до Ю.Пілсудського, в якому звертав увагу керівника відродженої Польщі на брутальне нехтування окупаційною владою громадянськими правами й свободами, незаконні арешти й свавілля польської адміністрації стосовно українських громадян та установ. Зокрема, національній міській пресі генерал Йордан Розвадовський, командувач усіх польських військ на галицькому фронті, запропонував друкуватися паралельно українською мовою та ... латинськими літерами. Пристав на цю пропозицію лише щойно заснований соціал-демократичний щоденник "Вперед". Редакція ж поважного українського часопису "Діло", вважаючи цю пропозицію приниженням національної гідності, вирішила взагалі припинити друк газети...

Польська сторона скомпрометувала себе у Львові й тим, що після повної його окупації допустила триденний погром єврейського населення. Очевидець подій, єврейський офіцер-міліціонер Апельбаум, свідчив: "*Два дні горіли жидівські доми на радість антисемітській Польщі. А при тім діялися такі страшні речі, яких світ і корона польська вже давно не бачили... Від двадцяти до тридцяти вояків нападали на жидівські доми, розбивали двері, вдиралися до середини та починали свою "роботу". Одні мордували людей, били, а молодих жінок і дівчат насилували, другі грабували і забирали все, що тільки можна було взяти... В той саме час, як одні вояки грабили хати, то другі знову нападали на жидівські склепи. За дві години всі склепи вже були порожні. Товари, які були в крамницях, забрано, а решту речей, що були всередині, поламано і понищено...*" Після добового погрому 22 листопада, згадував Апельбаум, "*прибули автомобілі, наладовані нафтою і бензином і в короткім часі ціла жидівська дільниця запалала полум'ям. Спеціально зорганізовані підпалювачі ходили від дому до дому і підпалювали...*"

Всього за ці дні було вбито 72 євреї, ще 433 — дістали важкі поранення. Більше 5 тис. сімей було пограбовано. І сталося це за мовчазною згодою польського командування — таку позицію воно посіло на знак своєрідної помсти за нейтральність львівського єврейства в українсько-польських боях. Невдовзі, в липні 1919 р., за участю польського війська відбулася ще одна кривава масакра* львівських євреїв. У березні 1920 р. — новий погром, під час якого в місті було вбито 64 особи, спалено 38 будинків.

---

* *Масакра (польськ.) — бійня, різанина.*

Розслідування справи погромів змусило польську владу визнати, що в боротьбі з українцями командування польських частин використовувало озброєних злочинців ("львівських батярів"). Саме на них перекладалась уся провина за погроми. Одначе єврейська сторона наголошувала на участі в цих антисемітських акціях не лише військовиків, а й священиків, професорів гімназій, чиновництва тощо.

Сповна відчули важку руку нової влади й українці. 22 травня 1919 р. було вбито керівника відділу Української Національної Ради в Стрию отця Остапа Нижанківського. За іронією долі, цей священик, три сини якого воювали в УГА, під час "листопадового зриву" домагався від земляків толеранції та недопущення протиправних дій щодо польського населення Стрия. 10 червня 1919 р. в с. Манява під Богородчанами без слідства й суду легіонери розстріляли 60-річного Державного секретаря земельних справ ЗУНР Михайла Мартинця та професора Самбірської учительської семінарії Івана Сільця. Чимало українських діячів, як уже зазначалося, було кинуто за ґрати.

На порушення польською вояччиною прав людини зверталася увага в меморіалі, який 30 березня 1920 р. передали папі римському Бенедикту XV дипломатичні представники ЗУНР у Римі отець Ксаверій Бонн і Петро Карманський.

На жаль, і частина українців також виявляла нетерпимість до поляків. Зокрема, розпочалося стихійне руйнування польських пам'ятників. Нерідко інтерновувалися польські жінки й діти. Розголосу набули факти страти полонених легіоністів у Золочеві та під Микулинцями навесні 1919 р.

Війна ще більше роз'ятрила давні рани обох народів.

СТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ

Поперваx збройні сили молодої держави творилися занадто повільно: військове керівництво й уряд ЗУНР перебували у Львові, зв'язки з провінцією були слабкими. Не було розроблено системи формування армії. Новостворені частини мали довільні структури, носили найменування своїх місцевостей або командирів. На базі легіону УСС створено перші бойові групи — "Старе Село" отамана О.Микитки і "Схід" полковника М.Тарнавського. Вони стали зав'язками підльвівського фронту, який серпом облягав столицю. Уже в листопаді діяли групи "Щирець", "Наварія", "Рудки", "Крукеничі", "Хирів", "Південь". На півночі сокальська, угнівська, равська, белзька, яворівська, янівська групи в грудні об'єднались у групі "Північ".

"*Упадок Львова,* — згадував військовий діяч ЗУНР С.Шухевич, — *зробив на суспільність, так на селянство, як і на інтелігенцію страшне враження. Немов би хто несподівано ударив селянство по голові... І коли перед тим мало хто йшов до Української Армії, а багато з неї й дезертирували, то тепер йшли всі, кого тільки засягнув перший приказ мобілізації*". На місцях під орудою керівництва військових повітових команд, а нерідко з власної ініціативи колишніх січових стрільців, старшин і підстаршин австрійського війська формувалися бойові підрозділи, що назагал називалися за містом чи селом, де вони виникали.

Керівники новоутвореної держави й насамперед військові терміново шукали союзників у боротьбі за незалежність. Зрозуміло, що на їхній заклик відгукнулася Українська Народна Республіка. Директорія УНР надіслала до Галичини козацький загін ім. Гонти на чолі з отаманом Андрієм Долудом (1893-1976 рр.), Козятинську стрілецьку бригаду полковника Кравчука (близько 1 тис. стрільців і старшин), артилерійську бригаду. 10 грудня прибув Михайло Омелянович-Павленко (1878-1952 рр.), обійнявши командування Галицькою армією. 40-річний генерал мав значний бойовий досвід, брав участь у російсько-японській та Першій світовій війні, де командував гвардійським полком, був начальником штабу корпусу; за Центральної Ради командував бригадою, дивізією.

Начальником штабу армії було затверджено полковника російської армії Євгена Мишковського (1882-1920 рр.). Він став автором і душею докорінної реорганізації галицького війська, а фактично — створив до січня 1919 р. нову сучасну армію. Тоді на базі невиразних бойових груп було створено три корпуси по чотири бригади в кожному. Бригада складалася з 3-5 куренів піхоти, до яких входили технічні й допоміжні відділи. Курінь включав три стрілецькі й кулеметну сотні. Сотня містила в собі три чоти.

Труднощів вистачало. Особливо бракувало командних кадрів вищої ланки — від бригади до Начальної команди. Серед галичан їх не нараховувалось і десятка: полковники Віктор Курманович і Микола Маринович, підполковник Мирон Тарнавський, отамани Осип Букшований, Осип Микитка, Сень Горук, Гриць Коссак і Степан Шухевич.

Отже, довелося звернутися до послуг колишніх австрійських офіцерів. На службу зарахували добре підготовлених, досвідчених фронтовиків, які чудово себе зарекомендували під час бойових дій, зокрема, підполковників Антона Кравса, Альфреда Шаманека, отаманів Альфреда Бізанца, Арнольда Вольфа, Вільгельма Льобковіца, Альфонса Ерле. Звичайно, серед них траплялися й випадкові люди, але то були винятки.

Зрештою, чимало із названих старшин іноземцями й не були, а належали до галицьких національних меншин — насамперед німців. Таким, наприклад, був 28-річний командир 2-ї Львівської бригади А.Бізанц — уродженець с.Дорнфельд (нині Тернопілля Пустомитівського району), який виріс у Галичині, добре володів українською, знав місцеві звичаї. Або сотник Генерального штабу УГА, львівський німець Ганс Кох (1894-1959 рр.), згодом відомий німецький історик, теолог, суспільно-політичний діяч, українознавець, голова Українсько-німецького товариства (з 1952 р.).

Крім колишнього царського генерала М.Омеляновича-Павленка і полковника Є.Мишковського, на службу було зараховано полковника Миколу Какуріна — талановитого штабного офіцера, нагородженого кількома бойовими орденами. Пізніше прибув генерал Олександр Греков — майбутній герой "Чортківської офензиви". З російської ж армії прийшов і полковник Джамбулат Кануков — командир авіасотні УГА (загинув у повітряному бою під Тернополем). Успішно служили й інші російські старшини.

Отже, впродовж грудня-січня, вже безпосередньо під час українсько-польської війни, відбувалася організація Галицької армії, створювалися корпуси, бригади, курені. Бойові групи "Північ", "Яворів", "Угнів" та деякі інші разом з окремими загонами ввійшли до І корпусу, яким командував полковник В. Курманович (1876-1945 рр.). Син священика з-під Золочева став офіцером у часи світової війни, на італійському фронті командував полком. У Галичині він буквально на порожньому місці зібрав п'ять сотень стрільців й організував групу "Північ". Його частини утримували фронт на лінії Сокаль - Угнів - Рава-Руська - Краковець. До корпусу було включено також 5-у Сокальську, 6-у Равську, 9-у Угнівську, 10-у Яворівську бригади.

Із груп "Схід", "Старе Село", "Щирець", "Наварія" сформовано ІІ корпус під командуванням підполковника М.Тарнавського (1869-1938 рр.), уродженця с.Барилів на Радехівщині. Після навчання в гімназії він закінчив офіцерську школу, служив в австрійському війську, командував кошем УСС, фронтовими частинами. До корпусу Тарнавського, який облягав Львів і тому звався Осадним, увійшли І-а бригада УСС, 2-а Коломийська, 3-я Бережанська і 4-а Золочівська.

Нарешті, бойові групи "Хирів", "Крукеничі", "Гофмана" утворили ІІІ корпус, який увібрав у себе 7-у Львівську, 8-у Самбірську, 11-у Стрийську та Гірську бригади. Він утримував чи не найважливішу ділянку фронту по лінії Городок - Судова Вишня - Хирів - Турка. Корпусним командиром став полковник Г.Коссак (1882-1939 рр.).

Крім стрілецьких корпусів і бригад, формувалися й інші частини.

Більшість літописців УГА та українсько-польської війни називають галицьку артилерію взірцевим і фактично найкращим родом Збройних сил ЗУНР. Адже своєю організацією та бойовою діяльністю вона навіть перевершувала австрійську, польську й наддніпрянську артилерії. Це, власне, був логічний результат невтомної праці великого загалу ініціативних і щиро відданих національній справі старшин, які в складних умовах воєнного часу, організації нової армії формували окремі гарматні батареї, збирали їх в артилерійські групи й полки. Серед них слід згадати отаманів Романа Щипайла, Ярослава Воєвідку, Петра Лясковського, Кирила Карася, Івана Балтра, Фердинанда Лянга, сотників Степана Мацькевича, Івана Сітницького, Володимира Галана, Михайла Колтунюка, Юліана Шепаревича, Юрія Полянського, Володимира Зубрицького, Романа Фріша.

Українські артилерійські підрозділи було створено уже в перші дні боїв. Суттєво змінилася артилерія УГА, коли в грудні 1918 р. на польський фронт прибула з Києва Окрема артилерійська бригада, а на початку лютого 1919 р. — два гарматні полки січових стрільців із Окремого корпусу полковника Є.Коновальця. Ними командували галицькі сотники Володимир Зарицький і Яків Бутрим. Крім того, Директорія УНР надіслала для збройних сил ЗУНР тільки наприкінці 1918 р. 120 гармат різних калібрів.

Зрозуміло, що спершу не було усталених норм, і тому бойові групи мали різну кількість батарей — від однієї в "Лютовиській" групі до дев'яти в "Глибокій".

Після реорганізації армії артилерія набула чіткої структури. Насамперед, у складі кожної з дванадцяти стрілецьких бригад було сформовано гарматний полк відповідного номера типової організації, який мав за штатом 4 батареї — 3 легкі (по 4 польові гармати) та 1 важку — 2 гаубиці або далекобійні гармати. Крім того, всі три галицькі корпуси і Начальна команда мали в своєму підпорядкуванні окремі артилерійські частини важких гаубиць, далекобійних і протиповітряних гармат.

На жаль, війську постійно бракувало гармат і боєприпасів до них. Поставки Директорії не забезпечували потреб УГА. Практично у всіх фронтових операціях польська армія значно перевищувала галицьку числом гармат та артилерійських частин, не кажучи вже про якість систем і боєприпасів. Зазначимо, що у вирішальні дні травня 1919 р. УГА на більш ніж трьохсоткілометровому фронті мала всього 200 гармат.

Нестачу артилерії бійці компенсували високим вмінням і особистим героїзмом. Золотими сторінками в історію національно-визволь-

них змагань увійшли подвиги багатьох галицьких артилерійських підрозділів.

Тоді ж у Красному організувався перший авіаційний загін із 20 літаків (щоправда, придатними дл польотів були з них лише кілька). Його командиром призначено сина Каменяра — сотника Петра Франка, молодого хіміка, випускника Львівського університету. Доброволець легіону УСС, він лише 1916 р. здійснив мрію — закінчив льотну школу в Сараєво. Проте австрійське командування не довірило галичанину бойової машини. І лише після "листопадового зриву" він сів за штурвал.

Серед тих, хто захищав небо Східної Галичини на українському боці, були пілоти різних національностей: грузинський князь полковник Кануков із сином, росіянин Алелюхін, австрієць полковник Бернгрубер, естонець Євський, наддніпрянець Хрущ. Повітряними асами зарекомендували себе й галичани — Степан Слєзак, Роман Кавута, Степан Кузьмович.

До весни 1919 р. організацію регулярного війська в цілому було завершено. Лави Галицької армії зросли до 125 тис. вояків, головно, за рахунок селянства. Війська набули певного досвіду, значно піднеслася їхня боєздатність, зріс авторитет в очах земляків.

ЗЛУКА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Проблема "з'єдинення" стала практичною потребою дня одразу після встановлення української влади у Львові. Вже 5 листопада 1918 р. в Київ до гетьмана П.Скоропадського з повноваженнями Української Національної Ради та проханням збройної допомоги українським силам у Львові прибула делегація у складі Осипа Назарука й Володимира Шухевича. Гетьман обіцяв допомогу зброєю й грошима, а також запропонував передислокувати з Білої Церкви до галицького кордону полк січових стрільців під приводом очищення залізниці від полонених. Полк міг би згодом без дозволу перейти на територію ЗУНР: П.Скоропадський прагнув уникнути збройного протистояння з Польщею.

Подальші відвідини делегатами В.Винниченка, одного з лідерів опозиційних сил, з'ясували для них, що готується протигетьманське повстання, ударною силою якого були січовики. А "Стрілецька рада" в Білій Церкві взагалі "*відкинула проект висилки до Галичини якої-небудь частини, виходячи зі становища, що Січове Стрілецтво, хоч походить з Галичини, зв'язане передовсім з державними інтересами*

Великої України, та що Київ важнійший ніж Львів, а висилка одної частини загону до Львова могла би довести до того, що й Києва не здобудуть і Львова не вдержать".

Питання "з'єдинення" 10 листопада обговорювалося Радою. Державному Секретаріатові доручили розпочати підготовчі заходи для того, щоб досягти возз'єднання в майбутньому. Важливим кроком на цьому шляху стало підписання 1 грудня 1918 р. у Фастові з Директорією УНР "*передвступного договору*" щодо прийдешньої злуки обох українських держав.

Згідно із документом, ЗУНР заявила "*непохитний намір злитися в найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народньою Республікою*", увійти "*з усею своєю територією й населеннєм, як складова частина державної цілости, в Українську Народню Республіку*". Рівночасно УНР декларувала бажання "*приняти всю територію й населеннє Західно-Української Народньої Республіки, як складову частину державної цілости, в Українську Народню Республіку*". Зауважувалося, що з огляду на історичні обставини ЗУНР дістане "*територіальну автономію, якої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія*".

"Передвступний договір" підписали Директорія УНР — В.Винниченко, П.Андрієвський, Ф.Швець і С.Петлюра — та "*повновласники*" Ради державних секретарів ЗУНР — Лонгин Цегельський і Дмитро Левицький.

На початку грудня 1918 р. Київ відвідав Державний секретар військових справ ЗУНР Д.Вітовський. На переговорах із представниками Директорії йшлося про взаємообмін стратегічними товарами, нафтою, зброєю. 12 грудня інформацію про переговори заслухала Рада державних секретарів. На засіданні Ради 17 грудня знову дебатувалося питання про злуку. Лунали пропозиції відкласти його до відвоювання Львова. Рівночасно Л.Цегельському доручалося при відвіданні Києва добитися, щоб Директорія УНР надіслала до ЗУНР "муку, цукор, товщі".

3 січня 1919 р. в Станіславові новоскликана Українська Національна Рада одностайно проголосила "*торжественно з'єдиненнє з нинішнім днем Західно-Української Народньої Республіки з Українською Народньою Республікою в одну, одноцільну суверенну Народню Республіку*". Було затверджено "Передвступний договір" від 1 грудня й доручено Державному Секретаріатові "*негайно розпочати переговори з Київським Правительством для сфіналізування договору про злуку*".

Рівночасно робилося важливе застереження, засадниче для розуміння подальшого перебігу подій: "*До часу, коли зберуться установчі*

УНІВЕРСАЛ

ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ

РЕСПУБЛІКИ.

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ.
ДИРЕКТОРІЯ ОПОВІЩАЄ НАРОД УКРАЇНСЬКІЙ ПРО ВЕЛИКУ ПОДІЮ
В ІСТОРІЇ ЗЕМЛІ НАШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ.

3-ГО СІЧНЯ 1919 РОКУ В М.СТАНІСЛАВОВІ УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ,ЯК ВИРАЗНИК ВОЛІ ВСІХ УКРАЇНЦІВ Б.АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І ЯК НАЙВИЩИЙ ЇХНІЙ ЗАКОНОДАВЧИЙ ЧИННИК,ТОРЖЕСТВЕННО ПРОГОЛОСИЛА ЗЛУКУ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ З НАДДНІПРЯНСЬКОЮ УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНЬОЮ РЕСПУБЛІКОЮ В ОДНОЦІЛЬНУ СУВЕРЕННУ НАРОДНЮ РЕСПУБЛІКУ:

ВІТАЮЧИ З ВЕЛИКОЮ РАДІСТ
ХІДНИХ БРАТІВ НАШИХ,ДИРЕКТОРІЯ
ПУБЛІКИ УХВАЛИЛА ТУЮ ЗЛУКУ ПРИ
ЯКІ ЗАЗНАЧЕНІ В ПОСТАНОВІ ЗАХІ
НЬОЇ РЕСПУБЛІКИ ВІД 3-ГО СІЧНЯ

ОДНИНІ ВО ЄДИНО ЗЛИВАЮТЬ
НА ВІД ОДНОЇ ЧАСТИНИ ЕДИНОЇ УК
КА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА / ГАЛИЧИ
УКРАЇНА / І НАДДНІПРЯНСЬКА ВЕЛ

ЗДІЙСНИЛИСЬ ВІКОВІЧНІ МР
УМІРАЛИ КРАЩІ СИНИ УКРАЇНИ.

ОДНИНІ Є ЄДИНА НЕЗАЛЕЖНА
ПУБЛІКА.

ОДНИНІ НАРОД УКРАЇНСЬКІЙ, ВИЗВОЛЕНИЙ МОГУТНЬИМ ПОРИВОМ СВОЇХ ВЛАСНИХ СИЛ, МАЄ ЗМОГУ ОБ'ЄДНАННИМИ ДРУЖНИМИ ЗУСИЛЛЯМИ ВСІХ СВОЇХ СИНІВ БУДОВАТИ НЕРОЗДІЛЬНУ САМОСТІЙНУ ДЕРЖАВУ УКРАЇНСЬКУ НА БЛАГО І ЩАСТЯ ВСЬОГО ЇЇ ТРУДОВОГО ЛЮДУ.

22 СІЧНЯ 1919 РОКУ
У М. КИЇВІ.

ГОЛОВА ДИРЕКТОРІЇ

ЧЛЕНИ ДИРЕКТОРІЇ

ЧЛЕН - СЕКРЕТАРЬ

Рис. 50. Універсал Директорії УНР про злуку українських земель

збори з'єдиненої Республіки, законодатну владу на території бувшої Західно-Української Народньої Республіки виконує Українська Національна Рада". До цього ж моменту цивільну та військову адміністрацію на згаданих теренах мав провадити виконуючий орган Ради — Державний Секретаріат.

Після одноголосного схвалення цього рішення президент Ради Є.Петрушевич урочисто заявив: "*Ухвалений закон полишиться в нашій історії одною з найкращих карт. По лінії з'єднення не було між нами двох гадок. Сьогоднішній крок піднесе нашого духа і скріпить наші сили. Від сьогоднішнього дня істнує тільки одна Українська Народня Республіка. Нехай вона живе!*".

Рада вибрала делегацію з 65 осіб, яка мала нотифікувати* ухвалу Директорії УНР про з'єднання.

22 січня 1919 р. на Софійському майдані Києва відбулося святочне проголошення акту злуки. Ухвалу Ради ЗУНР від 3 січня перед велелюдними зборами зачитав Л.Цегельський, а член Директорії Ф.Швець оприлюднив відповідний універсал УНР: "*Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ український про велику подію в історії землі нашої української.*

3-го січня 1919 р. в м. Станіславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки [...] торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Українською Народньою Республікою в одноцільну суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3 січня 1919 р.

Однині во єдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будовати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду".

* *Нотифікація — у міжнародному праві повідомлення однією державою іншій власної пропозиції з певних питань міжнародного життя.*

Урочисте проголошення злуки завершилося молебнем, після якого відбувся військовий парад.

Делегація ЗУНР взяла участь у роботі Трудового конгресу народу України, що розпочався 23 січня. До його президії ввійшли галичани — Семен Вітик (соціал-демократ) і Тимотей Старух (радикал). С.Витвицький від делегації Української Національної Ради прочитав ухвалу про злуку, а секретар конгресу Золочанський — відповідний універсал Директорії. Обидва акти зібрання схвалило одноголосно.

Після проголошення злуки змінилася назва ЗУНР — вона стала Західною областю Української Народної Республіки (ЗО УНР). Щоправда, перший історіограф ЗУНР М.Лозинський зауважував: "*Правний акт, яким заведено сю зміну, мені невідомий. З юридичного погляду повинен би се бути закон, який зміняв би арт. І Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії з 13 падолиста 1918*".

Всі документи про злуку українських земель не утворювали нової, об'єднаної з двох тогочасних національних держав Української Народної Республіки, а лише проголошували утворення її й накреслювали шлях до такого створення. Очевидно, що, де нема єдиної державної влади, а злука здійснювалася двома незалежними владами лише на основі порозуміння, там неодмінно й постійно виникали непорозуміння. Коли б національна державність у Наддніпрянщині й Наддністрянщині зміцнювалась, тоді б таких непорозумінь щораз меншало і скликання Установчих Зборів у підсумку забезпечило б реальність злуки. Одначе обидві державності — на сході й заході України — під натиском Росії та Польщі втрачали територію, внаслідок чого ширився хаос, зростали непорозуміння між ними, що врешті призвело до цілковитого розриву.

МІСІЯ БАРТЕЛЕМІ

Президент Ради Є.Петрушевич та уряд С.Голубовича й надалі пов'язували сподівання на справедливе вирішення конфлікту з Польщею із Антантою та США, надсилаючи їм численні заяви, ноти, спрямовуючи делегації. Проте ці дипломатичні заходи не давали бажаних наслідків. Симпатії Заходу, насамперед Франції, беззастережно були віддані Варшаві. "*Створення великої Польщі*, — згадував Д.Ллойд-Джордж, — *було одним із головних намагань французької військової стратегії*".

Водночас правлячі кола Англії, Франції й США не були зацікавлені в повному розгромі ЗУНР та її армії. Голова американської місії

в Східній Європі Кулідж запропонував учасникам Паризької конференції ідеальний вихід — досягти угоди між воюючими сторонами й повернути їх проти більшовиків. Для цього до театру воєнних дій, як зазначав М.Лозинський, приїздили спершу "*тільки низці військові агенти держав Антанти, збирали інформації й від'їздили. Їх проби посередництва були несмілі й не опиралися на ніякі авторитетні повновласти*".

Нарешті, в середині січня 1919 р. до Східної Галичини прибула комісія Антанти на чолі з французьким генералом Марі Йозефом Бартелемі. До її складу входили також представник Англії Картон де Віар, представник США професор Лорд, представник Італії Стабіле та офіцери обслуги. Пропольське налаштування комісії не викликало сумнівів. 5 лютого станіславівський часопис "Стрілець" повідомляв читачів про прибуття до краю франко-англійської комісії під командуванням генерала Бартелемі, яка "*ставить українцям безумовне домагання відступити полякам одвічно українські території по Буг*".

Поки на фронті утримувалася рівновага з деякою перевагою поляків, комісія не виявляла активності. Та ситуація внаслідок перших днів Вовчухівської операції змінилася на користь українського війська і Львів опинився в блокаді. Над поляками нависла загроза поразки.

Рис. 51. Французький генерал "на польській службі" М.-Й.Бартелемі

Париж зреагував миттєво: 18 лютого 1919 р. полковник В.Курманович отримав від Вищої Ради Антанти телеграму з вимогою негайно припинити вогонь у районі залізниці, щоб ґарантувати безпечний приїзд до Львова місії Бартелемі. Командування Галицької армії категорично відмовилося припинити успішні бойові дії. Та уряд ЗУНР і президент Є.Петрушевич усе ще вірили в шляхетність і безсторонність Антанти. Місію безперешкодно пропустили до Львова. На знак "подяки" в поїзді делегації таємно було доставлено польським захисникам міста 14 тис. гвинтівок із набоями. У відповідь на протест митрополита А.Шептицького глава союзної місії "дипломатично" відповів, що "*амуніція призначена проти більшовиків*".

До речі, тогочасна нестримна ідеологізація міжнародних відносин сприяла тому, що наймоднішим і найприйнятнішим прикриттям загарбницьких планів і силової підтримки їх реалізації став мотив боротьби з більшовизмом та антикапіталістичною червоною Москвою. Відповідно українське населення Галичини, яке обстоювало власні національні права, традиційно звинувачувалося польською стороною в неспроможності протидіяти поширенню більшовизму та навіть схильності до нього.

20 лютого Бартелемі вже зі Львова надіслав командуванню УГА вимогу: негайно припинити бойові дії й забезпечити проїзд його місії до галицької Ставки — Ходорова.

Вони приїхали вдосвіта 22 лютого — вишколений і поважний М.-Й.Бартелемі, однорукий, одноокий англієць генерал Картон де Віар, інтелігентного вигляду професор Лорд, рухливий італієць майор Стабіле та гурт військових і цивільних. С.Голубович і командувач УГА зустрічали їх на пероні як поважних іменитих гостей.

Але вони, як згадував М.Омелянович-Павленко, повелися вкрай нетактовно. "*Ми просили вас припинити вогонь, а ви відповіли генеральною битвою на всьому фронті,* — нервово накинувся на галицьких представників генерал Картон. — *Це що, виклик Антанті? Вимагаємо припинити генеральну битву. На відповідь даємо п'ять хвилин*". Не краще поводився й француз. Для керівництва місії звичним було брутальне поводження з делегатами ЗУНР, стукання п'ястуками об стіл тощо.

Як зауважував член української делегації на цих переговорах М.Лозинський, комісія Бартелемі "*поводилася іноді дуже нечемно*". Неодноразово українська сторона мала думку "*так само стукнути дверми і перестати говорити з такими культурними миротворцями. Сього не зроблено, боячися пошкодити справі*".

Лише на категоричну вимогу "миротворців" українці пішли на тимчасове перемир'я. Як свідчив М.Лозинський, "*українське військове положеннє було тоді корисне; польське — некорисне. Українська армія*

держала цілу Східну Галичину майже по Сян; в сю українську державну теріторію врізувався тільки польський клин здовж залізничого шляху Перемишль-Львів; українська армія власне облягала Львів і мала надію швидко його здобути, після чого той польський клин перестав би істнувати.

Заключити в такій хвилі завішеннє оружя означало спинити корисні для української сторони воєнні операції і дати польській стороні змогу скріпити свої сили. Тому українське правительство тільки під натиском погрози комісії Антанти згодилося на заключеннє завішення оружя, яке почалося 25 лютого в 6 годині рано".

25-28 лютого у Львові тривали переговори. Від імені Паризької конференції Бартелемі представив проект ухвали, котрий передбачав припинення війни та встановлення демаркаційної лінії. Українському війську пропонувалося відійти на схід за сумнозвісну "лінію Бартелемі", яка проходила вздовж Бугу, західних кордонів Львівського, Перемишлянського, Бібрського повітів, далі — вздовж ріки Стрий. Отже, до Польщі мали відійти Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район, значна частина Східної Галичини. За справедливою оцінкою М.Лозинського, запропонований проект був "*односторонним диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками рішила накинути українцям. А комедію переговорів з українською делєгацією устроєно вже тоді, коли проєкт був рішений і виготовлений*".

Незважаючи на тиск місії Бартелемі й прагнення галицького проводу зберегти добрі стосунки з Антантою, зазначені умови Рада Державних секретарів ЗУНР відкинула. 28 лютого генерал М.Омелянович-Павленко звернувся до особового складу військ із відозвою у зв'язку з провалом переговорів, яка завершувалася так: "*До зброї, товариші коменданти, старшини, стрільці і козаки! Хай нас розсудить залізо і кров!*"

"Залізо й кров" розв'язали справу не на користь українців. Поляки скористалися з перемир'я під час візиту Бартелемі для зміцнення свого становища. Противнику пощастило відтиснути українців від Львова й відновити залізничне сполучення з Перемишлем, а з березня 1919 р. воєнна ініціатива цілковито перейшла до Польщі.

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО В 1919 р.

Невдачі на фронті контрастували з успішною внутрішньою політикою ЗУНР. За весь час польсько-української війни в українському тилу панували лад та безпека. Політична стабільність і громадянський

мир ґарантувалися насамперед усталеною двопартійною системою: більшість місць у Раді належала націонал-демократам та їхнім політичним опонентам — радикалам. Крім того, націонал-демократи поступилися певною кількістю своїх місць іншим партіям, щоб забезпечити їм повноцінну участь у законодавчій і виконавчій владі. Це дало можливість сформувати уряд національної єдності. За умов постійної руїни та воєнних дій урядові вдалося налагодити адміністрацію краю, уникнути загрози поширення голоду й пошестей, забезпечити функціонування шкіл, пошти, телеграфу, залізниць.

Доказом зрілості національної влади був і той факт, що за весь час польсько-української війни на території ЗУНР не було жодного випадку репресій проти цивільного польського населення та антиєврейських

Рис. 52. Президент Української Національної Ради ЗУНР Є.Петрушевич

погромів. Як уже зазначалося, цілковито протилежною була політика польської влади на контрольованій нею території щодо євреїв та українців, а рівночасно політика Директорії УНР у Наддніпрянщині. Щоб уникнути міжнаціональних конфліктів, національним меншинам (полякам, євреям і німцям) ґарантувалися досить широкі права, зокрема пропорційне представництво в Українській Національній Раді та право звернення до державних органів рідною мовою.

Після залишення Львова й короткотермінового перебування державних органів у Тернополі найважливіший етап державотворення ЗУНР пов'язаний із Станіславом. На початку січня 1919 р. туди перебралися з Відня українські діячі. Нарешті з'явилася можливість завершити державно-урядову реорганізацію. 4 січня вийшов закон про "Виділ" (Президію) Ради (президентом став Є.Петрушевич). Уряд — Раду державних секретарів — очолив С.Голубович. Більшість у ній, як і в попередній, керованій до кінця грудня 1918 р. К.Левицьким, становили націонал-демократи, два місця належали радикалам. Ширшим стало партійне представництво Ради — до неї ввійшли й представники соціал-демократів і селянсько-радикальної групи.

Відбулося дві сесії Української Національної Ради. Лютнева ухвалила кілька законів, найважливішими серед яких були "Про основи шкільництва" й "Про мову". Перший (від 13 лютого) визначав державний статус шкільництва, дозволяв заснування приватних шкіл, передбачав право меншин "*на школу рідною мовою*". Другий (від 15 лютого) утверджував державність української мови, норми її функціонування та право національних меншин послуговуватися "*їх матірною мовою в урядових зносинах з державними властями та урядами, публічними інституціями й державними підприємствами*".

Остання сесія Ради працювала 25 березня-15 квітня 1919 р. за складних зовнішніх та внутрішніх умов.

Напередодні завершення роботи сесії — 14 квітня — Рада ухвалила закон про земельну реформу. Поміщицькі й деякі інші землі передавалися в розпорядження земельного фонду. Порядкувати ними мала загальна земельна й повітові комісії з трирічними повноваженнями, а також комісії в громадах, в яких мала відбуватися щорічна ротація членів. Стаття 18 зауважувала, що "*наділеннє землею не може розпочатися перед покінченням війни й поворотом жовнірів та полонених додому*". Водночас суворо каралося самочинне захоплення землі. Стаття 21 надавала адміністрації право ув'язнювати на 6 місяців, а також додатково штрафувати на суму до 10 тис. корон за "*самовільне захопленнє, діленнє вивласнених на основі сього закону земель та нищеннє лісів, будинків, інвентаря і земних плодів на них*".

Очевидно, що на законі позначилася не лише традиційна для галичан пошана до правопорядку та законності, а й бажання керівництва ЗУНР уникнути чергових звинувачень у "більшовизмі" та прагненні до революційного розподілу поміщицьких земель, які назагал належали патронованим Антантою полякам.

Галицькі державні діячі ніби складали іспит на свою політичну зрілість, і з цього погляду результати їхньої праці заслуговують найвищої оцінки. Приклад ЗУНР унаочнював переваги австрійської правової школи над російським правовим нігілізмом, в атмосфері якого зростали національні діячі Наддніпрянщини. Наголошуючи на всеукраїнській вартості галицького "зриву" 1918-1919 рр., І.Лисяк-Рудницький зазначив: "*Ця вартість полягає передусім у тому, що Галичина 1918-19 років — єдиний в новішій історії приклад українського державного правопорядку*".

Але успіхи державного будівництва цілковито перекреслювалися невдачами на фронтах.

ОСТАННІ БОЇ

У квітні 1919 р. на польсько-українському фронті відбулися докорінні зміни в розстановці сил: із Франції до Галичини було перекинуто 100-тисячну польсько-французьку армію, сформовану під Парижем. Очолював її генерал Йозеф Галлер (1873-1960 рр.), кадровий військовий, недавній командир бригади Польського легіону у Франції. До особового складу дивізій армії входили не лише військовополонені-поляки з колишнього війська Німеччини або Австро-Угорщини. Значна частина солдатів була привезена з-за океану. Це були емігранти польського походження, які відбували натуралізацію (тобто, очікували на громадянство США), отже, не підлягали призову до американської армії. Тим, хто не міг бути мобілізованим до експедиційного корпусу США в Європі, але бажав підтримати Антанту, обіцяли (і виконали) прискорення натуралізації після завершення воєнних дій. Таких американських напівгромадян нараховувалося серед "галлерчиків" близько 24 тис.

Війську Й.Галлера бракувало офіцерів, і командні посади в ньому посіли французи. Вони ж забезпечили дивізії артилерією, іншою зброєю та військовим спорядженням. Отже, по суті, це була франко-польська армія.

30 квітня 1919 р. у Львові Й.Галлер виголосив промову, в якій, зокрема, сказав: "*Як птахи, прилетіли ми з чужини сюди, щоб у сім*

Рис. 53. Генерал Й.Галлер

місті звити гніздо, з якого полинемо далі на схід, щоби здобути для нашої вітчини такі границі, які їй мусять бути признані".

Найвища Рада Антанти вирішила, що ця армія не має використовуватися на галицькому фронті; її призначення — відсіч більшовикам. Польське командування обійшло цю умову: новоприбулі дивізії зосереджувалися вздовж колишнього австро-російського кордону, нібито для ведення операцій проти військ Петлюри. Варшава, в передчутті близької перемоги, відмовлялася йти на будь-який компроміс, нехтуючи навіть вимогами Антанти, яка ладна була закривати очі на витівки свого польського протеже. "*Суперечку з русинами не дасться залагодити інакше, як зі зброєю в руках*", — писав у квітні 1919 р. Ю.Пілсудський прем'єр-міністрові Польщі Ігнацію Падеревському.

У середині травня польські війська, зміцнені армією Галлера, перейшли в загальний наступ і до початку червня зайняли майже всю Галичину, за винятком невеликого трикутника між річками Дністер і Збруч. 23 травня румунські війська перетнули галицько-буковинський кордон і зайняли Коломию та Покуття аж по Дністер.

26 травня 1919 р. президент Ради Є.Петрушевич та уряд ЗУНР залишили тогочасну столицю — Станіславів. Місто негайно зайняла місцева польська міліція, яка таємно організувалася напередодні. Із Станіславова уряд подався до Бучача, звідти — до Заліщиків, відтак — до Чорткова.

Становище української влади здавалося безнадійним, а відворот* національної армії — щораз трагічнішим. Жовнір, який після невдалих спроб здобуття Львова залишався лише в дефензиві**, чекаючи перемир'я та справедливого вирішення східногалицького питання, побачивши з двох боків переважаючі сили ворога, утратив віру у перемогу. Внаслідок поразок і внутрішньої політичної боротьби захиталася довіра до уряду. Армії загрожував розвал, урядові — криза.

За цих обставин 9 червня Рада наділила президента ЗУНР-ЗО УНР Є.Петрушевича повноваженнями диктатора. Ставши "*уповновласненим диктатором*", Є.Петрушевич призначив нового "Начального вождя" УГА — наддніпрянського генерала Олександра Грекова (1875-1958 рр.).

Наступні два тижні стали періодом останнього відчайдушного наступу УГА — так званої "Чортківської офензиви***". Було відвойовано майже половину території, окупованої польськими військами

* *Відворот (діал.) — відступ.*
** *Дефензива (польськ.) — оборона.*
*** *Офензива (польськ.) — наступ.*

з середини травня. УГА швидко просувалася вперед і невдовзі опинилася біля воріт Львова.

Успіх не вдалося розвинути й закріпити через брак зброї, набоїв та амуніції. 27 червня командування польськими військами в Галичині перебрав у свої руки Ю.Пілсудський. Контрнаступ поляків відкинув українців на попередні позиції. У частинах УГА було настільки обмаль набоїв, що організований відхід охороняла, головно, артилерія. Лише слабкість натиску польських військ і вміле керівництво українськими частинами врятували УГА від цілковитого знищення.

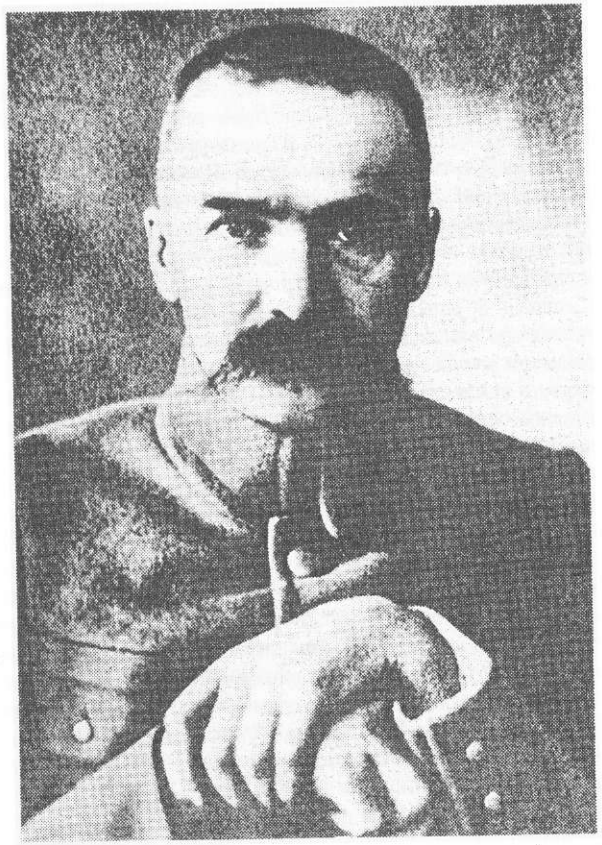

Рис. 54. Ю.Пілсудський

У часі, коли завершувалася Чортківська операція УГА, на допомогу полякам укотре прийшла Антанта. В її рішенні від 25 червня 1919 р. йшлося: "*Щоби забезпечити особи й маєток мирного населення Східної Галичини проти небезпек, які їм грозять від большевицьких банд. Найвисша Рада союзних і принятих до союза держав рішила уповажнити сили Польської Республіки вести свої операції аж по ріку Збруч.*

Се уповажненнє в нічім не пересуджує рішень, які Найвища Рада прийме опісля, щоб управильнити політичний статут Галичини".

За цих прикрих обставин, під натиском переважаючих сил ворога, 16-18 липня війська ЗУНР-ЗО УНР у цілковитому порядку, зі зброєю в руках, перейшли р.Збруч, залишивши всю Східну Галичину в руках польської влади.

Перехід почався в полудень 16 липня. Активний учасник визвольних змагань О.Назарук згадував: "*Були то страшні дні. З одного боку напирали поляки, з другого — большевики. Територія обох українських держав займала вже тільки дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу й від заходу... Нескінченні ряди галицьких обозів тягнулися... Здалека долітав глухий гук гармат: то галицька артилерія здержувала дійсно безприкладним геройством польський напір, щоб мали час вицофатися* наші обози з хорими й раненими, з майном. Артилерія мала ще трохи муніції. А піхота вже ні. Вона білою зброєю помагала, де могла, нашій артилерії здержувати напір ляхів. І своїми трупами вкривала останні поля галицької землі...*"

З військом ішло також чимало цивільного населення, особливо інтелігенції, яка служила в українських державних установах. Хто міг, рятувався від помсти ворога.

Як уже зазначалося, на вирішення долі Галичини вплинув страх Антанти перед більшовицькою загрозою. Рішенням від 25 червня 1919 р. Антанта дозволяла польському війську вести операції до р.Збруч, застерігши, що справа державної приналежності Східної Галичини має ще вирішуватися. 20 листопада того ж року Антанта зробила наступний крок: Польща дістала мандат на цей край на 25 років, після чого його долю мав вирішувати всенародний плебісцит. Але всі ці рішення були лише мовчазним примиренням із доконаним фактом — окупацією Східної Галичини польськими військами. Сумнівне право на володіння Польщею цією територією "скріпила" Рада послів Антанти 14 березня 1923 р.

---

* *Вицофатися (польськ.) — відступити, відійти.*

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Західноукраїнська Народна Республіка реально (тобто, на власній території) проіснувала 257 діб. Після переходу за Збруч війська та урядових структур республіки, а згодом і на еміграції неодноразово здійснювалися спроби віднайти можливості відвоювання національної свободи, відновлення в тій або іншій формі державності, але реальні обставини тогочасної геополітичної ситуації, співвідношення сил у повоєнній Європі не дозволили цього зробити.

Історія ЗУНР поза рідною землею сповнена трагізму. Очевидно, особливо з позицій сьогодення, що приреченою на невдачу була й діяльність її уряду на еміграції, як рівночасно намагання республіканської дипломатії привернути увагу світової спільноти до долі Східної Галичини. Терези історії вкотре схилилися на користь Польщі...

В українсько-польській війні на теренах Східної Галичини загинуло близько 15 тис. українських і 10 тис. польських вояків. І якщо польські солдати й старшини полягли за утримання в складі відродженої Польщі її східних "кресів", вважаючи це своєрідним відновленням "історичної справедливості", то, сміємо думати, українські жертви (попри поразку в цій війні) також не були даремні.

Безперечно, поразку ЗУНР зумовила низка факторів. Однак жоден із них не спроможний перекреслити ролі цього державного утворення в історичному поступі нашого народу на шляху до національної свободи й державної незалежності. Реальне існування впродовж восьми з половиною місяців національної галицької державності поставило на практичний ґрунт в українському русі гасло Соборної Української держави. Досвід ЗУНР засвідчив, що здобути й відстояти незалежне національне існування можливо лише завдяки напруженню сил усіх суспільних верств і політичних угруповань нації.

Від 1919 р. й до сьогодні найвідповідальніші національні політики прагнули вийти за межі елітарності політичного руху, надати йому всенародного характеру, залучивши маси до національно-визвольної боротьби та державного будівництва.

Варто уваги й те, що Західноукраїнська Народна Республіка стала колискою, з якої вийшли тисячі національно свідомих, самовідданих борців за Україну та її волю. Вони йшли до вимріяного ідеалу різними стежками — через УВО-ОУН, УНДО, Фронт Національної Єдності, УНО, КПЗУ та КП(б)У, а в роки Другої світової війни — через партизанські загони УПА. Більшість із них пронесла вірність українському національному ідеалу через усе життя, досить часто крізь

тюрми й табори, доводячи відданість Україні власною мученицькою смертю або ж подвижницькою працею.

Завершити цей розділ хотілося б словами І.Лисяка-Рудницького, який ледь не понад усе серед вартісних здобутків ЗУНР ставив державний правопорядок: "*Тогочасна політична Галичина, не маючи провідних особистостей на геніяльну міру, посідала суцільне, організоване керівне політичне середовище (оту плеяду Костів Левицьких, Петрушевичів, Олесницьких, Макухів, Ганкевичів і стільки інших), так що провід молодої державности опинився не в руках невідомих авантурників, а в руках людей, що в їхню абсолютну персональну чесність та високе почуття відповідальности весь народ слушно вірив; що авторитет уряду ЗО УНР був непохитний, не в тому сенсі, що не було критики (часто виправданої) осіб або окремих політичних і стратегічних кроків, але в тому сенсі, що ніхто не заперечував легітимности власної національної влади і що в Галичині була здійснена відома своєю доцільністю двопартійна система (націонал-демократи й радикали), що обидві основні партії (разом з деякими дрібнішими угрупованнями) зуміли в цей вирішальний час об'єднатися в уряді національної коаліції*".

І якби до зусиль цієї, за І.Лисяком-Рудницьким, "**однієї провінції**" (Галичини), що своїм простором дорівнювала пересічній східноукраїнській губернії, долучилися адекватні зусилля принаймні половини губерній Наддніпрянщини, то очевидно, що справу побудови незалежної України було б вирішено ще в 1918-1919 рр.

ВИСНОВКИ

Українська революція 1917-1921 рр. стала наслідком логічного розвитку подій, що відбувалися в контексті європейської історії. Перша світова війна та спричинені нею катаклізми викликали незворотні процеси в надрах Російської імперії. Прагнення народів, що населяли її, до самовизначення й незалежності вилилося в могутній сплеск національно-визвольного руху. 1917 р. дав поштовх до його кульмінаційного піднесення. В Україні визвольні змагання набули специфічних рис, що було пов'язано з її місцем у геополітичній системі координат, особливостями соціально-економічного, національно-культурного, релігійного життя.

Своєрідна стратифікація українського суспільства відбулася на співвідношенні політичних сил, які репрезентували його різні соціальні ніші. Основну масу населення України становило селянство, що не виявило особливої політичної активності в усіх питаннях, які не торкалися землі. Інтереси цієї верстви відстоювала найчисельніша українська партія — есерівська (75 тис. членів). Брак національно свідомого та

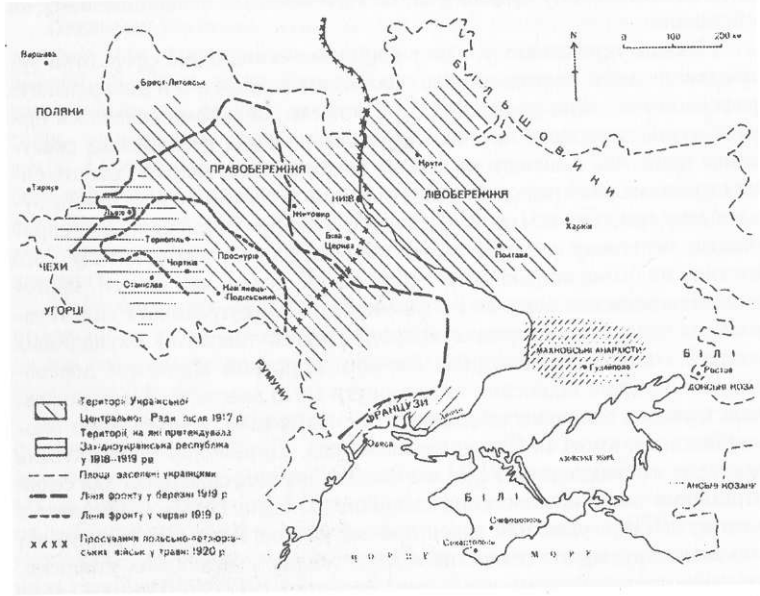

Рис. 55. Україна в 1917-1920 рр.

консолідованого пролетаріату, який в основній своїй масі був зрусифікований, зумовила відносну слабкість позицій УСДРП. Виразником інтересів української буржуазії та деякої частини національної еліти стала УПСР на чолі з С.Єфремовим. Крім того, в Україні діяли кадетська, меншовицька, більшовицька, польські та єврейські партії, кожна з яких мала вплив на певну частину українського суспільства. Сам факт наявності кількох партій був позитивним, та водночас цей фактор ускладнив досягнення компромісів під час розв'язання важливих проблем державного будівництва: бракувало досвіду конструктивної діяльності політичних організацій у представницьких структурах. З'ясувалося, що вести політичні баталії на теоретично-пропагандистському рівні значно легше, ніж вирішувати на практиці питання, пов'язані з державотворчим процесом.

Це знайшло вияв уже в діяльності Української Центральної Ради, яка так і не змогла впоратися із нагальними питаннями державного будівництва: створенням владної вертикалі, розв'язанням невідкладних господарських проблем. Більш результативно в даному напрямі діяв гетьманський режим. Директорія ж більшу увагу змушена була зосередити на військовому будівництві, як того вимагали зовнішньополітичні обставини.

Невдачі українських урядів у соціально-економічній сфері були зумовлені не лише частою зміною політичних режимів, а й дискретністю реформ, що їх вони провадили. Це, зокрема, рельєфно виявилося при розв'язанні аґрарного питання. Центральна Рада декларувала скасування приватної власності на землю, однак не мала апарату для втілення своєї земельної реформи в життя. Коли ж селяни почали реалізовувати своє право на землю, УЦР видала указ про їх заборону, що спричинило негативну реакцію селянства й переорієнтувало значну його частину на більшовицькі гасла "соціалізації" землі, які, по суті, повторювали положення земельного законодавства Центральної Ради. Гетьманська аґрарна реформа супроводжувалася диктатом окупаційних властей і спробами поміщиків явочним порядком відновити дореволюційні земельні відносини та повернути свою власність. Це породило ремствування широких селянських мас і зумовило консолідацію опозиційних режимові П.Скоропадського сил. Директорія модифікувала земельне законодавство УЦР, але згодом значно ускладнила для селян отримання землі низкою конфіскаційних заходів. Більшовики лише в лютому 1920 р. ухвалили закон про землю, але й він був далеким від сподівань трудящого селянства. Отже, жодне з державних утворень, які змінювали одне одного в Україні протягом 1917-1920 рр., не спромоглося вирішити аґрарне питання.

Не кращим був стан справ і з робітничим питанням.

Для більшості зрусифікованих заводчан українське відродження було чужорідним, незрозумілим, несвоєчасним. Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату, в свою чергу, наштовхнулася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця неувага, брак співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накочувався з півночі.

Активні пошуки нових засад організації виробництва, соціальна політика всіх без винятку політичних сил, які в той чи інший час перебували при владі в Україні в роки визвольних змагань, не стали детермінуючими факторами докорінної зміни статусу робітничого класу, а отже, не репрезентували його корінні, сутнісні інтереси. Сталим фактором залишалася відчуженість зайнятих у промисловому виробництві робітників від засобів виробництва. В цьому контексті немає підстав стверджувати, що в перебігу революційних експериментів робітництво втрачало свої суто пролетарські риси й атрибути.

Визвольні змагання, попри всі декларації різних урядів, не створили умов для повноцінного волевиявлення пролетаріату як суб'єкта реформації. Лише профспілковий рух та незначною мірою участь у таких інноваціях, як рада робітничих депутатів, робітничий контроль тощо, засвідчували сплеск самосвідомості та самодостатності робітників. Позбавлений економічних основ, на яких міг би базуватися оновлений менталітет пролетаріату, ентузіазм працюючих мас нещадно експлуатувався для реалізації амбіційних утопій казарменого комунізму, з одного боку, та владних устремлінь його антагоністів, — з другого.

Найбільше цим "грішили" більшовики, на знаменах яких майоріли пролетарські гасла. Діючи від імені робітництва, більшовицька партія на ділі лише камуфлювала узурпацію влади купкою партійних активістів-професіоналів.

У часі визвольних змагань на повний зріст постало питання про форми зв'язків з Росією. В українському русі були адепти різних моделей: автономістської, федералістської та самостійницької. Еволюція поглядів лідерів Центральної Ради від федеративних засад конструювання майбутнього міждержавного об'єднання до оголошення незалежності УНР проілюструвала їх перехід від ідеалістичного до раціонального сприйняття реалій. Це було своєрідним запізнілим прозрінням, ціною якого стала втрата влади.

До федеративної форми українсько-російського державного альянсу обставини підштовхували й гетьмана П.Скоропадського. Але це рішення прийшло під тиском обставин, та й зміст його визначався радше "єдинонеділимцями", ніж українськими політичними силами, не кажучи вже про народ.

Лише Директорія в особі С.Петлюри та його однодумців до кінця відстоювала незалежність України від Росії. Та це кинуло її в досить жорсткі обійми Польщі, примусило платити втратою українських етнічних земель.

Найкраще ж володіння мистецтвом політичного маневру виявили російські більшовики. Чутливо вловивши настрої різних верств населення України, вони висунули гасло "самовизначення націй", обезброївши своїх опонентів у вирішальну мить протистояння. Тоді ще мало хто знав, що радянська Росія надовго втягує Україну до сфери своїх імперських інтересів.

Незрілість українського загальнодемократичного процесу, його строкатість, своєрідний комплекс неповноцінності, який незримо тяжів над провідниками ідеї незалежної української державності, "запаморочення" від можливостей, що відкривалися з ліквідацією самодержавства, низький рівень національної свідомості значної частини населення наклали відбиток на весь перебіг визвольних змагань та їхні наслідки.

RESUME

In O.Reient's and O.Rublov's historic essays the epoch of Ukrainian wars of liberation in 1917-1921 are given on the basis of the broad list of sources and documentary materialsin in a popular form, and also on the new historiographic literature.

There is a brief description of Ukrainian liberation movement in the beginning of 20 century, and the possible ways of its development which appeared after the February Revolution in Russian Empire. The period of rash rise of national movement by the exact definition of V.Vynnychenko got colourful name of the "renaissance of nation", this movement was embodied vividly in the creation of Ukrainian Central Council and the first footsteps of its activity, which the course of historic events led to the proclamation of the independence of Ukrainian People's Republic in January 1918.

Further events — the Brest Peace Treaty, the invasion of Austrian-German troops into Ukraine, Hetman's overturn and the creation of Ukraine State by P.Skoropadskyi, overthrow of Hetman's regime and creation of Directorian UPR, anti-Ukrainian activity of the local bolsheviks and their patrons in Moscow, and finally, the loss of Ukrainian wars of liberation first of all because of the weakness and contradictions inside national political camp, — all of them are submitted in the context of the dramatic international events of that period, when the political map of Europe changed unrecognisably after the end of World War I.

A difficult and bright episode in the history of Ukrainian wars of liberation is described separately — the proclamation of West-Ukrainian People's Republic in the west part of the national territory, the dramatic history of its self-organisation, and a permanent struggle with the prevailing forces of its foreign enemy Poland.

The period of 1917-1921 is one out of the most dramatic periods in the history of Ukraine, and it tells millions of Ukrainian citizens of today, first of all to the students, how the past generations of our nation laied the foundation of the coming political, economic, cultural and spiritual liberation, and the establishment of the nation.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Резиденція Української Центральної Ради 30
2. М.Грушевський — Голова Української Центральної Ради 31
3. Перший Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради. 1917 р. 50
4. М.Грушевський приймає парад частин Вільного козацтва 58
5. Парад на Софійському майдані Києва під час 3-го Всеукраїнського військового з'їзду. 1917 р. 60
6. Проект Державного Герба УНР, запропонованого М.Грушевським. 1917 р. . .9, 62
7. Третій Універсал Української Центральної Ради 64
8. Державні герби — великий і малий — та печатка УНР 9, 65
9. В.Винниченко 69
10. Підписання Брестського миру. 9 січня 1918 р. 76
11. Німецько-австрійська інтервенція в Україні. 1918 р. 80
12. Один із військових підрозділів Української Центральної Ради. 1918 р. 81
13. Перші українські гроші: знак Державної скарбниці номіналом 50 крб. 1918 р. 10, 83
14. Перші українські гроші: знак Державної скарбниці номіналом 25 крб. 1918 р. 84
15. Українська Народна Республіка. Державний кредитовий білет номіналом 100 крб. Перша банкнота самостійної України 10, 86
16. Українська Народна Республіка. Державний кредитовий білет номіналом 500 гривень 88
17. Г.Нарбут. Обкладинка журналу "Наше минуле". 1918 р. 16, 89
18. Г.Нарбут. Вітер. Аркуш з "Української абетки". Туш. 1917 р. 90
19. О.Курилас. Портрет Т.Шевченка. Олія. 1918 р. 14, 92
20. О.Мурашко. Автопортрет. Олія. 1918 р. 15, 93
21. Г.Нарбут. Титул для журналу "Мистецтво". Туш. 1919 р. 95
22. Гетьман Павло Скоропадський. 1918 р. 103
23. Українська держава Павла Скоропадського. Знак Державної скарбниці номіналом 1000 крб. 1918 р. 11, 121
24. Д.Дорошенко, гетьман П.Скоропадський, В.Липинський 128
25. Кайзер Вільгельм II та гетьман П.Скоропадський 129
26. Герман Гуммерс — повірений у справах Фінляндії в Києві. 1918 р. 130

27. Вид із Києва на Дніпро. 1918 р. 133
28. Перший президент Ураїнської академії наук В.Вернадський. 1918 р. 140
29. Г.Світлицький. Марусина хата. Олія. 1918 р. 142
30. Голова Директорії УНР С.Петлюра 148
31. Член Директорії УНР А.Макаренко 149
32. Член Директорії УНР, професор Ф.Швець 150
33. Урочиста Обітниця Директорії УНР 8, 152
34. Полковник Є.Коновалець 176
35. Г.Нарбут. Поезія. Заставка до журналу "Мистецтво". Туш. 1919 р. 183
36. І.Труш. Самітня сосна. Олія. 1919 р. 184
37. М.Липський (Б.Єфімов). Плакат. 1919 р. 196
38. Г.Світлицький. Комнезам. Акварель. 1920 р. 203
39. О.Хвостенко-Хвостов. Плакат. 1920 р. 12, 204
40. Н.Махно. 1921 р. 216
41. Невідомий художник. Плакат. 1920 р. 223
42. П.Рожанківський. Плакат. 1920 р. 225
43. Невідомий художник. Плакат. 1920 р. 227
44. Невідомий художник. Плакат. 1920 р. 12, 230
45. О.Маренков. Плакат. 1920 р. 232
46. Невідомий художник. Плакат. 1920 р. 13, 242
47. Полковник Д.Вітовський 254
48. Відозва Української Національної Ради до населення Львова. 1 листопада 1918 р. 263
49. Капітан Ч.Мончинський, керівник польського повстання у Львові. Листопад 1918 р. 282
50. Універсал Директорії УНР про злуку українських земель 294
51. Французький генерал "на польській службі" М.-Й.Бартелемі 297
52. Президент Української Національної Ради ЗУНР Є.Петрушевич 300
53. Генерал Й.Галлер 303
54. Ю.Пілсудський 305
55. Україна в 1917-1920 рр. 309

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. — К., 1997.
2. Ульяновський Василь. Церква в Українській державі. 1917-1920 рр. (Доба Української Центральної Ради). — К., 1997.
3. Ульяновський Василь. Церква в Українській державі. 1917-1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського). — К., 1997.
4. Російщення України. Науково-популярний збірник. Вид. УККА Ради оборони і допомоги Україні. — К., 1992.
5. Скоропадський Павло. Спогади. — Київ - Філадельфія, 1995.
6. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. - початок 1919 р.) — К., 1993.
7. Гриценко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1919. — К., 1996.
8. Гриценко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1920. — К., 1997.
9. Реєнт О.П. Українська революція. — К., 1996.
10. Реєнт О.П., Лисенко О.Є. Українська національна ідея і християнство. — К., 1997.
11. Мироненко О., Римаренко Ю., Усенко І., Чехович В. Українське державотворення. Словник-довідник. — К., 1997.
12. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920. — К., 1997.
13. Павленко Ю, Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. — К., 1995.
14. Доктор Матвій Стахів. Україна проти большевиків (Нариси з історії агресії Совєтської Росії). Книга друга — Тернопіль, 1993.
15. Андрусишин Богдан. Церква в Українській державі. 1917-1920 рр. (Доба Директорії УНР). — К., 1997.
16. Дорошенко Дмитро. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940.
17. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. — Нью-Йорк, 1977.
18. Липинський В. Релігія і церква в історії України. — Львів, 1993.
19. Лотоцький О. Автокефалія. У двох томах. — Варшава, 1935.
20. Огієнко І. Українська церква. — Т. 1-2. — Прага, 1942.
21. Історія українського війська. 1917-1995. — Львів, 1996.
22. Прушинський Мєчислав. Драма Пілсудського. Війна 1920. — Київ, 1997.

23. Історія України. — К., 1997.
24. Історія України. (Курс лекцій у двох книгах). Кн. 2. — К., 1992.
25. Винниченко В. Відродження нації. — Київ - Відень, 1920.
26. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. — К., 1990.
27. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. — К., 1986.
28. Кульчицький С.В. УРСР в добу "воєнного комунізму" (1917-1920). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1994.
29. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. — Відень, 1922.
30. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. — Вінніпег, 1974.
31. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995.
32. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. — Львів, 1998.
33. Макарчук С.А. Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. — Львів, 1997.

ЗМІСТ

ВСТУП 5

Розділ перший
УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА 17
§ 1. Напередодні революції 18
§ 2. Біля витоків національної державності 29
§ 3. Діяльність Центральної Ради 46
§ 4. Центральна Рада в кінці 1917-на початку 1918 рр. 60

Розділ другий
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО 101
§ 1. Внутрішня політика гетьманського уряду 102
§ 2. Військова та зовнішня політика П.Скоропадського 124
§ 3. Заходи гетьманату в релігійній та культурній сферах 135

Розділ третій
УНР У ЧАСИ ДИРЕКТОРІЇ 145
§ 1. Початковий період діяльності Директорії 146
§ 2. Внутрішня політика Директорії 157
§ 3. Військова та зовнішньополітична діяльність Директорії 173
§ 4. Соціокультурна ситуація в УНР 182

Розділ четвертий
УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ БІЛЬШОВИКІВ У 1919 р. 191
§ 1. Завоювання України більшовиками 192
§ 2. Діяльність більшовицького уряду в 1919 р. 198

Розділ п'ятий
ДЕНІКІНСЬКА ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ 209
§ 1. Реставрація буржуазно-поміщицького ладу 210
§ 2. Ліквідація білогвардійського режиму 214

Розділ шостий
ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В 1920 р. 219
§ 1. Економічна політика більшовицького уряду 220
§ 2. Політика більшовиків у духовній сфері 229
§ 3. Радянсько-польська війна 239

Розділ сьомий
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА 245

ВИСНОВКИ 309

RESUME 313

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ 314

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА 316

Науково-популярне
видання

Тираж 5000

З питань придбання
книжкової продукції
Видавничого дому «Альтернативи»
звертатися за адресою:

252021, м.Київ-21,
Кловський узвіз, 6.
Тел.: (044) 253-7120.